

**DIRECTORATE OF DISTANCE EDUCATION
UNIVERSITY OF NORTH BENGAL**

**MASTER OF ARTS-NEPALI
SEMESTER-III**

सामान्य भाषाविज्ञान

NEP(DE)-PG-C-304-OE-(OPEN-ELECTIVE)

BLOCK – 2

UNIVERSITY OF NORTH BENGAL

Postal Address:

The Registrar,

University of North Bengal,

Raja Rammohunpur,

P.O.-N.B.U.,Dist-Darjeeling,

West Bengal, Pin-734013,

India.

Phone: (O) +91 0353-2776331/2699008

Fax:(0353) 2776313, 2699001

Email: regnbu@sancharnet.in ; regnbu@nbu.ac.in

Website: www.nbu.ac.in

First Published in 2019

All rights reserved. No Part of this book may be reproduced or transmitted, in any form or by any means, without permission in writing from University of North Bengal. Any person who does any unauthorised act in relation to this book may be liable to criminal prosecution and civil claims for damages. This book is meant for educational and learning purpose. The authors of the book has/have taken all reasonable care to ensure that the contents of the book do not violate any existing copyright or other intellectual property rights of any person in any manner whatsoever. In the even the Authors has/ have been unable to track any source and if any copyright has been inadvertently infringed, please notify the publisher in writing for corrective action. infringed, please notify the publisher in writing for corrective action.

FOREWORD

The Self Learning Material (SLM) is written with the aim of providing simple and organized study content to all the learners. The SLMs are prepared on the framework of being mutually cohesive, internally consistent and structured as per the university's syllabi. It is a humble attempt to give glimpses of the various approaches and dimensions to the topic of study and to kindle the learner's interest to the subject

We have tried to put together information from various sources into this book that has been written in an engaging style with interesting and relevant examples. It introduces you to the insights of subject concepts and theories and presents them in a way that is easy to understand and comprehend.

We always believe in continuous improvement and would periodically update the content in the very interest of the learners. It may be added that despite enormous efforts and coordination, there is every possibility for some omission or inadequacy in few areas or topics, which would definitely be rectified in future.

We hope you enjoy learning from this book and the experience truly enrich your learning and help you to advance in your career and future endeavours.

सामान्य भाषाविज्ञान

BLOCK-1

एकाइ - 1, भाषा, भाषा विज्ञानको परिचय, भाषाको स्वरूप, प्रकृतिगत विशेषता र क्षेत्र

एकाइ - 2, सामान्य भाषा विज्ञानका आधारभूत मान्यताहरू

एकाइ - 3, भाषाको पारिवारिक वर्गीकरण र भारतीय भाषाहरू

एकाइ - 4, भाषाको आकृतिमूलक वर्गीकरण

एकाइ - ५, भाषिक ध्वनिको प्रकृति र उच्चारण प्रक्रिया

एकाइ - ६, ध्वनिको भेद

एकाइ - 7, ध्वनि, वर्ण र अक्षर, खण्डीय र खण्डेतर वर्ण

BLOCK-2

एकाइ - 8, वर्ण विज्ञानको विकास, वर्ण विश्लेषण सिद्धान्त..... 7

एकाइ - 9, रूप विज्ञानको विकास, रूप र रूपिम 47

एकाइ - 10, रूप विश्लेषण सिद्धान्त र पद्धति..... 73

एकाइ - 11, शब्द र पद..... 102

एकाइ - 12, लिपिको परिचय, लिपिको उद्भव र प्रकार..... 149

एकाइ - 13, लिपि र लेखिम 175

एकाइ - 14, देवनागरी लिपि र यसको विशेषता 206

BLOCK-2 सामान्य भाषाविज्ञान

यस सामान्य भाषाविज्ञानअन्तर्गत रहेको यस प्रभाग - २ लाई हामी यसरी अध्ययन गर्न सकौं -

एकाइ - ८, वर्ण विज्ञानको विकास, वर्ण विश्लेषण सिद्धान्त । यस एकाइमा वर्ण विज्ञानबारे विषद रूपमा अध्ययन गरिने छ । यस अध्ययन गनार्थ वर्ण विज्ञानको सामान्य परिचय लाई अध्ययन गर्दै वर्ण विज्ञानको अर्थ र परिभाषाबारे यस एकाइमा अध्ययन - विश्लेषण गरिने छ । यसका साथै वर्ण विज्ञानको विकास र वर्ण विश्लेषण सिद्धान्त सम्बन्धि विषद रूपमा अध्ययन - अवलोकन प्रस्तुत एकाइमा गरिएको छ।

एकाइ - ९, रूप विज्ञानको विकास, रूप र रूपिम । यस एकाइमा रूप विज्ञानबारे विस्तृत रूपमा अध्ययन गरिने छ । यस अध्ययन गनार्थ रूप विज्ञानको सामान्य परिचय दिँदै समाज रूपको अर्थ र परिभाषाको पनि अध्ययन - विश्लेषण यस एकाइमा गरिने छ । यसका साथै रूप विज्ञानको विकास र रूप र रूपिम सम्बन्धि पनि विस्तृत रूपमा अध्ययन यस एकाइमा गरिएको छ ।

एकाइ - १०, रूप विश्लेषण सिद्धान्त र पद्धति । यस एकाइमा रूप विज्ञानबारे नै विषद रूपमा अध्ययन गरिने छ । यस अध्ययनमा विशेष रूप विज्ञानको सामान्य परिचयात्मक टिप्पणी दिँदै रूपको अर्थ र परिभाषाको अध्ययन यस एकाइमा गरिने छ । यसका अतिरिक्त रूप विश्लेषण सिद्धान्त र रूप विश्लेषण पद्धतिलाई विस्तृत रूपमा अध्ययन - चिन्तन गरिएको छ ।

एकाइ - ११, शब्द र पद । यस एकाइमा शब्द र पदबारे विशेष रूपमा अध्ययन गरिने छ । यस अध्ययन गनार्थ शब्द र पदको सामान्य परिचय दिएर शब्द र पदको अर्थ र परिभाषाबारे अध्ययन - विश्लेषण यस एकाइमा गरिने छ । यसका साथै शब्द र पदको सम्बन्ध के कस्तो छ भन्ने विषयमा गवेषण गर्दै शब्द र पदमाझ भिन्नताबारे विस्तृत रूपमा अध्ययन गरिएको छ ।

एकाइ - १२, लिपिको परिचय, लिपिको उद्भव र प्रकार । यस

एकाइमा लिपिबारे विषद रूपमा अध्ययन गरिने छ । यस अध्ययन गनार्थ लिपिको सामान्य परिचय दिँदै लिपिको अर्थ र परिभाषाको अध्ययन - विश्लेषण यस एकाइमा गरिने छ । यस अतिरिक्त प्रस्तुत एकाइमा लिपिको उद्भव र लिपिको प्रकार सम्बन्धि पनि अवलोकन गरिएको छ ।

एकाइ - १३, लिपि र लेखिम । यस एकाइमा लिपि र लेखिमबारे विस्तृत रूपमा अध्ययन गरिने छ । यस अध्ययन गनार्थ लिपिको सामान्य परिचयलाई केलाउँदै लिपिको अवधारणालाई यस एकाइमा अध्ययन - विश्लेषण गरिने छ । यसका अतिरिक्त लेखिमको अवधारणा स्पष्ट पार्दै लिपिको इतिहास तथा विकास साथै लिपि र लेखिममा सम्बन्ध र भिन्नताबारेमा पनि यस एकाइमा विस्तृत रूपमा अध्ययन - मनन गरिएको छ ।

एकाइ - १४, देवनागरी लिपि र यसको विशेषता । यस एकाइमा देवनागरी लिपिबारे नै विस्तृत रूपमा अध्ययन गरिने छ । यस अध्ययन गनार्थ लिपिको सामान्य परिचयलाई केलाउँदै देवनागर शब्दको अर्थ र परिभाषालाई यस एकाइमा अध्ययन - विश्लेषण गरिने छ । यसका अतिरिक्त देवनागरी लिपिको विषदरूपमा अध्ययन गर्दै देवनागरी लिपिको विकासक्रम र देवनागरी लिपिको विशेषता आदिबारे यस एकाइमा विस्तृत रूपमा अध्ययन - मनन गरिएको छ ।

एकाइ – ४, वर्ण विज्ञानको विकास, वर्ण विश्लेषण सिद्धान्त

संरचना

8.0 उद्देश्य

8.1 परिचय

8.2 वर्ण विज्ञानको अर्थ र परिभाषा

8.3 वर्ण विज्ञानको विकास

8.4 वर्ण विश्लेषण सिद्धान्त

8.4.1 व्यतिरेकी वितरणको सिद्धान्त

8.4.2 मुक्त परिवर्तनको सिद्धान्त

8.4.3 ध्वन्यात्मक अनुरूपताको सिद्धान्त

8.4.4 परिपूरक वितरणको सिद्धान्त

8.4.5 तार्किक ढाँचाको सिद्धान्त

8.4.6 मित्व्ययिताको सिद्धान्त

8.5 उपसंहार

8.6 सार

8.7 अनुशीलनी

8.8 अतिरिक्त अध्ययन

8.9 मुख्यबृद्धिका निम्ति उत्तर

8.0 उद्देश्य

यस एकाइको अध्ययन पछि तपाईं निम्नलिखित विषयमा सक्षम बन्न सक्नु हुनेछ :

- वर्ण विज्ञानको सामान्य परिचय
- वर्ण विज्ञानको अर्थ र परिभाषा
- वर्ण विज्ञानको विकास
- वर्ण विश्लेषण सिद्धान्त

8.1 परिचय

वर्ण भन्नाले भाषाका कुनै एउटा प्रयत्न र स्थान विशेषबाट उच्चारित भएर शब्दमा अर्थको निर्धारण गर्नसक्ने ध्वनिविशेष भन्ने बुझिन्छ। अर्थात् अर्थमा भिन्नता ल्याउने सबैभन्दा सानो भाषिक एकाइ वर्ण हो। वर्ण सबै भाषामा एकैनास हुँदैनन्। भाषा विशेषको आआफ्नै वर्णव्यवस्था - आफ्नै विशिष्ट परिपाटी -हुन्छ। प्रत्येक भाषामा वर्णहरूको प्रयोगको आ हुन्छ। वर्ण भनेको सैद्धान्तिक दृष्टिले भाषाका उच्चारित ध्वनिहरूको त्यो समूह हो जसमा उस्तै किसिमका ध्वनिहरू हुन्छन् र ती ध्वनिहरू खास भाषामा खास किसिमले व्यवस्थित हुन्छन्। वर्ण वास्तवमा सैद्धान्तिक एकाइ हो। नेपाली भाषामा वर्ण छ भन्नुको तात्पर्य के /क/ हो भने यसका विभिन्न ध्वनितात्त्विक रूप पनि छन्। किनभने वर्ण एक वा एकभन्दा धेरै यस्ता ध्वनिहरूको समूह हो जो ध्वन्यात्मक दृष्टिले समान हुन्छन् र परिपूरक वितरण वा मुक्तपरिवर्तनका रूपमा आउँछन्। वर्णको निर्माण गर्ने यी विभिन्न समान किसिमका ध्वनिलाई संवर्ण (Allophone) भनिन्छ। व्यवहारमा हामी एउटा वर्णका धेरै संवर्ण हुन्छन् भन्छौं। त्यस्ता संवर्णहरू नै भाषाका बोलचालबाट लिइएका रूप हुन् र

कुनै भाषामा वर्ण मात्र रहने तथा संवर्ण नहुने सम्भावना रहँदैन। कुनै भाषिक व्यवस्थाको लघुतम अर्थभेदक ध्वनिलाई वर्ण भनिन्छ। आदि , मध्य र अन्त्य गरी कुनै एक परिवेशमा अर्थभेदक भएर आउने ध्वनि वर्ण हुन्छ र कुनै एक परिवेशमापनि अर्थभेदक भएर नआउने ध्वनि वर्ण हुँदैन -जस्तै ,[नङ्] र [याम्] मध्ये [ङ्] आदि परिवेशमा तथा [य्] अन्त्य परिवेशमा नआए पनि [ङ्] अन्त्य परिवेशमा र [य्] आदि परिवेशमा अर्थभेदक भएर आएकाले यी दुवै वर्ण हुन्। कुनै भाषामा यस्ता अर्थभेदक ध्वनि जतिवटा फेला पर्दछन्त , त्यस भाषाका त्यतिवटा वर्ण छन् भनेर निर्धारण गरिन्छ। यस दृष्टिबाट नेपालीमा ६ वटा स्वर वर्ण र २९ वटा व्यञ्जन वर्ण छन् । जस्तै -

स्वर वर्ण- अओ , ए , उ , इ , आ ,

व्यञ्जन वर्ण- क् ख् ग् घ् ङ्

च् छ् ज् झ्

ट् ठ् ड् ढ्

त् थ् द् ध् न्

प् फ् ब् भ् म्

य् र् ल् व् स् ह्

कुनै पनि भाषामा भएका वर्णहरूको निर्धारण वर्णविज्ञानले नै गर्दछ। मुखबाट उच्चरित हुने बोलीको सबैभन्दा सानो टुक्रा ध्वनि हो। यदि त्यस्तो ध्वनि शब्दको अङ्ग वा अंशका रूपमा प्रयोग गरिँदा त्यस शब्दको अर्थ भिन्नै हुन जाने भएमा त्यसलाई वर्ण भनिन्छ। नत्र त्यो ध्वनि एउटै वर्णको स्थान वा परिवेशअनुसार हुने भिन्न रूप वा भेद मात्र मानिन्छ।

यसरी उच्चारण गर्दा बेग्लै वर्णजस्तो सुनिए तापनि अर्थमा फेर पार्नचाहिँ नसक्ने ध्वनिलाई **संवर्ण** भनिन्छ।

8.2 वर्ण विज्ञानको अर्थ र परिभाषा

कुनै पनि भाषामा भएका वर्णहरूको वस्तुपरक र वैज्ञानिक ढङ्गले अध्ययन विश्लेषण गर्ने भाषाविज्ञानको एउटा शाखा वर्णविज्ञान हो। वर्णविज्ञान ध्वनिविज्ञानसँग सरोकार राख्ने विषय हो। कुनै पनि भाषामा कतिवटा वर्णहरू छन् ती वर्णहरू कुन क्रममा आउँछन् भनेर हेर्ने उपयोगी शास्त्र वर्णविज्ञान हो। वर्णविज्ञानले ध्वनिलाई भाषिक एकाइका रूपमा राखेर अध्ययन गर्छ। वर्णविज्ञानले भाषाविशेषका वर्णहरू र तिनीहरूको परिवर्तनलाई पनि देखाउँछ। परिवेशअनुकूल ध्वनि परिवर्तन हुन्छन्। ध्वनिको परिवर्तन प्रक्रियालाई वर्णविज्ञानमा अध्ययन गरिन्छ। कुनै पनि भाषाका वर्णहरूको निर्धारणको उपयुक्त आधार वर्णविज्ञानले नै प्रदान गर्दछ। ध्वनिलाई भाषिक तहमा राखेर अध्ययन गर्ने यो वर्णविज्ञानले खास भाषाका ध्वनिहरूको वितरणका स्थितिको अध्ययन गर्दछ। त्यसैले वर्णविज्ञान वितरणमूलक र विश्लेषणात्मक हुन्छ। भाषाविज्ञानका यस सन्दर्भमा त हामीले बोल्ने गरेका र सुन्ने गरेका ती ध्वनिमात्र ध्वनि वा भाषिक ध्वनि मानिन्छन् जसको उच्चारण स्थानप्राप्तत्व, उच्चारण विधि, आदि खास खास सैद्धान्तिक आधारमा विश्लेषण गर्नसकिन्छ।

भाषामा प्रयुक्त ध्वनिहरू परस्परमा कति मिल्दाजुल्दा र कति अमिल्दा छन् ती एउटै वर्गमा समाहित हुन सक्छन् वा सक्तैनन् वा एउटै वर्ण हुन-यन गरिने भएकाले वर्णविज्ञान होइनन् भनेर विशिष्ट किसिमले अध्ययन विशिष्टीकृत पनि हुन्छ। हरेक वर्णले फरक परिवेशमा आएर फरक काम पनि गर्छन्। कस्तो परिवेशमा खास वर्णले के काम गरेको छ भनेर

त्यसको निर्युक्त गर्नु पनि वर्णविज्ञानको काम हो। अत वर्णविज्ञान प्रकार्यपरक पनि हुन्छ। भाषाका ध्वनिहरूको आफ्नो विन्यासक्रम हुन्छ। जुनसुकै ध्वनि जुनसुकै विन्यासक्रममा क्रमित हुन्छन् भन्ने हुँदैन। भाषाका खास परिवेश र क्रममा आउने ती ध्वनिले कस्तो अर्थलाई सङ्केत गर्छन् र अर्थगत भेद देखाउँछन्त्यसलाई वर्णविज्ञानको , विज्ञानअन्तर्गत प्रकार्यगत विशेषताले प्रष्ट पार्दछ। प्रारम्भमा ध्वनि वर्णविज्ञान पर्दथ्यो। यसलाई छुट्टै शास्त्रका रूपमा हेर्ने प्रचलन चलेको धेरै भएको छैन। अब यो भाषाविज्ञानको छुट्टै र स्वतन्त्र शाखाका रूपमा विकसित भइसकेको छ। मुखबाट उच्चरित हुने बोलीको सबैभन्दा सानो टुक्रा ध्वनि हो। यदि त्यस्तो ध्वनि शब्दको अङ्ग वा अंशका रूपमा प्रयोग गरिँदा त्यस शब्दको अर्थ भिन्नै हुन जाने भएमा त्यसलाई वर्ण भनिन्छ। नत्र त्यो ध्वनि एउटै वर्णको स्थान वा परिवेशअनुसार हुने भिन्न रूप वा भेद मात्र मानिन्छ। यसरी उच्चारण गर्दा बेग्लै वर्णजस्तो सुनिए तापनि अर्थमा फेर पार्नचाहिँ नसक्ने ध्वनिलाई **संवर्ण** भनिन्छ। नेपालीमा **डाँडा** का दुईवटा **ड** को उच्चारण बेग्लै सुनिने भए तापनि यी दुवै एउटै वर्णका संवर्ण हुन्। अथवा नेपालीमा साधारणत **स** मात्र उच्चरित हुन्छ ,**श** अनि **ष** को उच्चारण हुँदैन। यदि कुनै परिवेशमा **श** उच्चरित भएको पाइएमा त्यो **स** कै संवर्ण मात्र हो किनभने नेपालीमा **श** र **स** अर्थभेदक छैनन्। **आकास** र **आकाश** वा **आँसु** र **आँशु** मा कुनै अर्थगत भिन्नता छैन।

ध्वनि र वर्णमाला (Alphabet) का बीचमा प्रत्यक्ष सम्बन्ध नहुन सक्छ। वर्णमालामा जति वर्ण छन् त्यस भाषामा त्यति नै वर्ण हुँदैनन्। वर्णमालाले लेखनपरम्परालाई मात्र प्रतिनिधित्व गर्दछ। नेपालीमा एउटा मात्र **स** वर्ण छ तर वर्णमालामा **शस** ,**ष** , तीनवटा छन्। **ञ**, वर्ण

Notes

नेपालीमा छैन। संस्कृतका आगन्तुक शब्दमा मात्र ण वर्ण छ। यसैले भाषाको ध्वनिव्यवस्था र लेखनव्यवस्था नितान्त भिन्न कुरा हुन्। कुनै पनि भाषामा केकति वर्णहरू छन् भन्ने कुरो ध्वनिहरूको वितरणको विश्लेषणबाट मात्र प्रमाणित हुन्छ। कथ्यभाषाको आधारभूत एकाइ ध्वनि हो भने लेख्य भाषाको आधारभूत एकाइ वर्ण हो।

वर्ण दन्त्यमूलीय वा वत्स्यस्थानी, स्पर्श संघर्षी, महाप्राण तथा सघोष व्यञ्जन वर्ण हो । यस वर्णको उच्चारणमा जिब्रोको अग्र भागले माथितिरका दाँतको भित्रीपट्टि फेदमा गएर छुन्छ । दाँतको मूलमा जिब्रोको टुप्पो भन्दा केही माथितिरको भागमा गएर छुने हुनाले यसको स्थान दन्तमूलीय भनेर निर्धारण गरिएको हो । यसै स्थानलाई भाषाविज्ञानले वत्स्य पनि भनेको छ । जिब्रो पल्टाएर छाम्दा माथिका दाँतका फेद भाग भन्दा पनि माथिल्लो सारो सारो लाग्ने जुन स्थान हो त्यसको नाम तालु हो । पुरानो अवस्थाको ःछः वर्ण त्यही स्थानमा जिब्रोको अग्रभाग दोब्रिएर माथि गएर छोएको अवस्थामा उच्चारण हुने गर्दथ्यो । त्यसो हुनाले यो वर्ण पुरानो अवस्थामा तालु स्थानी थियो । पाणिनिले इचुयशानां तालु अर्थात् इ, ई, च्, छ्, ज्, झ्, ञ्, श् वर्णहरूको स्थान तालु हो भनेर किटान गरेका छन् । यसमा ःछः वर्ण पनि तालु स्थानी देखियो । यो हजारौं वर्ष अघिको विभाजन हो । उच्चारणक्रममा जिब्रोले सजिलो बाटो लिंदै जाने धर्म भएको कारणले यी सबै वर्णहरू उही रूपमा आज छैनन् र हुन नहुन पनि सक्छन् । ःछः वर्ण पनि आफ्नो पुरानो उही रूपमा नहुन सक्छ त्यसो हुनु स्वाभाविकै हुने भो । तालव्य ःछः वर्ण वत्स्य वा दन्तमूलीय हुनुको कारण पनि यही हो ।

ध्वनिविज्ञानको सहारा नलिई वर्णहरूको निकर्यौल सम्भव छैन। भाषाशास्त्री डा पाइक ले ,ध्वनिविज्ञानले कच्चा माल जम्मा गर्छ र

वर्णविज्ञानले त्यसलाई पकाउँछ भन्छन्। उस्तैउस्तै जस्ता लाग्ने ध्वनिहरूलाई एउटा समूहमा समूहीकरण गरी ती ध्वनिको सामूहिक प्रतिनिधित्व हुने गरी एउटा वर्ण निर्धारण गरिन्छ। ध्वनिले अर्थलाई केन्द्र मान्दैन तर वर्णले अर्थलाई केन्द्र मानेर अध्ययन विश्लेषण गर्दछ। ध्वनि उच्चारणकेन्द्रित हुन्छ भने वर्ण प्रयोगमा केन्द्रित र श्रवणमा ,सञ्चरण , हुन्छ। ध्वनि वर्णमूलक हुन्छ भने वर्ण वितरणमूलक हुन्छ। ध्वनि सामान्यीकृत हुन्छ भने वर्ण विशिष्टीकृत हुन्छ। भाषिक एकाइको प्रारम्भिक चरण ध्वनि हो भने उत्तरवर्ती चरण वर्ण हो। भाषिक ध्वनिको सम्बन्ध विचार बहन गर्ने कथ्यरूपसँग हुन्छ। लेख्य भाषासँग ध्वनिको प्रत्यक्ष सम्बन्ध हुँदैन। विचारको प्रकटीकरण बोलेर र लेखेर हुन सक्छ। बोलाइको समुचित प्रस्तुतिकरणका लागि ध्वनि निस्कनुपर्छ भने लेखाइको प्रस्तुति वर्णहरूबाट हुन्छ। मानिस उच्चारण अवयवका सहायताले थुप्रै ध्वनिहरूको उच्चारण गर्न सक्छ। कुनै भाषाको प्रयोग गर्दा उसले उच्चारण गर्न सक्ने ध्वनिहरूको उच्चारण गर्दैनत्यसभन्दा कम , ध्वनिहरूको उच्चारण गर्छ। ध्वनिविज्ञानले भाषामा प्रयोग हुने र उच्चारण गरिने सबै ध्वनिको अध्ययन गर्छ तर वर्णविज्ञानले व्यतिरेकी ध्वनिको माझ अध्ययन गर्छ। ध्वनिबिज्ञानले हरेक ध्वनिलाई स्वतन्त्र एकाइका रूपमा लिन्छ तर वर्णविज्ञानले ध्वनिहरूको पारस्परिक सम्बन्धको अध्ययन गर्दछ। तसर्थ यसले कुनै एक ध्वनि अर्कासँग व्यतिरेकी हो वा होइन भन्ने आधारमा उक्त ध्वनि स्वतन्त्र एकाइ वर्ण वा अर्को ध्वनिमाथि आश्रित वा अर्को ध्वनिको पूरक संवर्ण हो भनेर हेर्दछ। ध्वनिविज्ञानले ध्वनिको अध्ययन अर्थ वा कार्यनिरपेक्ष रूपमा गर्ने हुँदा यो भाषानिरपेक्ष हुन्छ। तर वर्णविज्ञानले ध्वनिको अध्ययन अर्थ वा कार्यका सापेक्षतामा अध्ययन गर्दछ। ध्वनिबिज्ञान र वर्णविज्ञानमा

फरकहरू देखापरे तापनि यी दुई बीच अत्यन्त निकट सम्बन्ध रहेको छ।
दुवैको अध्ययनको विषय भाषिक ध्वनि नै भएकाले उक्त सम्बन्ध स्वतः
स्पष्ट छ।

8.3 वर्ण विज्ञानको विकास

प्रारम्भमा वर्णविज्ञान पनि ध्वनिविज्ञानसँगै समेटिएको थियो। उन्नाइसौं
शताब्दीअघि यी दुई शाखा भिन्नभिन्न रूपमा विकसित नभएकाले वर्णका
विषयमा पनि ध्वनिविज्ञानमा नै अध्ययन गरिन्थ्यो। उन्नाइसौं
शताब्दापछि मात्र ध्वनिविज्ञानबाट वर्णविज्ञान छुट्टिएको हो। यसलाई
छुट्टै शास्त्रका रूपमा हेर्ने प्रचलन चलेको धेरै भएको छैन। अब यो
भाषाविज्ञानको छुट्टै र स्वतन्त्र शाखाका रूपमा विकसित भइसकेको छ।
ध्वनिविज्ञानबाट छुट्टिएपछि नै वर्णविश्लेषण र वर्ण निर्धारणका
सम्बन्धमा विभिन्न अवधारणाहरू विकसित भए। त्यसपछिमात्र वर्णलाई
भाषाको आधारभूत एकाइ मान्न थालिएको हो।

सन् १८७० मा रूसी भाषाशास्त्री क्रुजेस्कीले पहिलोपल्ट वर्ण शब्दको
प्रयोग गरेका थिए । यसलाई वर्णविज्ञानको रूपमा भाषाशास्त्री कुर्तनेले
अधि बढाएर लगेको मानिन्छ । त्यसपछि फर्डिनान्द दी. सस्युरले
वर्णात्मक भाषाविज्ञानलाई जन्म दिए। यसअनुसार भाषाको वर्तमान
स्थितिको यथार्थ विश्लेषण हुन्छ। वर्णनात्मक भाषाविज्ञानका प्रणेता
सस्युरले वर्णलाई मनोवैज्ञानिक र अमूर्त वस्तु तथा संवर्णलाई भौतिक र
मूर्तवस्तुका रूपमा प्रस्तुत गरे। वर्णली वितरणका आधारमा विश्लेषण र
व्याख्या गर्ने धारणा प्रस्तुत गर्ने प्राग सम्प्रदायका भाषाशास्त्री त्रुवेचकोइ
हुन्। यिनले वर्णसंवर्ण र मुक्त वर्णका विषयमा पनि चर्चा गरेका छन्।
तिर १९२८सन् . भाषाशास्त्री याकोब्सनले इप्राग सम्प्रदायका अर्को

ध्वनिली द्विचरविभेद द्वारा हेर्ने धारणा अघि सारे। यसअनुसार भाषाका ध्वनि भएका ध्वन्यात्मक विशेषतालाई ध्वनात्मक चिह्न द्वारा हेर्ने धारणा अघि सारे।

यसअनुसार भाषाका ध्वनिमा भएका ध्वन्यात्मक विशेषतालाई ऋणात्मक चिह्न द्वारा जनाइन्छ। यो द्विचर विभेद को सिद्धान्तलाई प्राग सम्प्रदायले १९३७ तिर मात्र सकाऱ्यो। कोपेनहेगन सम्प्रदायका भाषाशास्त्री यल्म स्लेभ र उल्डालले वर्णलाई अर्थ विभेदक एकाइका रूपमा परिभाषित गरे। वर्णलाई मनोवैज्ञानिक अवधारणा मान्ने पूर्वपरम्पराको विरोध गरी वर्णविश्लेषण गर्दा प्रकार्यका आधारमा गर्नुपर्ने कुरा पनि यिनीहरूले अघि सारे। संरचनावादी बोआस र सपरियरले वर्णलाई मनोविम्बका रूपमा लिएर वर्णको व्यतिरेकी सम्बन्धलाई पनि देखाउन पुगेका छन्। भाषाशास्त्री ब्लुमफिल्डले वर्णलाई भौतिक र वस्तुगत सन्दर्भबाट प्रस्तुत गरेका छन् र उनले वर्णको विश्लेषण गर्दा वितरणको सिद्धान्तलाई आधार बनाउनुपर्ने कुरा अघि सारे। उनले वर्णलाई विशिष्ट ध्वन्यात्मक अभिलक्षण भएको लघुतम भाषिक एकाइ मानेका छन्। संरचनावादी के . पाइकको वर्ण तथा संवर्णलाई इमिक र इटिक रूपमा हेर्ने .एल षका दिशामा नयाँ आयाम थपेको छ। रूपान्तरणवादी दृष्टिकोणले वर्णविश्ले नोम चोम्स्कीले माथिका वितरण र व्यतिरेकी आधारमा वर्ण विश्लेषण गर्ने आधारलाई अस्वीकार गरे। उनले लघुतम युग्म छानेर वर्ण निर्धारण गर्ने प्रक्रियाले अर्थली सङ्केत गर्दैन र यसरी गरिने युग्म परीक्षणले अर्थ परीक्षण पनि गर्दैन भन्ने धारणा पनि प्रस्तुत गरे। उनले ध्वन्यात्मक अभिलक्षणलाई वर्ण विश्लेषण गर्ने महत्वपूर्ण आधार हो भन्ने कुरालाई मान्यता दिए र प्राग सम्प्रदायका याकोब्सन आदिका अध्ययनलाई परिमार्जन र अग्रगति दिने काम भाषाशास्त्री पोस्टलले पनि गरेका छन्।

वर्णविज्ञानको अध्ययन परम्पराका उन्नायकहरू हेनरी स्विट्ज्यानियल , क्याटफो.सि.जे ,ह्यालिडे ,फर्थ .आर .जे ,जिम्सन.सि.ए ,जोन्सर्ड .आर , लेडिफगेड आदि हुन्। यिनीहरूले खण्डीय वर्णलाई .पि ,रविन्स .एच वर्णविज्ञानको नामकरण पनि गरे। वर्णविज्ञान र खण्डेतर वर्णलाई वर्णोतर वर्ण एक वा एकभन्दा बढी यस्ता ध्वनिहरूको समूह होजो ध्वन्यात्मक , दृष्टिले समान हुन्छन् र परिपूरक वितरण र मुक्त परिवर्तनका रूपमा आउँछन्। वर्ण भनेको ध्वनिहरूको समुच्चयबाट निर्मित हुने संवर्णको) एकाइ हो। विशिष्ट ध्वन्यात्मक अभिलक्षणको (समुच्चयबाट निर्मित भनिन्छ। भाषाको ध्वनि व्यवस्थामा आउने लघुतम एकाइलाई वर्ण लघुतम एकाइ वर्ण हो। विपरित ध्वनिहरूको नभएर एउटै ध्वनि परिवेशमा आउने सम्बन्धित ध्वनिहरूको परिवार वा समूह वर्ण हो। वर्ण एक वा एकभन्दा बढी यस्ता ध्वनिहरूको समूह होजो ध्वन्यात्मक , मुक्त परिवर्तनका रूपमा दृष्टिले समान हुन्छन् र परिपूरक वितरण र आउँछन्। प्रत्येक वर्ण अन्य वर्णभन्दा भिन्न र विशिष्ट हुन्छ। वर्ण भाषिक ध्वनि वा ध्वनिहरूको सामूहिक नाम हो। वर्ण लेख प्रक्रियात्मक एकाइ हो। यो मूर्त एकाइ हो। यो न्यूनतम अर्थयुक्त एकाइ हो। वर्ण भनेको ध्वनिहरूको समुच्चयबाट निर्मित हुने संवर्णको समुच्चयबाट) एकाइ हो। यो परम्परामा अर्थभेदक रूपमा प्रकटित हुन्छ। यो (निर्मित निश्चित परिवेशमा वितरणमा आउँछ। असंमित ध्वनिलाई सीमित वर्णले प्रतिनिधित्व गर्न सक्छन्। आदि।

कुनै पनि भाषामा भएका वर्णहरूको वसितुपरक र वैज्ञानिक ढङ्गले अध्ययन विश्लेषण गर्ने भाषाविज्ञानको एउटा शाखा वर्णविज्ञान हो। वर्णविज्ञान ध्वनिविज्ञानसँग सरोकार राख्ने विषय हो। कुनै पनि भाषामा कतिवटा वर्णहरू छन् ती वर्णहरू कुन क्रममा आउँछन् भनेर हेर्ने उपयोगी

शास्त्र वर्णविज्ञान हो। वर्णविज्ञानले ध्वनिलाई भाषिक एकाइका रूपमा राखेर अध्ययन गर्छ। वर्णविज्ञानले भाषाविशेषका वर्णहरू र तिनीहरूको परिवर्तनलाई पनि देखाउँछ। परिवेशअनुकूल ध्वनि परिवर्तन हुन्छन्। ध्वनिको परिवर्तन प्रक्रियालाई वर्णविज्ञानमा अध्ययन गरिन्छ। कुनै पनि भाषाका वर्णहरूको निर्धारणको उपयुक्त आधार वर्णविज्ञानले नै प्रदान गर्दछ। ध्वनिलाई भाषिक तहमा राखेर अध्ययन गर्ने यो वर्णविज्ञानले खास भाषाका ध्वनिहरूको वितरणका स्थितिको अध्ययन गर्दछ। त्यसैले वर्णविज्ञान वितरणमूलक र विश्लेषणात्मक हुन्छ। भाषामा प्रयुक्त ध्वनिहरू परस्परमा कति मिल्दाजुल्दा र कति अमिल्दा ठन् ती एउटै वर्गमा समाहित हुन सक्छन् वा सक्तैनन् वा एउटै वर्ण हुन्होइनन् - भनेर विशिष्ट किसिमले अध्ययन गरिने भएकाले वर्णविज्ञान विशिष्टीकृत पनि हुन्छ। हरेक वर्णले फरक परिवेशमा आएर फरक काम पनि गर्छन्। कस्तो परिवेशमा खास वर्णले के काम गरेको छ भनेर त्यसको निकर्षण गर्नु पनि वर्णविज्ञानको काम हो। अत वर्णविज्ञान प्रकार्यपरक पनि हुन्छ।

भाषाका ध्वनिहरूको आफ्नो विन्यासक्रम हुन्छ। जुनसुकै ध्वनि जुनसुकै विन्यासक्रममा क्रमित हुन्छन् भन्ने हुँदैन। भाषाका खास परिवेश र क्रममा आउने ती ध्वनिले कस्तो अर्थलाई सङ्केत गर्छन् र अर्थगत भेद देखाउँछन्त्यसलाई वर्णविज्ञानको प्रकार्यगत विशेषताले प्रष्ट पार्दछ। , प्रारम्भमा ध्वनि विज्ञानअन्तर्गत वर्णविज्ञान पर्दथ्यो। यसलाई छुट्टै शास्त्रका रूपमा हेर्ने प्रचलन चलेको धेरै भएको छैन। अब यो भाषाविज्ञानको छुट्टै र स्वतन्त्र शाखाका रूपमा विकसित भइसकेको छ। वर्ण अमूर्त एकाइ नभएर मूर्त एकाइ हो। वर्ण भाषिक अवधारणाका आधारमा निर्धारित एकाइ हो। विशिष्ट ध्वन्यात्मक अभिलक्षणको लघुतम एकाइलाई वर्ण भनिन्छ। भाषाको ध्वनि व्यवस्थामा आउने लघुतम एकाइ

वर्ण हो। विपरित ध्वनिहरूको नभएर एउटै ध्वनि परिवेशमा आउने सम्बन्धित ध्वनिहरूको परिवार वा समूह वर्ण हो। वर्ण एक वा एकभन्दा बढी यस्ता ध्वनिहरूको समूह हो जो ध्वन्यात्मक दृष्टिले समान हुन्छन् , म र परिपूरक वितरण र्कृत परिवर्तनका रूपमा आउँछन्। बोलाइका माध्यम ध्वनि हुन् भने लेखाइका माध्यम वर्ण हुन्। श्रवणीय ध्वनि व्यतिरेकी हुन्छन्। ध्वनि भौतिक स्वरूपको हुन्छ र यसलाई उच्चारणद्वारा प्राप्त गर्न सकिन्छ। वर्ण भाषिक ध्वनि वा ध्वनिहरूको सामूहिक नाम हो।

वर्ण लेख प्रक्रियात्मक एकाइ हो। यो मूर्त एकाइ हो। यो न्यूनतम अर्थयुक्त एकाइ हो। कथ्यभाषाको आधारभूत एकाइ ध्वनि हो भने लेख्य भाषाको आधारभूत एकाइ वर्ण हो। नेपालीमा स्वरद्विस्वर र व्यञ्जन , ,वर्ण गरी वर्णका तीन भेद छन्। स्वरहरूको उच्चारणमा जिब्राको उचाइ ओठ ,जिब्राको सक्रिय हिस्साको स्थिति र मांसपेशीय अवस्था आदिमा विभिन्नता देखापर्छ। व्यञ्जनहरू उच्चारण स्थानप्राणत्व र ,प्रयत्न , घोषत्वका हिसाबले वर्गीकृत हुन्छन् र तिनीहरूको पहिचान ती विभिन्न ,श्वसन ,अनुनासिकता ,अवस्थाले दिन सक्छन्। खण्डेतर वर्णमा मात्रा प लय आदि ,विराम ,बलेघात ,लुर्दछन्।खण्डेतर वर्णले वर्णका सूक्ष्मतम विशेषतालाई समेट्ने भएकाले स्थूल आलेखनमा प्राय अनुनासिकताबाहेक प्रस्तुत हुँदैनन्। माथि दिइएका नेपाली वर्णमाला संस्कृत भाषाको वर्णमालामा आधारित छ र यस वर्णमालालाई नै भाषाको नेपाली वर्णमालाको रूपमा स्वीकार्नुको कारण के हो भने नेपाली भाषामा संस्कृत स्रोतबाट आएका तत्सम शब्दहरू प्रशस्त छन् र ती शब्दहरूमा यस्ता वर्ण रहने हुनाले अनि तत्सम शब्द जस्ताको तस्तै रूपमा लेख्नुपर्ने नियम हाम्रो भाषामा रहेको हुनाले यी वर्णहरू हामीले चिन्नु आवश्यक छ।

कण्ठस्थानी, सधोष एवम् शर्ष अल्पप्राण प्रयत्न जस्ता विशेषता बोकेको व्यञ्जन वर्ण हो । जिब्राको फेदको चाल वा सक्रियताबाट यो व्यञ्जनको उच्चारण हुन्छ । अरु व्यञ्जन वर्णहरू जस्तै यो पनि फोक्साको सास बाहिर आउने क्रममा वागवयवहरूमा श्वास प्रबाहको ठक्करबाट उच्चारण हुने वर्ण नै हो । माथिल्लो भागमा चर्चा गरिएको ःछः वर्ण जसरी यो वर्ण वसाइँ सरिसकेको भने छैन । बसाइँ सर्ने तरखरमा भने छ । नेपाली भाषामा यो वर्ण निकै बाक्लोसँग पाइन्छ । यो कति पुरानो र कति नयाँ अवस्थाको नेपाली भाषामा पाइन्छ भनेर हेरिरहनै पर्दैन । सबै भन्दा पुरानो अभिलेखमा पनि पाइन्छ र आजको बोलीचालीमा पनि मनग्गे छ । वर्णको जस्तो वसाइँ सरेर अरुकै अनुहार लिने अवस्थामा यो पुगिहालेको छैन, तथापि ठाउँ हेरेर बहिराको र लंगडाको देशमा जाँदाको कुरामा आधारित उखानले भने जस्तो गरी यसले पनि आफ्नो धर्म पालना गर्न थालेको छ वा आफ्नो सक्कली अनुहार फेर्न लागेको लक्षण देखाउन थालेको छ ।

वर्णको विद्यमानता:

पदादि= गहत, गउन, गाउँ, गाता, गिद्ध, गिठो, गुन्यू, गेरु, गैतल, गोरु, गैंडा, गौंडो, पदमध्य= मगर, सागर, अंगार, सँगिनी, कागुनु, सुंगुर, भंगेरो, भूगोल, मंगोल, मिर्गौलो आदि ।

पदान्त= भाग्, माग्, जग्, लग्, हग्, काग्, साग्, जुग्, पुग्, ढोग् आदि ।

वर्णको विद्यमानतामा शंकाको स्थितिलाई पर हटाउन सक्छ । यसो हुँदा नेपाली भाषामा ःग्ः वर्ण पूर्ण विद्यमान छ । तर यसरी प्रमाणित गरेर यहाँ यस लेखको शीर्षको विपरीत काम भइरहेको जस्तो पनि देखिन सक्छ । यसैले यसले ठाउँ हेरेर कहाँ कहाँ बिदा लिन लाग्यो त ? यस

Notes

विषयमा चर्चा हुनै पर्छ । वाक्यवहारमा प्रयोग गर्दै जाँदा शब्दको सन्धिप्रक्रिया भएको स्थानमा ःग्ः वर्ण लोप हुने अवस्थामा छ । केही उदाहरण ः

लेख्य कथ्य

के गर्न लागेको ? के अर्न लागेको ?

काँ गएका थियौ ? काँ ssका थ्यौ ?

के गर्छौ ? के ssछौ ?

के गरेको ? के sरेको ? आदि ।

यसै गरी तलका सन्धिस्थलमा ःग्ः वर्ण यसरी परिवर्तित हुन्छ ः

माग्+छ= माङ्छ ग्=ङ्

माग्+छ= भाक्छ ग्=क्

लाग्+छ= लाक्छ ग्=क् । यसै गरी जाक्छ, भोक्छ, ढोग्छ आदि ।

यसरी कताकति केही घटकहरू र केही अवस्थाको सन्धिस्थलमा वा घटकरुका निकटमाःग्ः वर्णको परिवर्तन वा लोप हुने सम्भावना निकै निखर्रो भइरहेको छ ।

यसका साथै यसको महाप्राण ःघ्ः वर्णलाई पनि यसले ठाउँ छाड्न सघाउ गरिरहेको छ ः

सघाउ=सगाउ सघायो=सगायो उघायो= उगायो

पर्घेल्नु=पर्गेल्नु बाघ्=बाग् माघ्=माग् आदि ।

8.4 वर्ण विश्लेषण सिद्धान्त

कुनै भाषाको वर्णको पहिचान गर्ने र उक्त भाषामा कति वर्ण छन् र ती कसरी उक्त भाषामा प्रयोगमा आउँछन् भनेर हेर्ने काम वर्णविज्ञानले गर्दछ। वर्णका विश्लेषका लागि संरचनावादी भाषावैज्ञानिकहरूले केही सिद्धान्तहरूको प्रतिपादन गरेका छन्। यिनै सिद्धान्तका आधारमा वर्णविश्लेषण गर्न सकिन्छ। ती सिद्धान्तहरू यसप्रकार छन् -

- व्यतिरेकी वितरणको सिद्धान्त
- मुक्त परिवर्तनको सिद्धान्त
- ध्वन्यात्मक अनुरूपताको सिद्धान्त
- परिपूरक वितरणको सिद्धान्त
- तार्किक ढाँचाको सिद्धान्त
- मितव्ययिताको सिद्धान्त

यी सिद्धान्तहरूले भाषामा प्रयुक्त ध्वनिहरूमध्येबाट वर्णको निर्धारण गर्न मद्दत पुग्दछ।

8.4.1 व्यतिरेकी वितरणको सिद्धान्त

एउटै स्थान र उही परिवेशमा आउने र अर्थमा भिन्नता ल्याउने दुई ध्वनिहरूलाई व्यतिरेकी वितरणमा रहेको ध्वनि भनिन्छ। नेपालीका यी उदाहरण हेरौं -

खाम -काम

यस उदाहरणमा क र ख ध्वनि व्यतिरेकी वितरणमा रहेको ध्वनि हुन्।

यी दुवैको परिवेश आ हो। व्यतिरेकी वितरणमा आउने ध्वनिहरू छुट्टाछुट्टै वर्ण हुन्। त्यसैले क र ख नेपालीका छुट्टाछुट्टै दुई वर्ण हुन्।

व्यतिरेकी वितरण हेर्ने लघुतम युग्म को प्रयोग गरिन्छ। उदाहरणमा लिएका काम र खाम लघुतम युग्म हुन्। लघुतम युग्मका दुई सदस्यहरू एक मात्र ध्वनिको भिन्नताले गर्दा भिन्नभन्न अर्थ प्रदान गर्दछन्। यी दुई शब्दबीचको भिन्नता भनेको एउटा मात्र ध्वनिको भिन्नता हो जसले अर्थमा भिन्नता ल्याएको छ।

8.4.2 मुक्त परिवर्तनको सिद्धान्त

दुई भिन्न ध्वनिहरू एउटै परिवेशमा आएर पनि अर्थमा परिवर्तन आउँदैन भने तिनलाई मुक्त परिवर्तनमा रहेका ध्वनिहरू भनिन्छ र यस्ता ध्वनिहरू एउटै वर्णको संवर्ण मानिन्छन्। नेपाली भाषामा यसको उदाहरण यस्तो पाइन्छ -

डाडु - डाडा

यस उदाहरणमा ड र ड को परिवेश एउटै छ र अर्थमा पनि भिन्नता छैन। तसर्थ यी दुवै एउटा वर्णका संवर्ण हुन्।

8.4.3 ध्वन्यात्मक अनुरूपताको सिद्धान्त

ध्वन्यात्मक अनुरूपता भनेको दुई ध्वनिहरू ध्वन्यात्मक रूपमा उस्तै हुनु हो। प र फ दुई ध्वनि ध्वन्यात्मक रूपले अनुरूप छन् भन्न सकिन्छ। यसको आधार के हो भने यी दुई ध्वनिबीच प्राणत्वबाहेक अरु सबै विशेषता समान हुने स्थिति नै ध्वन्यात्मक अनुरूपता हो। यस सिद्धान्तलाई परिपूरक वितरणको सिद्धान्तसँग राखेर हेर्नुपर्ने हुन्छ। परिपूरक वितरणमा आउने ध्वनिहरू सामान्यत एकाै वर्णका संवर्ण हुन्छन् तर कहिलेकाही यस्तो स्थिति हुन्छ कि ती दुई ध्वनिलाई एउटै वर्णका

संवर्णका रूपमा लिनु युक्तिसङ्गत देखिँदैन। फलत ध्वन्यात्मक अनुरूपताको सिद्धान्तअनुसार कुनै दुई ध्वनिहरू एउटै वर्णका संवर्ण हुनन परिपूरक वितरणमा आएर मात्र हुँदैन तिनमा ध्वन्यात्मक अनुरूपता पनि हुनुपर्छ।

यसलाई प्रष्ट्याउन एउटा राम्रो उदाहरण छ। ह ध नेपालीमा ध्वनि कहिले पनि पदान्तमा आउँदैन र ङ् ध्वनि अनुकरणबाट निर्मित शब्दमा बाहेक पदादिमा आउँदैन। यसरी हेर्दा ह र ङ् परिपूरक वितरणमा रहेका देखिन्छन् तर यी दुई ध्वनिबीच स्थान र प्रयत्न दुई आधारमा क्रमशः स्वरयन्त्रमुखी र हनुमूलीय तथा सङ्घर्षी र नासिक्य स्पष्ट रूपले भिन्नता रहेकाले ध्वन्यात्मक अनुरूपताको सुद्धान्तअनुसार यी दुई ध्वनि एकै वर्णका संवर्ण नभई भिन्नभिन्न वर्ण हुन्।

8.4.4 परिपूरक वितरणको सिद्धान्त

दुई ध्वनिहरू एउटै परिवेशमा कहिल्यै उपस्थित हुँदैनन् वा एउटा ध्वनि आउन सक्ने परिवेशमा अर्को ध्वनि आउँदान भने ती ध्वनिहरू परस्पर परिपूरक वितरणमा आएका मानिन्छन्। यस्ता ध्वनिहरू सामान्यत एउटै वर्णका संवर्ण मानिन्छन् नेपालीको यो उदाहरणको रूपमा -

खाग - आँखा

फुपू - आफू ।

यस उदाहरणमा पहिलो फ वर्ण भिन्न छन्। यी वर्ण सङ्घर्षी हुन् भने दोस्रो ध्वनि ख स्पर्शीको परिवेशमा आएका छन्। यी दुई परिवेशमा पदादिको परिवेश छ। यी दुई परिवेशमा क्रमशः परिपूरक वितरणमा

आएका छन्। त्यसैले यी दुई जोडा ध्वनिहरू दुई वर्णका परस्पर संवर्णहरू हुन्।

8.4.5 तार्किक ढाँचाको सिद्धान्त

कुनै भाषाका ध्वनिहरू स्वर र व्यञ्जन सामान्यतः सममितियुक्त ढाँचामा रहेको हुन्छन् भनिन्छ। यस्तो ढाँचा तर्कपूर्ण मानिन्छ। उदाहरणका लागि एउटा कुनै भाषामा तीन स्वर छन् भने ती स्वर इपाँच, आ हुन्छन्, उ, नेपालका अधिकांश भोटबर्मेली स्वर छन् भने इ उ ए ओ आ हुन्छन्। परिवारका भाषामा यिनै पाँच स्वर पाइन्छन्। यस उदाहरणमा अग्र, निम्न सबै स्वरहरूको प्रतिनिधित्व भएको देखिन्छ। उच्च, पश्चिम यससिद्धान्तअनुसार यदि भाषामा अग्र स्वर मात्र भेटिए भने पश्चिम स्वर स्पर्शसङ्घर्षी र नासिक्य, पनि होलान भनी खोजी गर्नुपर्छ। नेपाली स्पर्शी व्यञ्जनहरू हेरौं-

क्	ख्	ग्	घ्	ङ्
च्	छ्	ज्	झ्	
ट्	ठ्	ड्	ढ्	
त्	थ्	द्	ध्	न्
प्	फ्	ब्	भ्	म्

यस उदाहरणमा दन्त्य नासिक्य व्यञ्जन देखिँदैन। यस्तो स्थितिमा त्यो व्यञ्जन पनि नेपालीमा होला भनी खोज्नुपर्ने हुन्छ। तर नेपालीमा वास्तवमै यो वर्ण छैन।

8.4.6 मित्त्वयिताको सिद्धान्त

भाषामा वर्णको सङ्ख्या थोरैहुनु अध्ययन विश्लेषणका दृष्टिले उपयुक्त देखिन्छ। तसर्थमाथि उल्लेखित सबै सिद्धान्तहरूको अनुकूल हुने गरी , सकेसम्म थोरै वर्ण निर्धारण गर्नुपर्छ भन्ने सिद्धान्त मित्त्वयिताको न्त हो। मानौं कुनैभाषामा एकसिद्धाजना विद्वानले ४० वटा र अर्का विद्वानले ३५ वटा वर्ण निर्धारण गरेका छन् भने अन्य सिद्धान्तहरूले प्रतिकूल नभएमा ३५ वर्णको निर्धारण उपयुक्त ठहर्छ।

माथि चर्चा गरिएका सिद्धान्तहरूका आधारमा नेपाली वर्णहरूको निर्धारण वा पहिचान यसरी गर्न सकिन्छ -

उच्चरित नेपाली स्वरवर्ण

अ आ इ उ ए ओ

नेपालीमा यी उच्चरित स्वर वर्ण ६ वटा मात्र छन्। नेपाली भाषामा व्यतिरेकी स्वरहरू ६ वटा छन्। अर्थात् नेपालीमा षट्स्वरी व्यवस्था पाइन्छ। वर्णमालामा भएका सबै स्वर वर्ण नेपाली भाषामा व्यतिरेकी छैनन्। वर्णमालामा भएका स्वर वर्णहरू यसप्रकार छन् -

अ, आअ ,अं ,औ ,ओ ,ऐ ,ए ,ऋ ,ऊ ,उ ,ई ,इ ,ः।

वटा मात्र स्वर नेपाली ६ओ समेत जम्मा ,ए ,उ ,इ ,आ ,यीमध्ये अ भाषाका व्यतिरेकी स्वर वर्ण हुन्। इ र ई लाई अनि उ र ऊ लाई कथ्य रूपमा व्यतिरेक गर्न नसकिने भएकाले इ र उ लाई मात्र स्वर वर्ण

,को छ। ऋ वर्ण संस्कृतमा थियोमानिएनेपाली भाषीले र् + इ= रि का रूपमा उच्चारण गर्छन्। अ + इ=ऐ, र अ + उ= औ उच्चरित हुने भएकाले

यी शुद्ध स्वर होइनन्द्विस्वर , (Diphthongs) हुन्। त्यस्तै ल् + ऋ र) + ई(= लृ हुने भएकाले यो ध्वनि पनि नेपालीमा व्यतिरेकी स्वर होइन। अं ध्वनिमा अ + म् को संयुक्तमा देखिन्छ भने अः चाहिँ अ कै श्वसनबाट उत्पन्न वर्ण हो। अतएव नेपाली भाषामा व्यतिरेकी रूपमा ६ वटा मात्र स्वर ध्वनिको अस्तित्व देखिन्छ।

व्यञ्जन वर्णको उच्चारण गर्दा श्वास प्रवाहमा कही न कही अवरोध हुन्छ। लामो समयसम्म उच्चारण गर्न नसकिने हुँदा व्यञ्जनहरू कम स्पष्ट हुन्छन्। व्यञ्जनहरू सापेक्षिक हिसाबले कम श्रवणीय हुन्छन्। व्यञ्जनहरू अनाक्षरिक हुने भएकाले स्वरसँग लागेरमात्र प्रस्तुत हुन सक्छन्। व्यञ्जनहरू मौखिक र नासिक्य हुन सक्छन्। व्यञ्जनहरू घोष र अघोष दुवै हुन सक्छन्। व्यञ्जनहरू उच्चारण स्थान प्राणत्व र ,प्रयत्न , घोषत्वका हिसाबले वर्गीकृत हुन्छन् र तिनीहरूको पहिचान ती विभिन्न अवस्थाले दिन सक्छन्। नेपाली भाषामा व्यञ्जन वर्ण २९ वटा छन् । जस्तै -

उच्चरित नेपाली व्यञ्जन वर्ण

क् ख् ग् घ् ङ्

च् छ् ज् झ्

ट् ठ् ड् ढ्

त् थ् द् ध् न्

प् फ् ब् भ् म्

य् र् ल् व्

स् ह

उच्चरित स्वरव्यञ्जन वर्ण भन्नाले नेपाली लेखाइमा व्यवहार गरिँदै -
छ। यो नेपाली लेखन परम्परामा व्यञ्जन वर्ण भन्ने बुझ्नुप-आएका स्वर
वटा १३व्यञ्जन हुन्। प्रचलित नेपाली वर्णमालामा -चलिआएका स्वर
स्वरवर्णका चिह्न पाइन्छन्। जस्तै -

नेपाली वर्णका लिखित रूप

अ	आ	इ	ई		
उ	ऊ	ऋ			
ए	ऐ	ओ	औ	अं	अः

प्रचलित नेपाली लेखाइअनुसारको वर्णमालामा ३६ वटा व्यञ्जनवर्णका
चिह्न पाइन्छन्। जस्तै -

क्	ख्	ग्	घ्	ङ्
च्	छ्	ज्	झ्	ञ्
ट्	ठ्	ड्	ढ्	ण्
त्	थ्	द्	ध्	न्
प्	फ्	ब्	भ्	म्
य्	र्	ल्	व्	
श्	ष्	स्	ह्	
क्ष्	त्र्	ज्ञ्		

वर्णमालामा देखाएका ज्ञन् न त ष् नेपालीमा न त अर्थभेदक छ ,श् ,ण् , यिनीहरूको उच्चारण नेपाली जिब्रोले सहज रूपमा गर्न सक्छ। लेखनमा स् तीनैवटा चिह्नले ,ष् ,श्स् को नै प्रतिनिधित्व गरेको पाइन्छ। प्राय स्वरहरू घोष हुन्छन् अघोष दुवै हुन्छन्।-व्यञ्जनचाहिँ घोष ,नेपाली भाषामा भएका व्यतिरेकी विभेदक स्वर वर्णलाई देहायका आधारमा **वर्गीकरण** गर्न सकिन्छ -जिब्राको उचाइको आधार ,जिब्राको सक्रियताको आधार ,ओठको स्थितिको आधार ,मांसपेशीय अवस्थाको आधार , मुखविवरका अवस्थाको आधार।

जिब्राको उचाइ वा अवस्थाका आधारमा स्वरको विशेषता

स्वरवर्णको उच्चारणमा जिब्रोको महत्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ। स्वरवर्णको उच्चारणमा सास कतै नरोकिई बाहिर निस्कन्छतर कतिपय , स्वर उच्चारण गर्दा जिब्रो माथि उठेर सास बाहिर आउने बाटो अलिक साँघुरो बनाइदिएको हुन्छ। यस दृष्टिले मुखभित्र जिब्राले लिने उचाइका प्रकारका हुन् स्थिति चारछन् -**उच्चर निम्न**। ,**मध्य-निम्न** ,**मध्य-उच्च** , जिब्रो माथि उठेर कठोर तालुका नजिकै पुगेको अवस्थामा उच्चरित हुने स्वरवर्णलाई **उच्च स्वरवर्ण** भनिन्छ। यसरी जिब्रो र मुखको माथिल्लो भाग एकाअर्काका नजिकमा आएकाले सास छिर्ने बाटो साँघुरो भएको अवस्था हुने हुनाले यसलाई **संवृत अवस्था** पनि भन्दछन्। संवृत भन्नाले साँघुरो -जस्तै ,छोपिएको वा घेरिएको भन्ने अर्थ बुझिन्छ ,**इउ** ,। जिब्रो मुखभित्र आधाभन्दा मास्तिरसम्म उठार मुखविवरको माथिल्लो भाग साँघुरिएको तर उच्चस्थितिको तुलनामा अधिक खुल्ला रहेको अवस्थामा उच्चारित हुने स्वरवर्णलाई **उच्चमध्य-** भनिन्छ -जस्तै ,**अ**।

निम्नमध्यस्वरलाई अर्धविवृत स्वर भनिन्छ। जुन स्वरवर्णको उच्चारण गर्दा जिब्रो प्राय आफ्नो स्वाभाविक स्थितिमा रहन्छअनि मुखविवर , खुल्ला रहन्छ त्यस्ता स्वरलाईनिम्न भनिन्छ -जस्तै ,आ। यस्ता निम्नस्वरवर्णलाई विवृत स्वरवर्ण पनि भनिन्छ। नेपाली भाषामा भएका स्वरहरूको उच्चारण गर्दा मुखविवरमा जिब्राले विभिन्न किसिमको उचाइ ग्रहण गर्छ। नेपाली भाषाका इ ,उ उच्च ,ए ओ ,मध्य ,अआ , निम्न स्वरलाई तालिकामा देखाउन सकिन्छ,

उच्च-----इउ ,

मध्य-----एओ ,

निम्न-----अआ ,

(मुखविवरमा)जिब्रो हाब्रामा सबभन्दा माथि उचालिई हाब्राको खुला भाग साँघुरिन पुग्दा उच्चरित हुने र हाब्रालाई पूरा फैलन दिई जिब्रो सबैभन्दा तल गई उच्चरित हुने अवस्थाको सृजना गर्दा उच्च र निम्न स्वर उच्चरित हुन पुग्छन् भन्ने कुरालाई उक्त चित्रले स्पष्ट गरिसकेको छ भने मध्य स्वरमा जिब्रो बीचसम्म मात्र उचालिन्छ।

जिब्रोको सक्रिय हिस्साका आधारमा स्वरको विशेषता

स्वरवर्णको उच्चारणका सन्दर्भमा हामी जिब्रोलाई तीन भागमा बाँड्न सक्छौंनिम्न। जिब्रोको अघिल्लो भागका ,मध्य र पश्च ,अग्र - त हुने स्वरलाई अग्रस्वर भनिन्छसक्रियतामा उच्चरिजिब्रो प्रशस्त खुम्चन र फैलन सक्ने मांसपेशीबाट बनेको अङ्ग हो। जिब्रोका सबै भाग समान किसिमले स्वरको उच्चारणमा सक्रिय हुँदैन। अघिल्लो भागदेखि पछिल्लो भागसम्म कुनै न कुनै भाग सक्रिय हुन्छ। अघिल्लो भागको

Notes

सक्रियतामा उच्चरित स्वर अग्रबीचको भाग सक्रिय हुँदा उच्चरित हुने केन्द्रीय र जिब्राको पछिल्लो भाग सक्रिय हुँदा पश्य स्वरहरू उच्चरित हुन्छन्। नेपाली भाषामा अग्र र पश्च स्वर मात्र छन्। तलका तालिकामा अग्र र पश्च स्वरली देखाउन सकिन्छ-

अग्र	पश्च
इ	उ
ए	ओ
	अ
	आ

स्वरलाई अग्रकेन्द्रीय र पश्च भनेर डेनियल जोन्सले छुट्ट्याएका हुन्। उनका अनुसार आ वर्ण केन्द्रीय हुन पुगेको मात्र हो। नेपालीमा केन्द्रीय स्वर छैनन्।

ओठको स्थितिका आधारमा स्वरको विशेषता

स्वरको उच्चारणमा जिब्राको झैं ओठको पनि भूमिका उल्लेखनीय छ। तर जिब्राको कार्य मुखविवरभिन्न हुन्छ भने ओठको बाहिर हुन्छ। स्वरवर्णको उच्चारणमा ओठको स्थिति एकैनासको हुँदैन। उच्चारणमा ओठले लिने आकारअनुरूप स्वरवर्णका दुई भेद छन् -**गोलित** र **अगोलित**। स्वरको उच्चारण गर्दा ओठको अवस्था समान रहेको पाइँदैन। कुनै स्वरको उच्चारणमा ओठ गोलो हुन पुग्छ भने कुनैको उच्चारणमा गर्दा ओठ गोलो हुँदैन। यसकारण नेपाली स्वरलाई **गोलित (Rounded)** र **अगोलित (Flat)** गरेर वर्गीकरण गर्न सकिन्छ। जुन स्वरको उच्चारणमा ओठ गोलो हुन्छ त्यसै गोलित स्वर भनिन्छ।

पश्च स्वर उओ , गोलित स्वर हुन्। जुन स्वरको उच्चारणमा ओठ गोलो नभएर फैलिएको हुन्छ अर्थात् आफ्नो सहज स्थितिमा नै रहन्छन्त्यस्तो स्थितिमा उच्चारित स्वर अ ,गोलित हुन्छन्। जस्तै -

अग्र स्वइ ए र मध्य स्वर आ अगोलित स्वर हुन्। गोलित स्वरवर्णलाई कुञ्चित अनि अगोलित स्वरवर्णलाई प्रश्रित स्वर पनि भन्दछन्। दुवैको माझको जस्तो स्थिति भएमा तटस्थ स्वर भनिन्छ।

उपर्युक्त आधारमा नेपाली स्वरवर्ण

गोलित--- उ ओ

---अगोलित इआ ,अ ,ए ,

अ- यो निम्नमध्य, पश्च र अगोलित स्वर हो। नेपाली भाषाका केही भाषिका क्षेत्रमा यो केही मात्रामा गोलित पाइन्छ। यो पदका आदि, मध्य र अन्तमा पाइन्छ। जस्तै- अम्बक, जीवन, सँग।

आ- यो केन्द्रीय, निम्न र अगोलित स्वर हो। कुनै स्थितिमा अर्को वर्णका साथ आउँदा यो अग्रतिर बढ्न थाल्छ। यो शब्दका सुरु, विच र अन्त यी तीनै ठाउँमा आउन सक्छ, जस्तै- आइफल, फलाम, अमला।

इ- यो अग्र, उच्च र अगोलित स्वर हो। नेपाली भाषाको लिखित रूपमा इ, र, ई दुवैको प्रयोग पाइन्छ तापनि साधारण बोलचालमा त्यस्तो भेद छैन। शब्दका तीनै स्थानमा पाइन्छ। जस्तै- इ- इच्छा, रमिता, भाइ। ई- ईश्वर, केन्द्रीय, दुई।

ई- यो पश्च, उच्च र गोलित स्वर हो। इ को झैं यसको पनि लेखनमा उ, र ऊ दुई रूप प्रचलित छन् तापनि नेपालीमा भने

सामान्यत एउटै उ को मात्र उच्चारण हुन्छ। यो पदका तीनै ठाउँमा आउँछ। जस्तै- उ- उखान, बालुवा, च्याउ। ऊ- प्रसून, आफू।

उ- यो अग्र, उच्च-मध्य र अगोलित स्वर हो। यो शब्दका तीनै ठाउँ आउँछ। जस्तै- एउटा, भएर, बनाए।

ऊ- यो पश्च, उच्च-मध्य र गोलित स्वर हो। यो पदका आदि, मध्य र अन्तमा आउँछ। जस्तै- ओखर, बनोट, भलायो।

मांसपेशीको अवस्थाका आधारमा स्वरको विशेषता

स्वरको उच्चारण गर्दा मुखका मांसपेशीहरू समान अवस्थामा रहँदैनन्। कुनैको उच्चारणमा मुखका मांसपेशी दृढ हुन्छन् भने कुनैको उच्चारणमा खुकुलिन्छन्। अतः स्वरलाई दृढ र शिथिल दुई भेद गर्न सकिन्छ। तलका तालिकामा दृढ र शिथिल स्वरको उदाहरण यसरी देखाइएको छ -

दृढ - आ, इ, उ

शिथिल - अ, ए, ओ

मुखविवरको अवस्थाका आधारमा स्वरको विशेषता

मुखविवर हाँनाको अवस्थाका रूपमा पनि व्याख्या हुन सक्छ। मुखविवरलाई निश्चित गर्ने अङ्ग जिब्रो र चिउँडो हुन्। चिउँडो चलायमान अङ्ग हो। यो फराकिलो र साँघुरो हुन्छ भने स्वरहरूको उच्चारणमा जिब्राले पनि विभिन्न उचाइ ग्रहण गर्छ। उदाहरण -

संवृत (बन्द) - इ, उ

अर्धसंवृत (आधाबन्द) - ए, ओ

विवृत (खुला) - आ

अर्धविवृत (आधाखुला) - अ

उच्चारण स्थानका आधारमा व्यञ्जनको विशेषता

वर्णको उच्चारण प्रक्रियामा भित्रबाट आएको सासले मुखभित्रका कतिपय स्थानहरूमा करण वा स्थानमाझको सम्पर्कले गर्दा बाधा बेहोर्नुपर्छ। यस्तो बाधा पर्ने वा करणले स्पर्श गर्ने ठाउँलाई **उच्चारण स्थान** भनिन्छ। यी उच्चारण स्थानहरू हुन् - कण्ठ वा घाँटी, मूर्धा, तालु, दाँत आदि ।

कण्ठ वा घाँटी -जिब्राको पछिल्लो भागले कोमल तालुलाई छुँदा कण्ठ वा घाँटीमा सास प्रवाह थुनिएर व्यञ्जन वर्णको उच्चारण हुन्छ। यस्ता व्यञ्जनवर्णलाई **कण्ठ्य वर्ण** भनिन्छ। नेपालीमा **कड ,घ ,ग ,ख ,** कण्ठ्य वर्ण हुन्।

फलकीय वत्सर्य -जिब्राको फलकले दन्तमूललाई छोएर जुन वर्णहरू उच्चरित हुन्छन् तिनलाई **फलकीय वत्सर्य** भनिन्छ। **च,स ,झ ,ज ,छ ,** फलकीय वत्सर्य वर्ण हुन्। संस्कृत व्याकरणअनुसार **चझ ,ज ,छ ,** लाई **तालव्य स्पर्श वर्ण** भनिन्छ।

अग्र वत्सर्य -जिब्राको अघिल्लो भाग वा टुप्पाले सोही वत्सर्य स्थानमा स्पर्श गर्दा उच्चरित हुने वर्णलाई अग्र वत्सर्य भनिन्छ। जस्तै -**ट ,ड ,ठ ,** **,न ,ल ,र ,ढ** अग्र वत्सर्य वर्ण हुन्। संस्कृत व्याकरणका आधारमा **ट ,ठ ,** **ढ** लाई **,डमूर्धन्य वर्ण** भनिन्छ।

दन्त्य -जुन वर्ण उच्चारण हुँदा जिब्राको टुप्पाले अघिपट्टिका माथिल्लो दाँतलाई छुन्छ त्यस्ता वर्णलाई **,दन्त्य वर्ण** भनिन्छ। नेपालीमा **त,द ,थ ,** **ध** दन्त्य वर्ण हुन्।

द्वयोष्ठ्य -दुवै ओठ ट्याप्प जोडेर सासको बाटो थुनेपछि फेरि दुवै छुट्टिएर सास बाहिर निस्कँदा उच्चरित हुने वर्णलाई **द्वयोष्ठ्य** भनिन्छ। जस्तै -प ,फम ,भ ,ब ,। यी प,म ,भ ,ब ,फ , को उच्चारण हुँदा दुईवटा ओठ पुरै जोडिन्छन् भने व वर्ण नजिकै आएर पनि जोडिँदैन। यद्धपि यसमा दुईवटा ओठ सक्रिय रहनाले यसलाई पनि **द्वयोष्ठ्य वर्ण** भनिन्छ।

तालव्य -जिब्राको बिच भाग उठेर कठोर तालुलाई स्पर्श गर्दा उच्चरित हुने वर्णलाई **तालव्य** भनिन्छ। जस्तै -य।

स्वरयन्त्रमुखी -यस वर्णको उच्चारणस्थान स्वरचिम्टी हो। मानिसको घाँटीभित्र रहने स्वरयन्त्रमा कम्पन भएर उच्चरित हुने वर्ण हो। ह वर्णलाई **स्वरयन्त्रमुखी व्यञ्जन** भनिन्छ। यसलाई **कण्ठ्य व्यञ्जन** पनि भनिएको छ।

उच्चारण प्रक्रिया अर्थात् प्रयत्नका आधारमा व्यञ्जनको विशेषता

प्रयत्न भनेको उच्चारणस्थानमा जिब्रोआदि गतिशील उच्चारण ,ओठ , अवयव वा कारणले स्पर्श गरेर सासलाई प्रभावित पार्ने तरिका हो। नेपाली स्पर्श ,स्पर्श -त प्रयत्नद्वारा गरिन्छव्यञ्जनवर्णको उच्चारण निम्नलिखि

प्रकम्पि ,सङ्घर्षी ,सङ्घर्षीपार्श्विक नासिक्यस्पर्शी र अन्तस्थ। ,कुनकुन व्यञ्जन वर्णको उच्चारण गर्दा कुनकुन उच्चारण अवयवहरू कहाँ कहाँ र केकसरी रहन्छन् र तिनीहरूल् श्वास प्रवाहमा कस्तो परिवर्तन ल्याउँछन् - गरिने वर्गीकरणली उच्चारण प्रक्रिया भनिन्छ। यसलाई भन्ने आधारमा प्रयत्नको आधार पनि भन्न सकिन्छ। फोक्सबाट बाहिर निस्केको श्वास हाम्रो र नाके टोडकीमा मोर्ने वा परिचालन गर्ने तरिकालाई प्रयत्न भनिन्छ। व्यञ्जन वर्णहरू विभिन्न प्रक्रियाबाट उच्चरित हुन्छन्। उच्चारण अवयवको निकटताका कारणले भाषाका वर्णहरूको उच्चारण

प्रक्रिया फरक पर्न जान्छ। उच्चारण अवयवका निकटताका विभिन्न अवस्था देखिन्छन्। ती अवस्थालाई यसप्रकार उल्लेख गर्न सकिन्छ -
 ,हल्का स्पर्श भएको अवस्था ,स्पर्शबिना वायु मार्ग साँघुरिएको अवस्था
 स्पर्श अवस्था। उच्चारण प्रक्रियापूर्ण ,बारम्बार स्पर्श भएको अवस्था
 का आधारमा व्यञ्जनवर्णको (प्रयत्न) वर्गीकरण देहायबमोजिम गर्न
 सकिन्छ -

घ् ग् ख् -----क्कण्ठ्यस्पर्श-

ढ् इ ष् -----ट्टालुदन्त्यमूलीय स्पर्श-

ध् द् थ् -----त्दन्त्यस्पर्श

भ् ब् फ् -----प्लोष्ठ्य स्पर्श

स्पर्श सङ्घर्षीप्रयत्न -वर्णहरू उच्चारण गर्दा जिब्राको टुप्पाले वत्सर्य वा माथिल्लो दाँतका पछिल्लिर भुक्क उठेको ठाउँमा स्पर्श गर्छ। फलस्वरूप त्यहाँ सास प्रवाहमा बाधा उत्पन्न हुन्छ र सासले सङ्घर्ष गर्दै निस्कने प्रयत्नसमेत गर्दछ। त्यसैले पहिले स्पर्श गर्ने र पछि सङ्घर्ष गर्दै उच्चरित हुने वर्णलाई **स्पर्श सङ्घर्षी व्यञ्जन** भनिन्छ। नेपाली भाषाका च ,ज ,छ , स्पर्श -सङ्घर्षीव्यञ्जन हुन्। संस्कृतमा यी व्यञ्जनहरू तालु-झ स्पर्श करणका व्यञ्जनका रूपमा उच्चरित हुन्थे। त्यसै हुनाले संस्कृत व्या आधारमा पुराना नेपाली व्याकरणका किताबहरूमा यिनलाई स्पर्शवर्णकै हारमा राखिएको पाइन्छ। तर अचेल आएर नेपाली भाषाका वर्णहरूको उच्चारण प्रणालीबारे विद्वानहरूले गरेका व्यापक शोध र अध्ययन नेपाली भाषामा यब स्पर्शी वर्ण होइनन्यी स्पर्शी सङ्घर्षी व्यञ्जनका रूपमा , उच्चरित हुन्छन् भन्ने कुरा स्थापित भइसकेको छ।

सङ्घर्षी प्रयत्न -वर्णको उच्चारण हुँदा फोकसोबाट आएको सासलाई मुखभिन्नको कुनै अवयवले पूर्ण रूपले रोकदैन र जिब्राले वत्सर्यमा छुँदा सास यी दुवै अवयवको साँघुरो चेपबाट सङ्घर्ष भएर सुसाउँदै बाहिर निस्कन्छ। यस्तो प्रयत्नलाई **सङ्घर्षी प्रयत्न** भनिन्छ। नेपालीमा **स, ह** सङ्घर्षी व्यञ्जन हुन्।

प्रकम्पित प्रयत्न -प्रकम्पित भनेको सासको जोडले गर्दा जिब्रोको टुप्पो थर्र काम्दै वत्सर्य स्थानमा छोएर सास बाहिर निस्कने प्रयत्न हो। यसरी उच्चरित हुने व्यञ्जनलाई **प्रकम्पित व्यञ्जनवर्ण** भनिन्छ। नेपाली र प्रकम्पित व्यञ्जन वर्ण हो।

पाशिवर्क प्रयत्न -कुनै कुनै वर्णको उच्चारण गर्दा जिब्रोको अधिल्लो भाग देखिन्छ अनि जिब्रोको टुप्पाले वत्सर्यमा छुन्छ र जिब्रो दोब्रिएको बेला त्यसका दुवै छेउ झोलिन्छन्। त्यस्तो अवस्थामा सास जिब्रोको झोलिएको किनार वा छेउपट्टि पछिल्लिरबाट भएर बाहिर निस्कन्छ। यस्ता प्रयत्नले उच्चारित वर्णलाई **पाशिवर्क** भनिन्छ। नेपाली **ल** व्यञ्जन पाशिवर्क हो।

नासिक्य -स्पर्शी प्रयत्न-सामान्य अवस्थामा हामीले मुख आँ गरेर ऐनामा हेर्दा भने कोमलतालुभन्दा पर घाँटीको माथिपट्टि एउटा सानो लुर्को झुन्डिएको देखिन्छ। त्यसलाई काकल वा किलकिले भनिन्छ। त्यो उँभो ट्याप्प टाँसिदा नाकपट्टि सास जाने बाटो थुनिन्छ र मुखबाट मात्र सास बाहिर निस्कन्छ। कुनै वर्ण उच्चारण गर्दा मुखभिन्न करणले स्थानलाई ट्याप्प छोडिदिएर सास बाहिर निस्कन्छ अनि त्यसैसँगै ध्वनि उच्चरित हुन्छ। यसरी नाकबाट सास बाहिर निस्कने क्रममा उच्चरित हुने वर्णलाई **नासिक्य व्यञ्जन** अनि यस्तो प्रयत्नलाई **नासिक्य प्रयत्न** भनिन्छ। जस्तै -**ङ** स्पर्श हुन्।-नासिक्य ,**म** ,**न** ,

अन्तस्थ -उच्चारणमा दृष्टिले व्यञ्जन र स्वरका माझको स्थितिमा रहेका देखिने वर्णलाई **अन्तस्थ** भनिन्छ। यस्ता वर्णलाई **अर्धस्वर** पनि भनिन्छ। अर्धस्वर भनेको उच्चारण प्रक्रिया स्वर जस्तै हुने तर कार्यचाहिँ व्यञ्जन समान गर्ने वर्ण हो। यस्ता वर्णको उच्चारणमा सासमा कुनै बाधा पर्दैन र सास सुसाउँदैन पनि। नेपालीमा **य्,व्** , व्यञ्जन अन्तस्थ वा अर्धस्वर हुन्।

उच्चारण प्रयत्नका आधारमा नेपाली व्यञ्जनवर्णको वर्गीकरण

क ,ढ ,ड ,ठ ,ट ,घ ,ग ,ख ,त ,ध ,द ,थ ,प---,भ ,ब ,फ ,स्पर्शी

च----झ ,ज ,छ ,स्पर्शीसङ्घर्षी-

स----ह ,सङ्घर्षी

र---,प्रकम्पित

ल----पाश्विक

ङ् न म्---नासिक्यस्पर्शी-

य व----अन्तस्थ

स्वरतन्त्री नसाँघुरिएको अवस्थाका आधारमा व्यञ्जनको विशेषता-

स्वरचिम्टी नसाँघुरिएको अवस्था घोष

स्वरचिम्टी साँघुरिएको अवस्था अघोष

घोष -व्यञ्जनको उच्चारणमा स्वरतन्त्रीहरू एकाअर्कासित टाँस्किन आएर सासको निम्ति साँघुरो बाटो मात्र खुल्ला रहन गएको हुन्छ। यस समयमा सास सङ्घर्ष गर्दै बाहिर निस्कन्छ जसले गर्दा स्वरतन्त्रीहरूमा कम्पन

पैदा हुन्छप ध्वनिमा पनि कम्पन उत्पन्न हुन्छ। यसरी फलस्वरू , उच्चरित हुने वर्णलाई **घोष वर्ण** भनिन्छ। नेपाली वर्णमालाका प्रत्येक वर्गका तेस्रो र चौथो स्पर्श वर्ण अर्थात् **गभ ,ध ,ढ ,झ ,घ ,ब ,द ,ड ,ज ,** घोष वर्ण हुन्। नेपाली भाषाका घोष ध्वनिहरू हुन्ग - **ग ,ब ,द ,ड ,ज ,** **ह ,व ,ल ,र ,य ,म ,न ,ङ ,भ ,ध ,ढ ,झ ,घ**अनि जम्मै स्वर वर्णहरू।

अघोष -घोषको ठिक विपरीत जुन वर्ण उच्चारण गर्दा सासमा कुनै प्रकारको कम्पन हुँदैनत्यस्ता वर्णलाई अघोष भनिन्छ। नेपाली भाषाका , प्रत्येक वर्गको पहिलो र दोस्रो वर्ण अघोष हुन्। नेपाली भाषाका अघोष स। ,खछठथफ ,कचटतप -वर्णहरू हुन्

अघोष व्यञ्जन

क् ख्

च् छ्

ट् ठ्

त् थ्

प् फ्

स्

ह्

घोष व्यञ्जन

ग् घ् ङ्

ज् झ्

ड् ढ्

द् ध् ण्

ब् भ् म्

य् र् ल् व्

8.5 उपसंहार

शब्दका अर्थमा फेर पार्नसक्ने सबैभन्दा सानो टुक्रा वर्ण हो। भाषाविज्ञानका यस सन्दर्भमा त हामीले बोल्ने गरेका र सुन्ने गरेका ती ध्वनिमात्र ध्वनि वा भाषिक ध्वनि मानिन्छन् जसको उच्चारण स्थान ,

प्राणत्व आदि खास खास सैद्धान्तिक आधारमा विश्लेषण ,उच्चारण विधि गर्नसकिन्छ। वर्णको निर्धारण शब्दको लघुतम युग्मका आधारमा गरिन्छ।

हुन्। यिनीहरूको तुलना जस्ता शब्द लघुतम युग्म ,गर ,खर ,कर गर्दा सबैमा अर परिवेश समान रूपमा देखिन्छ तर पदादिमा रहेको क ,ग ,ख , विशिष्ट र ,अर्काबाट भिन्न-ध्वनिका कारणले उक्त शब्द एक ,घ अर्थभेदक भएर देखिन्छन्। अत ती शब्दजोडामा त्यस्तो व्यतिरेक सिर्जना

गर्न आउने लघुतम एकाइ नै वर्ण हो।ध्वनिहरूको वितरणमाथि प्रकाश पार्ने शाखालाई वर्णसिद्धान्त र वितरणबाट निर्धारित अर्थभेदक एकाइलाई वर्ण भनिन्छ।

भाषाविज्ञानको अध्ययन क्षेत्रमा वर्णको केन्द्रीय भूमिका हुन्छ। कुनै पनि भाषामा भएका वाकप्रतीकहरूलाई वर्णसिद्धान्तका आधारमा सूक्ष्म विश्लेषण र व्याख्या गरी वर्णहरूको निर्धारण गरिन्छ। उस्तैउस्तै जस्ता लाग्ने ध्वनिहरूलाई एउटा समूहमा समूहीकरण गरी ती ध्वनिको सामूहिक प्रतिनिधित्व हुने गरी एउटा वर्ण निर्धारण गरिन्छ। कुनै पनि भाषामा भएका वर्णहरूको निर्धारण वर्णविज्ञानले नै गर्दछ। मुखबाट उच्चरित हुने बोलीको सबैभन्दा सानो टुक्रा ध्वनि हो। यदि त्यस्तो ध्वनि शब्दको अङ्ग वा अंशका रूपमा प्रयोग गरिँदा त्यस शब्दको अर्थ भिन्नै हुन जाने भएमा त्यसलाई वर्ण भनिन्छ। नत्र त्यो ध्वनि एउटै वर्णको स्थान वा परिवेशअनुसार हुने भिन्न रूप वा भेद मात्र मानिन्छ।

कुनै पनि भाषामा भएका वर्णहरूको वस्तुपरक र वैज्ञानिक ढङ्गले अध्ययन विश्लेषण गर्ने भाषाविज्ञानको एउटा शाखा वर्णविज्ञान हो। वर्णविज्ञान ध्वनिविज्ञानसँग सरोकार राख्ने विषय हो। कुनै पनि भाषामा कतिवटा वर्णहरू छन् ती वर्णहरू कुन क्रममा आउँछन् भनेर हेर्ने उपयोगी शास्त्र वर्णविज्ञान हो। वर्णविज्ञानले ध्वनिलाई भाषिक एकाइका रूपमा

राखेर अध्ययन गर्छ। वर्णविज्ञानले भाषाविशेषका वर्णहरू र तिनीहरूको परिवर्तनलाई पनि देखाउँछ। भाषाविज्ञानका यस सन्दर्भमा त हामीले बोल्ने गरेका र सुन्ने गरेका ती ध्वनिमात्र ध्वनि वा भाषिक ध्वनि मानिन्छन् जसको उच्चारण स्थानप्राणत्व आ,रण विधिउच्चा,दि खास खास सैद्धान्तिक आधारमा विश्लेषण गर्नसकिन्छ।

ध्वनिविज्ञानले भाषामा प्रयोग हुने र उच्चारण गरिने सबै ध्वनिको अध्ययन गर्छ तर वर्णविज्ञानले व्यतिरेकी ध्वनिको मा६ अध्ययन गर्छ। ध्वनिबिज्ञानले हरेक ध्वनिलाई स्वतन्त्र एकाइका रूपमा लिन्छ तर वर्णविज्ञानले ध्वनिहरूको पारस्परिक सम्बन्धको अध्ययन गर्दछ। ध्वनिबिज्ञान र वर्णविज्ञानमा फरकहरू देखापरे तापनि यी दुई बीच अत्यन्त निकट सम्बन्ध रहेको छ। दुवैको अध्ययनको विषय भाषिक ध्वनि नै भएकाले उक्त सम्बन्ध स्वत स्पष्ट छ। ध्वनिविज्ञानबाट छुट्टिएपछि नै वर्णविश्लेषण र वर्ण निर्धारणका सम्बन्धमा विभिन्न अवधारणाहरू विकसित भए।

8.6 सार

यस प्रखण्डमा वर्ण विज्ञानको विकास, वर्ण विश्लेषण सिद्धान्तबारे सामान्य जानकारी प्राप्त भयो । उक्त जानकारीहरूलाई निम्न बुँदाहरूमा यसरी समेटिएको छ ।

- ❖ शब्दका अर्थमा फेर पार्नसक्ने सबैभन्दा सानो टुक्रा वर्ण हो।
- ❖ वर्ण न्यूनतम अर्थयुक्त एकाइ हो।
- ❖ नेपाली भाषाका स्वर र व्यञ्जन वर्णहरूको व्यवस्था दुई रूपमा पाइन्छ- उच्चरित र लिखित।

- ❖ नेपालीमा स्वर, द्विस्वर र व्यञ्जन वर्ण गरी वर्णका तीन भेद छन्।
- ❖ नेपालीमा यी उच्चरित स्वर वर्ण ६ वटा मात्र छन्।
- ❖ बोलाइका माध्यम ध्वनि हुन् भने लेखाइका माध्यम वर्ण हुन्।
- ❖ श्रवणीय ध्वनि व्यतिरेकी हुन्छन्।
- ❖ वर्ण भाषिक ध्वनि वा ध्वनिहरूको सामूहिक नाम हो।
- ❖ वर्ण लेख प्रक्रियात्मक एकाइ हो। यो मूर्त एकाइ हो। यो न्यूनतम अर्थयुक्त एकाइ हो।
- ❖ कथ्यभाषाको आधारभूत एकाइ ध्वनि हो भने लेख्य भाषाको आधारभूत एकाइ वर्ण हो।
- ❖ स्वरहरूको उच्चारणमा जिब्राको उचाइ, जिब्राको सक्रिय हिस्सा, ओठको स्थिति र मांसपेशीय अवस्था आदिमा विभिन्नता देखापर्छ।
- ❖ व्यञ्जनहरू उच्चारण स्थान, प्रयत्न, प्राणत्व र घोषत्वका हिसाबले वर्गीकृत हुन्छन् र तिनीहरूको पहिचान ती विभिन्न अवस्थाले दिन सक्छन्।
- ❖ भाषाविज्ञानका यस सन्दर्भमा त हामीले बोल्ने गरेका र सुन्ने गरेका ती ध्वनिमात्र ध्वनि वा भाषिक ध्वनि मानिन्छन् जसको उच्चारण स्थान, उच्चारण विधि, प्राणत्व आदि खास खास सैद्धान्तिक आधारमा विश्लेषण गर्नसकिन्छ।
- ❖ कुनै पनि भाषामा भएका वाकप्रतीकहरूलाई वर्णसिद्धान्तका आधारमा सूक्ष्म विश्लेषण र व्याख्या गरी वर्णहरूको निर्धारण गरिन्छ।

- ❖ कुनै पनि भाषामा भएका वर्णहरूको वस्तुपरक र वैज्ञानिक ढङ्गले अध्ययन विश्लेषण गर्ने भाषाविज्ञानको एउटा शाखा वर्णविज्ञान हो।
- ❖ कुनै पनि भाषामा कतिवटा वर्णहरू छन् ती वर्णहरू कुन क्रममा आउँछन् भनेर हेर्ने उपयोगी शास्त्र वर्णविज्ञान हो। वर्णविज्ञानले ध्वनिलाई भाषिक एकाइका रूपमा राखेर अध्ययन गर्छ।
- ❖ वर्णविज्ञानले भाषाविशेषका वर्णहरू र तिनीहरूको परिवर्तनलाई पनि देखाउँछ। भाषाविज्ञानका यस सन्दर्भमा त हामीले बोल्ने गरेका र सुन्ने गरेका ती ध्वनिमात्र ध्वनि वा भाषिक ध्वनि मानिन्छन् जसको उच्चारण स्थान, उच्चारण विधि, प्राणत्व आदि खास खास सैद्धान्तिक आधारमा विश्लेषण गर्नसकिन्छ।
- ❖ भाषाविज्ञानको छुट्टै र स्वतन्त्र शाखाका रूपमा वर्णविज्ञान विकसित भइसकेको छ।
- ❖ वर्णविज्ञानको अध्ययन परम्पराका उन्नायकहरू हेनरी स्विट, इयानियल जोन्स, ए.सि.जिम्सन, जे. आर. फर्थ, ह्यालिडे, जे.सि.क्याटफोर्ड, आर. एच. रविन्स, पि.लेडिफगेड आदि हुन्।
- ❖ वर्णका विश्लेषणका लागि संरचनावादी भाषावैज्ञानिकहरूले केही सिद्धान्तहरूको प्रतिपादन गरेका छन्। यिनै सिद्धान्तका आधारमा वर्णविश्लेषण अध्ययन गर्न सकिन्छ। ती सिद्धान्तहरू यसप्रकार छन्- व्यतिरेकी वितरणको सिद्धान्त, मुक्त परिवर्तनको सिद्धान्त, ध्वन्यात्मक अनुरूपताको सिद्धान्त, परिपूरक वितरणको सिद्धान्त, तार्किक ढाँचाको सिद्धान्त, मितव्ययिताको सिद्धान्त। यस प्रखण्डको अध्ययनले वर्ण विज्ञानको विकास, वर्ण विश्लेषण सिद्धान्तबारे बुनियाँदी

जानकारी प्राप्त भयो । सामान्य वर्णविज्ञानको परिचय र यसको विकास र विश्लेषण सिद्धान्त सम्बन्धी यस प्रखण्डमा अध्ययन गरियो ।

8.7 अनुशीलनी

१. वर्णको उत्पत्तिबारे चर्चा गर्दै यसको सिद्धान्तबारे टिप्पणी प्रस्तुत गर्नुहोस् ।
२. वर्णविज्ञानको अवधारणा स्पष्ट पार्दै यस विज्ञानको विभिन्न धटकहरूबारे सबिस्तार चर्चा गर्नुहोस् ।
३. वर्णविज्ञानको स्वरूपबारे एउटा गरिलो लेख तयार पार्नुहोस् ।
४. भाषाको वैशिष्ट्यको आधारमा सामान्य वर्णविज्ञानको मान्यताहरूबारे अध्ययन प्रस्तुत गर्नुहोस् ।
५. वर्णविज्ञानका विभिन्न शाखाहरूको अध्ययन गर्दै यस विज्ञानको विश्लेषण सिद्धान्तबारे समीक्षात्मक अध्ययन प्रस्तुत गर्नुहोस् ।
६. भाषाको क्षेत्रमा वर्णविज्ञानले प्राप्त गरेको उपलब्धिलाई चिनाउनुहोस् ।
७. भाषाविज्ञानको क्षेत्रमा सामान्य वर्णविज्ञानको महत्त्व र मूल्य के कस्तो रहेको छ ? आफ्नो तर्क प्रस्तुत गर्नुहोस् ।
८. वर्णविज्ञानका मुख्य - मुख्य विशेषताबारे विश्लेषण गर्नुहोस् ।
९. वर्णविज्ञानको लोकप्रियता भाषाविज्ञानमा कतिको रहेको ठान्नुहुन्छ ? आफ्नो तर्क पेश गर्नुहोस् ।
१०. भाषाविज्ञानको दृष्टिले नेपाली भाषाको वर्णहरू सम्बन्धि टिप्पणी गर्नुहोस् ।

8.8 अतिरिक्त अध्ययन

१. ढकाल, शान्तिप्रसाद - सामान्य भाषाविज्ञान ।
२. सिजापति, डा. रामविक्रम - भाषा परिचय ।
३. गौतम, देवीप्रसाद - नेपाली भाषा परिचय ।
६. न्यौपाने, टङ्कप्रसाद - भाषाविज्ञानको रूपरेखा ।
७. शर्मा, मोहनराज, लुङ्गटेल, खगेन्द्र - आधुनिक भाषाविज्ञान ।
८. बन्धु, चूडामणि - नेपाली भाषाको उत्पत्ति ।
९. बन्धु, चूडामणि - भाषा विज्ञान ।
१०. अधिकारी, हेमाङ्गराज - सामाजिक र प्रायोगिक भाषा विज्ञान ।
११. गिरी, जीवेन्द्र देव - भाषा विज्ञान, भाषा र भाषिका ।
१२. गौतम, देवीप्रसाद - नेपाली भाषा परिचय ।
१३. प्रेमप्रसाद चौलागाईं - भाषा विज्ञान ।
१४. पोखरेल, बालकृष्ण - राष्ट्रभाषा ।
१५. शर्मा, मोहन राज र कृष्णहरि बराल - भाषा विज्ञान र नेपाली भाषा।
१६. डा. राजमणि शर्मा - आधुनिक भाषा विज्ञान ।
१७. शर्मा, देवेन्द्रनाथ - भाषाविज्ञानको भूमिका ।
१८. श्रीवास्तव, रविन्द्रनाथ - भाषा विज्ञान : सैद्धान्तिक चिन्तन ।
१९. सिंह, दिलिप - भाषाको संसार ।

२०. वाजपेयी, आचार्य किशोरीलाल - भारतीय भाषाविज्ञान ।

यस अतिरिक्त वर्णविज्ञानबारे अन्य भाषासित सम्बन्धित पुस्तक र पत्र -
पत्रिकाको पनि अध्ययन ।

8.9 मूल्यबृद्धिको निम्ति उत्तर

नोट: तल दिएको खाली स्थानमा आफ्नो उत्तर लेख्नुहोस् -

१. वर्णको सामान्य परिचय ।

.....
.....
.....

(प्रश्न १ को मूल्यबृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले ८.1 को परिचय खण्डमा
उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

२. वर्णविज्ञानको अर्थ र परिभाषा ।

.....
.....
.....

(प्रश्न २ को मूल्यबृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले ८.2 को खण्डमा उत्तर
खोज्न सक्नेछन्)

३. वर्णविज्ञानको विकास ।

.....
.....
.....

(प्रश्न ३ को मूल्यबृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले ८.३ को खण्डमा उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

४. वर्ण विश्लेषण सिद्धान्त ।

.....
.....
.....

(प्रश्न ४ को मूल्यबृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले ८.४ को खण्डअन्तर्गत उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

५. मुक्त परिवर्तनको सिद्धान्त र परिपूरक वितरणको सिद्धान्त ।

.....
.....
.....

(प्रश्न ५ को मूल्यबृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले ८.४.२ र ८.४.४ को खण्डअन्तर्गत उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

एकाइ - 9, रूप विज्ञानको विकास, रूप र रूपिम

संरचना

9.0 उद्देश्य

9.1 परिचय

9.2 रूपको अर्थ र परिभाषा

9.3 रूप विज्ञानको विकास

9.4 रूप र रूपिम

9.5 उपसंहार

9.6 सार

9.7 अनुशीलनी

9.8 अतिरिक्त अध्ययन

9.9 मूल्यबृद्धिको निम्ति उत्तर

9.0 उद्देश्य

यस एकाइको अध्ययन पछि तपाईं निम्नलिखित विषयमा सक्षम बन्न

सक्नु हुनेछ :

- रूप विज्ञानको सामान्य परिचय
- रूपको अर्थ र परिभाषा
- रूप विज्ञानको विकास
- रूप र रूपिम

9.1 परिचय

अङ्ग्रेजीमा प्रयोग गरिने Morphology शब्द Morph 'रूप' र Logy 'अध्ययन' बाट बनेको हो। यो जीवविज्ञानबाट भाषाविज्ञानमा आयातीत शब्द हो। जीवविज्ञानमा यस शब्दको प्रयोग बोटबिरूवा र जनावरका संरचनाका एकाइहरूको अध्ययनका निम्ति हुन्थ्यो। यसैअनुसैर भाषाविज्ञानमा पनि शब्दका टुक्राहरूका अध्ययनका लागि यस शब्दको प्रयोग गरिएको हो। यस शब्दका पर्यायका रूपमा नेपालीमा रूपव्यवस्था वा रूपविज्ञान शब्दको प्रयोग गरिन्छ।

वाक्यलाई आधार मानेर त्यसलाई पदरूपमा विभाजित गर्ने प्रयास ,शब्द , सुरु भयो र यो प्रयास सर्वप्रथम संस्कृत भाषाचिन्तनकै परिणाम हो। संस्कृतमा अर्थबोधक अर्थात् भावका प्रतिरूप र विषयानुभूतिका तत्त्वलाई प्रत्यय ,अर्थतत्त्व रूपमा र अरु अर्थबोधक रूपलाई उपसर्गका रूपमा स्थापित गरियो। यसअनुसार अर्थतत्त्वअन्तर्गत धातु र प्रातिपदिक तथा सम्बन्धतत्त्वअन्तर्गत अरु एकाइ लिइएका थिए। पश्चिमी भाषाविज्ञानका इतिहासमा लगभग २० औं शताब्दीसम्म पनि रूप वस्तुतः के हो? थाहा थिएन। जब संस्कृत भाषाशास्त्रको ज्ञान पश्चिमी विद्वानहरूलाई भयो तबमात्र त्यहाण Morph लाई एउटा छुट्टै एकाइका रूपमा समाविष्ट पारियो। यसरी आधुनिक भाषाविज्ञानमा Morph, Morpheme वा रूप, रूपिम पाणिनिको योगदान मानिन्छ।

रूपविज्ञान पनि भाषाविज्ञानका महत्त्वपूर्ण शाखाहरूमध्ये एउटा शाखा हो। यसमा भाषाको लघुतम सार्थक एकाइ रूपको अध्ययन गरिन्छ। यसको परिभाषा यसप्रकार दिइएको छ: रूपको वैज्ञानिक अध्ययन गर्ने शास्त्रलाई **रूपविज्ञान (Morphology)** भनिन्छ । परम्परागत व्याकरणमा रूपको अध्ययन भाषाको केन्द्रीय एकिका रूपमा गरिएको पाइन्छ। व्युत्पादन र

रूपायनसम्बन्धी सम्पूर्ण चर्चाहरू रूपकै अध्ययन र विश्लेषण हुन्। उन्नाईसौं शताब्दीमा तुलनात्मक भाषाविज्ञानको प्रारुर्भावसँगै रूपतात्त्विक अध्ययन झन् बढेको देखिन्छ। यसअन्तर्गत मुख्यतः रूपको कालक्रमिक र प्रकारगत अध्ययन भएको पाइन्छ। पछि संरचनावादी भाषाविज्ञानको विकास भएपछि रूपको अध्ययनमा झन् गहनता आएको छ। यसअन्तर्गत एकाइ र विन्यासएकाइ र प्रक्रिया तथा शब्द र रूपावली प्रक्रियाबाट , अध्ययन गरिएको पाइन्छ। चम्स्कीको रूपान्तरण सिद्धान्तले पनि कोशिय रूपविज्ञान विकसित गरी रूपको अध्ययनतर्फ जोड दिएको छ।

9.2 रूपको अर्थ र परिभाषा

भाषाविज्ञानमा रूपलाई भाषाका लघुतम अर्थयुक्त एकाइ (smallest meaningful unit) भनिएको छ। भाषाका रूपहरूको अध्ययन गर्ने विषयलाई रूपविज्ञान भनिएको छ। रूपविज्ञानमा रूप र विज्ञानको समास छ। यो अङ्ग्रेजीको मोर्फोलोजी (Morphology) - का निमित्त प्रयोग गरेको शब्द हो। अङ्ग्रेजी शब्द पनि ग्रीक भाषाको मोर्फ (Morph) र लोगोस (logos) - बाट बनेको हो। ग्रीक भाषाको 'मोर्फ' को अर्थ पनि 'रूप' हुन्छ। रूपविज्ञान त्यो विषय हो जसले भाषाका रूप र ती रूपले व्यक्त गर्ने अर्थको अध्ययन गर्छ। भाषाविज्ञानअन्तर्गत रूपविज्ञान केन्द्रीय विषयमा पर्दछ।

भाषा विभिन्न तहका संरचक घटकहरूबाट बनेको हुन्छ। यो वाक्य हेरौं-

पढाइमा तँभन्दा हरि अगाडि रहेछ।

यस वाक्यभित्र झट्ट हेर्दा पढाइमा अगाडि ,हरि ,तँभन्दा ,र रहेछ गरी पाँचवटा संरचक घटकहरू देखिन्छन्। उच्चारणमा विराम र लेखाइमा यीबीचका खाली ठाउँ नै यिनलाई छुट्याउने आधार हुन्। वाक्यका यी संरचकहरूलाई अझै साना एकाइहरूमा टुक्र्याउन सकिन्छ -पढ्मा ,आइ ,

छ र अ , ए , रह , भन्दा हरि अगाडि , तँ । यी हरेक टुक्राको आफ्नो अर्थ छ र यीमध्ये केहा स्वतन्त्र रूपमा वा एकलै र केही अरु एकाइहरूसँग मलेर आफूभन्दा माथिल्लो एकाइको ननिर्माण गर्दछन्। जस्तै - पढ्नु , पढाइर पढें तीन भिन्दाभिन्दै भाषिक एकाइमा रहेका संरचकहरूमध्ये सबैमा रहेको साझा संरचक पढ् को आफ्नै अर्थ छ र यो (खास क्रिया) जहाँसुकै प्रयुक्त भए पनि यसको क्त अर्थ उही रहन्छ। पढ् लाई अझ अघि बढेर साना एकाइहरूमा विभाजन गर्न सकिन्छ - पढ् , अ ,। तर यी एकाइहरूको आफ्नै स्वतन्त्र अर्थ भने हुँदैन। पढ् पात , र पथ मा आएको प् को आफ्नै स्वतन्त्र अर्थ छैन भन्ने कुरो ती भाषिक एकाइहरूले दिने अर्थबीच अलिकति पनि समानता नभएबाट बुझिन्छ। भाषाका यी साना एकाइहरूले दिने अर्थबिच अलिकति पनि समानता नभएबाट बुझिन्छ। भाषाका यी साना एकाइहरूको आफ्नो छुट्टै अर्थ नभए पनि अर्थमा भिन्नता ल्याउने क्षमता भने छ भन्ने कुरो पढ् र बढ्का अर्थमा देखिएको भिन्नता प् र ब् को मात्र फरकले आएबाट स्पष्ट हुन्छ।

यसरी उपर्युक्त वाक्यलाई साना एकाइहरूमा क्रमशः विभाजित गर्दा पहिलो विभाजनमा देखिएका स्वतन्त्र अर्थ भएका र स्वतन्त्र प्रयोगमा समेत आउन सक्ने भाषिक एकाइ पदका रूपमा चिनिन्छन्। तेस्रो विभाजनमा देखिएका स्वतन्त्र अर्थ पनि नभएका र स्वतन्त्र प्रयोगमा आउन पनि नसक्ने तर अर्थमा भिन्नता ल्याउन सक्ने क्षमता चाँहि भएका भाषिक एकाइहरू वर्णहरू हुन्। दोस्रो विभाजनमा देखिएका स्वतन्त्र प्रयोगमा आउन वा नआउन सक्नेपदभन्दा साना र स्वतन्त्र अर्थ भएका , वर्णभन्दा ठूला भाषिक एकाइ रूप हुन्।

केही विद्वानहरूले दिएका रूपका परिभाषालाई हेरौं -

“अर्को कुनै रूपसँग आंशिक ध्वनितात्त्विक-अर्थतात्त्विक समानतासममेत नभएको भाषिक रूप नै रूप हो।” (“A linguistic form which bears no partial phonetic-semantic resemblance to any other form.....is a morpheme.” Bloomfield)

सबैभन्दा सानो अर्थयुक्त एकाइ जसबाट भाषा बनेको हुन्छ तिनलाई रूप भनिन्छ। (“..... the minimal meaningful units of which the language is composed.....are called morphemes.” Nida)

“ ‘रूप’ शब्द अर्थतात्त्विक वस्तु वा व्याकरणिक कार्यका सबैभन्दा सानाअविभाज्य एकाइहरू जसबाट पद बन्दछन् तिनलाई जनाउन प्रयोग , गरिन्छ।” (“The term morpheme is used to refer to the smallest, indivisible units of semantic content or grammatical function which words are made up of.” Katamba)

उपर्युक्त परिभाषाका आधारमा रूपलाई यसरी चिनाउन सकिन्छ:

- रूप भाषाको सबैभन्दा सानो अर्थयुक्त एकाइ हो। यसभन्दा सानो एकाइमा अर्थ हुँदैन।
- रूप व्याकरणिक कार्य र अर्थको अविभाज्य एकाइ हो। व्याकरणिक कार्य र अर्थलाई रूपभन्दा साना एकाइमा विभाजित गर्न सकिँदैन।
- रूप पदको संरचक घटक हो।
- एउटा रूपको अर्को रूपसँग अलिकति पनि ध्वनितात्त्विक- अर्थतात्त्विक समानता हुँदैन।

भाषाको पहिलो र न्यूनतम एकाइ स्वनिम हो तर स्वनिम आफै एकलैले कुनै अर्थ प्रकट गर्दैन। नेपालीमा /र्/, आतीन स्वनिम छन् /म्/ ; यिनीहरूको स्वतन्त्र रूपमा कुनै अर्थ छैन, /र्/ ले केही बुझाउँदैन। यस्तै /आ, म्, र्/ ध्वनिहरू पनि /आम्/ क्रमशः आउँदा पनि केही बुँझिँदैन।

जब यी तीन स्वनिमहरू /र/, आ, म्/ क्रममा आउँछन् तब ती सबैका यस निश्चित क्रमबाट एउटा अभिव्यक्ति हुन्छ। यसैले भाषामा कुनै उच्चारणमा स्वनिमहरू निश्चित क्रममा आएपछि तिनीहरूबाट अर्थ प्रकाशन र बोध हुन्छ। यस्ता अर्थबोधक स्वनिमिक आकार नै सामान्यतया रूपिम हुन्।

कुनै उच्चारणमा स्वनिमिक आकार र त्यसको अर्थ हुन्छ र त्यो अर्थ अनिश्चित र अस्थिर हुन्छ। 'राम हरि कुट्' उच्चारणमा तीन एकाइ छन् - राम, हरि र कुट । यी तीनै एकाइको सामान्य अर्थचाँहि छ तर यिनीहरू वाक्यमा नआई आफ्नो निश्चित अर्थ बुझाउन सक्दैनन्, "राम" र "हरि" दुवै अर्थवान् भएपनि र "कुट्" ले प्रहार सम्बन्धी एउटा अर्थ बुझाए पनि त्यहाँ कुनै काम कसले गर्ने, काम भइसकेको हो वा होइन - निश्चय भएन। यस अवस्थामा जब "लेओ, य्, लाई," आफ्ना आफ्ना स्थानमा देखा पर्छन् तब "रामले हरिलाई कुट्यो" यस्तो वाक्य तयार हुन्छ। यस्ता "रामले हरिलाई कुट्यो" यी तीन एकाइ हुन् जसभित्र अर्थ र सम्बन्धतत्त्व दुवै छन्। यस अवस्थासम्म आइपुगेका "रामहरि," शब्द हुन् किनभने यिनीहरू अपेक्षाकृत रूपमा अर्थबोधक दोस्रा चरणमा छन्। यिनीहरूका अनिश्चित अर्थ र स्वनिमिक आकार पनि रहोक पाइन्छ। यसलाई रूपिम (Morpheme) भनिन्छ। अर्को उदाहरण -

मलाई दुधालु गाईले धेरै दुध दियो।

यस वाक्यमा "मलाई" एउटा पद हो- यसमा अर्थतत्त्व, "म" र सम्बन्धतत्त्व "लाई" छ। यीमध्ये "म" चाँहि शब्द हो जुन कोशिय हुन्छ, शब्दकोशमा प्रविष्ट हुन्छ। यो सार्थक एकाइ पनि हो किनभने यसमा स्वनिमिक /म्अ/ सामान्यतया प्रथमपुरुषवाचक सर्वनामिकता अर्थ छ र

आकार पनि छ। यस्तै “दुधालु” मा दुध दिने भन्ने अर्थ छ र यहाँ यसले गाईको विशेषता बुझाएको छयो यसै रूपमा शब्दकोशमा रहन्छ र दुध , पनि शब्दकोशमा आउँछ। यसरी दुध र दुधालु दुई एकाइ भए तर “आलु” चाँहि एउटा। यो अर्थको स्वतन्त्र एकाइ भएन तर विशेषण बुझाउने एकाइ चाँहि भयो भने “गाईले” मा “गाई” शब्दकोशीय छ, “ले” चाँहि कर्ता कारक बुझाउन अर्थात् सम्बन्धबोधक भएर आएको छ। यस प्रकार कोशिय “गाई” र सम्बन्धबोधक “ले” मिलेर एउटा अर्को एकाइ भएको छ। यसप्रकार के स्पष्ट हुन्छ भने वाक्य एक कथन होयसमा , अर्थबोधक र सम्बन्धबोधक तत्वहरू वा दुवैका मिस्रित रूप एक एक एकाइ हुन्छन्। यस्ता एकाइहरू के हुन्? कस्ता ? तिनीहरूले के काम गर्छन्? इत्यादि कुराहरूको अध्ययन गर्ने विज्ञानलाई सामान्यतया रूपव्यवस्था (Morphology) वा रूपविज्ञान भनिन्छ। यसरी रूपव्यवस्था वा रूपविज्ञानमा रूप रचनना सम्बन्धी अध्ययन हुन्छ।

वाक्यलाई आधार मानेर त्यसलाई पदरूपमा विभाजित गर्ने प्रयास ,शब्द , सुरु भयो र यो प्रयास सर्वप्रथम संस्कृत भाषाचिन्तनकै परिणाम हो। संस्कृतमा अर्थबोधक अर्थात् भावका प्रतिरूप र विषयानुभूतिका तत्वलाई प्रत्यय ,अर्थतत्त्व रूपमा र अरु अर्थबोधक रूपलाई उपसर्गका रूपमा स्थापित गरियो। यसअनुसार अर्थतत्त्वअन्तर्गत धातु र प्रातिपदिक तथा सम्बन्धतत्त्वअन्तर्गत अरु एकाइ लिइएका थिए। पश्चिमी भाषाविज्ञानका इतिहासमा लगभग २० औं शताब्दीसम्म पनि रूप वस्तुतः के हो? थाहा थिएन। जब संस्कृत भाषाशास्त्रको ज्ञान पश्चिमी विद्वानहरूलाई भयो तबमात्र त्यहाण Morph लाई एउटा छुट्टै एकाइका रूपमा समाविष्ट पारियो। यसरी आधुनिक भाषाविज्ञानमा Morph, Morpheme वा रूप, रूपिम पाणिनिको योगदान मानिन्छ। यसलाई रबिन्सले यसरी स्पष्ट

पारेका छन् - *Recognition of the status of the morpheme in linguistic analysis was one of the achievement of the Indian linguists of whom Panini is the most famous and this is the one of the debts western linguistic scholarship owes to Indian work which became known in Europe during the course of nineteenth century.*

यसरी रूपिमका स्थापनापछि अब वाक्यको एकाइ शब्द हो वा शब्दहरूको समूह वाक्य हो भन्ने धारणामा परिवर्तन भयो। अब वाक्यको न्यूनतम एकाइ शब्द भएन। यदि शब्दलाई नै वाक्यको न्यूनतम एकाइ मान्ने हो भने उपसर्ग - प्रत्ययहरूलाई कुन एकाइ मान्ने ? अर्को समस्या उपस्थित हुन्थ्यो। प्रत्यय र उपसर्गहरू स्वतः अर्थवान् देखिँदैनन् तर अर्को एकाइसँग गाँसिएपछि तिनीहरूको अर्थ खुल्छ। शब्द आफै पनि टुक्रिन सक्छ। यसैले रूप वाक्यको एक न्यूनतम सार्थक एकाइका रूपमा स्वीकृत भयो। यस्ता रूपहरूको अध्ययन वितरणात्मक, ऐतिहासिक र तुलनात्मक आधारमा रूपविज्ञान गर्दछ।

9.3 रूप विज्ञानको विकास

रूपविज्ञान पनि भाषाविज्ञानका महत्वपूर्ण शाखाहरूमध्ये एउटा शाखा हो। यसमा भाषाको लघुतम सार्थक एकाइ रूपको अध्ययन गरिन्छ। यसको परिभाषा यसप्रकार दिइएको छ: **रूपको वैज्ञानिक अध्ययन गर्ने शास्त्रलाई रूपविज्ञान (Morphology) भनिन्छ।** परम्परागत व्याकरणमा रूपको अध्ययन भाषाको केन्द्रीय एकिका रूपमा गरिएको पाइन्छ। व्युत्पादन र रूपायनसम्बन्धी सम्पूर्ण चर्चाहरू रूपकै अध्ययन र विश्लेषण हुन्। उन्नाईसौं शताब्दीमा तुलनात्मक भाषाविज्ञानको प्रादुर्भावसँगै रूपतात्त्विक अध्ययन झन् बढेको देखिन्छ। यसअन्तर्गत मुख्यतः रूपको कालक्रमिक

र प्रकारगत अध्ययन भएको पाइन्छ। पछि संरचनावादी भाषाविज्ञानको विकास भएपछि रूपको अध्ययनमा झन् गहनता आएको छ। यसअन्तर्गत एकाइ र विन्यासएकाइ र प्रक्रिया तथा शब्द र रूपावली प्रक्रियाबाट , अध्ययन गरिएको पाइन्छ। चम्स्कीको रूपान्तरण सिद्धान्तले पनि कोशिय रूपविज्ञान विकसित गरी रूपको अध्ययनतर्फ जोड दिएको छ।

भाषिक अध्ययनको लामो परम्पराभित्र भाषिक रूपको अध्ययनको पनि लामो परम्परा रहेको छ। भाषाको वैज्ञानिक अध्ययनभित्र नपर्ने परम्परागत व्याकरणमा पनि भाषिक रूपको मात्रै अध्ययन गर्ने कुनै छुट्टै शाखा वा तह नभए पनि त्यसको विश्लेषण भएको पाइन्छ। परम्परागत व्याकरणमा सबैभन्दा बढी अध्ययन पदको भएको छ र भाषाको केन्द्रीय एकाइका रूपमा पदले महत्त्व पाएको छ। पदको अध्ययनका क्रममा पदकै संरचकका रूपमा रूपको अध्ययन भने भएको छ। परम्परागत व्याकरणमा धातुसविस्तार चर्चा सर्ग र प्रातिपदिकको , भएको छ र रूपायन र व्युत्पादनबारे अध्ययन भएको छ। भाषामा शब्द-संरचनाको अध्ययन धेरै अघिदेखि भएको थियो तापनि रूपविज्ञान शब्दको प्रयोग पछि भएको हो। पाणिनिले आफ्नो अष्टाध्यायीमा संस्कृत भाषाका शब्दको संरचनाको अध्ययनगरी आफ्ना नियमहरू दिएका थिए। ग्रीस-रोमन परम्पराले पनि शब्दका संरचनाको अध्ययन गरेको थियो। उन्नाइसौं शताब्दीको ऐतिहासिक तुलनात्मक पद्धतिलाई त्यस समयका विद्वानहरू वैज्ञानिक पद्धति भन्थे। प्राणीविज्ञानका क्षेत्रमा भएका विकासले त्यस समयको भाषाविज्ञानलाई प्रभावित गरेको थियो। रूपविज्ञान शब्दको प्रयोग सर्वप्रथम प्राणीविज्ञानमा भएको हो। शब्दको संरचनाको अध्ययन गर्ने विषयका रूपमा यो शब्द भाषाविज्ञानमा अगस्त स्लाइघरले ल्याएका हुन्।

उन्नाइसौ शताब्दीमा तुलनात्मक भाषाविज्ञानको उदय र विकाससँगै रूपको पनि कालक्रमिक अध्ययन गरियो। खासगरी म्याक्समुलरले डार्विनको विकासवादी सिद्धान्तअनुसार जीववैज्ञानिक रूपविज्ञानमा जैविक रूपको अध्ययनबाट समग्र जीवविकासको अध्ययन गर्न सकिएजस्तै गरी भाषिक रूपको अध्ययनबाट समग्र भाषाको ऐतिहासिक विकासको अध्ययन गर्न सकिन्छ भन्ने मान्यताअनुसार रूपको अध्ययन थाले। यसै अवधिमा रूपको प्रकारगत अध्ययन समेत सुरु भयो।

बीसौं शताब्दीमा वर्णनात्मक भाषाविज्ञानको विकासका साथै बोप र ग्रिकका भाषावैज्ञानिक निष्कर्षहरू शब्दनिर्माणमा आधारित थिए। शब्दका संरचनाको समकालिक अध्ययन गर्ने प्रवृत्तिको विकास भयो। अमेरिकाली संरचनावादीहरूले यसमा योगदान गरे। वर्णविज्ञानको विकास भएजस्तै रूपविज्ञानको पनि विकास भयो। नयाँ नयाँ भाषाको विश्लेषण गर्नेहरूले यसमा योगदान गरे। संरचनावादी भाषाविज्ञानले भाषाका छुट्टाछुट्टै तहको अध्ययन छुट्टाछुट्टै गर्नुपर्ने मान्यता राख्दछ। यसअन्तर्गत भाषिक एकाइहरूलाई तहगत सोपानक्रममा राखी सबैभन्दा पहिलो तल्लो तहको अध्ययन गर्ने र क्रमशः माथिल्लो तहको अध्ययन गरिने हुनाले सबैभन्दा बढी वर्णको त्यसपछि क्रमशः रूप र वाक्यको अध्ययन भएको छ। यसो गर्दा रूपविज्ञानले सन् १९४० देखि १९६० का बीचमा विशेष महत्त्व पायो। नाइडाको रूपविज्ञानको पुस्तक रूपविज्ञानको महत्त्वपूर्ण योगदानको रूपमा रहयो। यसमा ब्लुमफिल्डहयारिस तथा ,हकेट , नाइडाको अध्ययन महत्त्वपूर्ण छ। रूपको विश्लेषणका लागि यस अवधिमा विभिन्न सिद्धान्तहरूको निर्माण गरी उपयोगमा ल्याइए। संरचनावादीभित्र पहिले रूपविश्लेषणका लागि एकाइ र समायोजन पद्धतिको उपयोग गरियो। यसबाट सबै समस्याको समाधान हुन नसकेपछि एकाइ र प्रक्रिया

पद्धतिको विकास गरियो। यसपछि पद र रूपावली पद्धतिको उपयोग गरियो। यो पद्धति परम्परागत व्याकरणमा उपयोग गरिँदै आएको पद्धति हो।

रूपान्तरण व्याकरणले सुरुमा वाक्यमाथि मात्रै ध्यानकेन्द्रित गरेको थियो। रूपान्तरणवादीहरू सुरुमा वर्णविज्ञान र वाक्यविज्ञानले रूपविज्ञानको आधाआधा क्षेत्र समेट्ने हुनाले रूपविज्ञानको आवश्यकता ठान्दैनथे। - र रूपयान र व्युत्पादन ,यसो गर्दा रूपध्वनि वा सन्धि वर्णविज्ञानमा वाक्यविज्ञानमा समेटिन्छन् भन्ने उनीहरू मान्दथे। पछि खासगरी सन् १९८० को दशकपछि शब्दभण्डारको अध्ययनका क्रममा रूपको अध्ययनले विशेष महत्त्व पायो। रूपान्तरण व्याकरणअन्तर्गत पनि परम्परागत व्याकरणमा झैं शब्दलाई केन्द्रमा राखी त्यसैअन्तर्गत रूपको अध्ययन गरिन्छ तर दुवैका मान्यता र अध्ययन पद्धतिमा भने भिन्नता छ। यसअन्तर्गत रूपको अध्ययन गर्न शाब्दिक रूपविज्ञानको विकास भएको छ। यसबाट संरचनावादी रूपविज्ञानका सामु रहेका थुप्रै समस्याहरूको समाधानसमेत हुन सक्ने देखिएको छ।

उन्नाइसौं शताब्दीमा तुलनात्मक भाषाविज्ञानको प्रादुर्भावसँगै रूपतात्विक अध्ययन अन्तर्गत मुख्यतः रूपको कालक्रमिक र प्रकारगत अध्ययन भएको पाइन्छ। संरचनावादी भाषाविज्ञानको विकास भएपछि रूपको अध्ययनमा झन् गहनता आएको छ। भाषामा शब्दसंरचनाको अध्ययन - धेरै अघिदेखि भएको थियो तापनि रूपविज्ञान शब्दको प्रयोग पछि भएको हो। पाणिनिले आफ्नो अष्टाध्यायीमा संस्कृत भाषाका शब्दको संरचनाको अध्ययन गरी आफ्ना नियमहरू दिएका थिए। ग्रिसरोमन परम्पराले - पनि शब्दका संरचनाको अध्ययन गरेको थियो। उन्नाइसौं शताब्दीको ऐतिहासिक तुलनात्मक पद्धतिलाई त्यस समयका विद्वानहरू वैज्ञानिक

पद्धति भन्थे। उन्नाइसौ शताब्दीमा तुलनात्मक भाषाविज्ञानको उदय र विकाससँगै रूपको पनि कालक्रमिक अध्ययन गरियो। खासगरी म्याक्समुलरले डार्विनको विकासवादी सिद्धान्तअनुसार जीववैज्ञानिक रूपविज्ञानमा जैविक रूपको अध्ययनबाट समग्र जीवविकासको अध्ययन गर्न सकिएजस्तै गरी भाषिक रूपको अध्ययनबाट समग्र भाषाको ऐतिहासिक विकासको अध्ययन गर्न सकिनन्छ भन्ने मान्यताअनुसार रूपको अध्ययन थाले।

कुनै पनि भाषाका रूपहरूको निर्धारण गर्दा विभिन्न कुरामा विचार गर्नुपर्ने हुन्छ। रूपनिर्धारणका आधार पनि व्यतिरेकरूपभेद र वितरण नै हुन्। , बाह्य रूपका आधारमा अर्थमा भिन्नता भएमा कुनै दुई रूप भिन्न हुन सक्छन्। रूपहरूलाई विभिन्न आधारमा वर्गीकरण गरिन्छ। कुनै रूप पूर्ण रूपमा स्वतन्त्र भएर उच्चारणमा आउन सक्छकुनै चाँहि स्वतन्त्र , उच्चारणमा आउन सक्दैन। यस किसिमका उच्चारणगत प्रयोगका आधारमा मुक्त र बद्ध। कुनै -रूपहरू दुई प्रकारका मानिन्छन् रूपहरू आधार हुन्छन्दुई कुनै चाँहि आधेय। यस आधारमा रूपलाई निम्नलिखित , भागमा बाडिन्छ: अङ्ग र अङ्गी कुनै व्यक्ति , ठाउँ ,गुण, वस्तु,भाव,स्थिति आदिको नाम बुझाउने शब्दलाई नामशब्द वा नामपद भनिन्छ । व्याकरणिक प्रकार्यअनुसार नामको परिचय दिने हो भने- नाम भनेको लिङ्ग,वचन र कारकअनुसार रूप चल्ने र वाक्यमा कर्ता,कर्म वा पूरक बनी आउन सक्ने पद हो। नामको रूपायन लिङ्ग वचन र कारकका आधारमा हुन्छ ।

वाक्यमा नामको साटो प्रयोग गरिने शब्दलाई सर्वनाम भनिन्छ । जस्तै - म,तँ,ऊ,यो , तिनीहरू,आफू आदि । सर्वनामको प्रयोग भनाइको सुन्दरता,सरलता, तथा संज्ञिप्तताको निम्ति गरिन्छ । सर्वनामको रूपायन

वचन, पुरुष, आदार र कारकका आधारमा हुन्छ । नाम वा सर्वनामको विशेषता गुण, दोष, सङ्ख्या, रङ, आकार-प्रकार आदि बुझाउने शब्दलाई विशेषण भनिन्छ । विशेषणले जुन नामपदको विशेषता स्पष्टयाउँछ त्यसलाई विशेष्य भनिन्छ। विशेषणको रूपायन वचन, लिङ्ग, र आदारका आधारमा हुन्छ ।

9.4 रूप र रूपिम

रूप भाषाको सबैभन्दा सानो अर्थयुक्त एकाइ हो। यसभन्दा सानो एकाइमा अर्थ हुँदैन। रूप व्याकरणिक कार्य र अर्थको अविभाज्य एकाइ हो। व्याकरणिक कार्य र अर्थलाई रूपभन्दा साना एकाइमा विभाजित गर्न सकिँदैन। उन्नाइसौं शताब्दीमा तुलनात्मक भाषाविज्ञानको उदय र विकाससँगै रूपको पनि कालक्रमिक अध्ययन गरियो। खासगरी म्याक्समुलरले डार्विनको विकासवादी सिद्धान्तअनुसार जीववैज्ञानिक रूपविज्ञानमा जैविक रूपको अध्ययनबाट समग्र जीवविकासको अध्ययन गर्न सकिएजस्तै गरी भाषिक रूपको अध्ययनबाट समग्र भाषाको ऐतिहासिक विकासको अध्ययन गर्न सकिन्छ भन्ने मान्यताअनुसार रूपको अध्ययन थाले। यसै अवधिमा रूपको प्रकारगत अध्ययन समेत सुरु भयो।

कुनै पनि भाषाका रूपहरूको निर्धारण गर्दा विभिन्न कुरामा विचार गर्नुपर्ने हुन्छ। रूपनिर्धारणका आधार पनि व्यतिरेकभेद र वितरण नै हुन्। रूप , बाह्य रूपका आधारमा अर्थमा भिन्नता भएमा कुनै दुई रूप भिन्न हुन सक्छन्। 'काल्' र 'खाल्' अथवा 'काम्' र 'खाम्' बेग्लाबेग्लै रूप हुन् किनभने नेपाली भाषामा यी लघुतम युग्महरूको बेग्लाबेग्लै अर्थ छ। त्यस्तै तर 'दुधको तर', तर 'तर्ने काम गर्' यी दुई शब्दलाई लिएको खण्डमा हामी यी दुवैको अर्थमा भिन्नता पाउँछौं। त्यसकारण रूपमा

समानता भए पनि अर्थमा भिन्नता भएकाले यी दुवै बेगलाबेगलै रूप हुन्। नेपालीमा (बाटुलो) र (गोलो) यी दुई शब्द अर्थका दृष्टिले एउटै भए पनि यी रूपका दृष्टिले भिन्न हुन्। रूपका दृष्टिले एउटै तर अर्थका दृष्टिलो बेगलाबेगलै रूपलाई पनि बेगलै मान्नुपर्छ।

रूप र संरूपको सम्बन्ध वर्ण र संवर्णको जस्तै हुन्छ। रूप भाषाको सबैभन्दा सानो अर्थयुक्त एकाइ हो। त्यसै अविभाज्य अर्थयुक्त एकाइका विविध संरचनागत भेदहरू संरूप हुन्। यसैले कुनै दुई न्यूनतम अर्थयुक्त भाषिक एकाइहरू त्यसै अर्थमा वा एउटा अर्थमा प्रयोगमा रहन्छन् भने ती भिन्नाभिन्नै रूप नभई एकै रूपका संरूपहरू हुन्। संरूप वर्णका परिवेशबाट निर्धारित हुने र वर्णका परिवेशबाट निर्धारित नहुने तर रूपका परिवेशबाट निर्धारित हुने गरी दुई खालका हुन्छन्। मगर भाषाको रेग्मी-बाट लिइएको निम्नलिखित उदाहरण हेरौं -

छिम्- 'भिज्नु'

छिम् -इक्-'भिजाउनु'

एन्- 'झगडा गर्नु'

एन्-एक- 'झगडा गराउनु'

काल्- 'चढनु'

काल् -आक्-'चढाउनु'

झोर- 'ढोग्नु'

झोर-ओक्- 'ढोगाउनु'

ढुम- 'टिप्नु'

ढुम् -उक्-'टिपाउनु'

माथिको उदाहरणमा सामान्य धातुबाट प्रेरणार्थक प्रातिपदिकको व्युत्पादनमा प्रयोग हुने परसर्ग -इक्- ,एक्- ,आक्- ,ओक्- ,उक् गरी पाँचवटा देखिन्छन्। यिनको अर्थ एउटै हो तर संरचना भने फरकफरक छ। तसर्थ यी पाँच परसर्गहरू एउटै रूपका संरूप हुन्। यहाँ पहिलो रूपमा रहेको स्वरले पछिल्लो रूपमा रहेको स्वरलाई आफूजस्तै तुल्याएको छ।

यस्तो प्रक्रिया स्वरसंगति हो। यसरी यी संरूपहरू वर्णको परिवेशबाट निर्धारित भई परिपूरक वितरणमा आएका छन्।

अङ्ग्रेजी भाषाबाट अर्को उदाहरण-

Box	'बाक्स'	box-es	'बाक्सहरू'
Ox	'गोरु'	ox-en	'गोरुहरू'

यस उदाहरणमा नाम शब्दलाई बहुवचनमा रूपायित गर्न दुई परसर्ग -es र -en प्रयुक्त भएका छन्। यी दुवैको अर्थ एउटै र संरचना भिन्न भएकाले यी पनि एकै रूपका संरूप हुन्। तर अघिल्लो उदाहरणमा झैं यी संरूपहरू वर्णका परिवेशबाट निर्धारित भएका होइनन्। यी संरूपहरू को रूपबाट निर्धारित भएका छन्।

नेपाली भाषामा दाँत, दतिउन, दनासो र दाँतारु शब्दमा आएका दाँत, दत र दाँत् एउटै रूपमा संरूपहरू हुन्। जब कुनै खास रूपले विभिन्न वातावरणमा हुँदा विभिन्न रूप लिन्छ, त्यसलाई संरूप भनिन्छ। संरूप भन्नाले ती भिन्नन्न किसिमको रूपतिर संकेत गरिएको हो जो भिन्न वातावरणमा आउँछन्। 'लेख' धातुबाट 'लेख्दा' र 'लेख्ता' दुवै थरी शब्द बन्छन् भने 'बग्' धातुबाट 'बग्दा' मात्र बन्छ। वास्तवमा 'दा' रूपकै संरूप बनेर /दा/ र /ता/ दुवै आउँछन्। भाषाका रूप वितरणमा आउँदा परिवेशअनुसार परिवर्तित हुन्छन्। भिन्न परिवेशमा आउँदा भिन्न आकार लिएका एउटै रूपका भेदलाई संरूप भनिन्छ। संरूपहरू परिपूरक वितरणमा आउँछन्। सघोष वर्णपछि सघोष /दा/ र अघोष वर्णपछि /ता/ आउनु नै परिपूरक वितरणमा आउनु हो। तर अगो। वर्णपछि /ता/ र /दा/ दुवै देखिन्छन्। यसरी एउटै परिवेशमा एकभन्दा बढी संरूप देखिए भने त्यस्तालाई मुक्तपरिवर्तनमा आएको भनिन्छ।

कुनै संरूप ध्वनितात्त्विक रूपले बद्ध हुन्छन्। अर्थात् कुनै संरूप खास वातावरणमा खास ध्वनितात्त्विक रूपमा उपस्थित हुन्छन् भने कुनै संरूप खास अर्को ध्वनितात्त्विक रूपमा उपस्थित हुन्छन्। माथि भनेअनुसार 'सक्ता' र 'बग्दा' यी दुवैमा थपिएका रूप एउटै हुन् तर 'क' अघोष व्यञ्जन भएकाले यसपछि आउने ध्वनि अघोष भयो भने 'ग' घोष व्यञ्जन भएकाले यसपछि आउने व्यञ्जन घोष भयो। अतः /दा/ र /ता/ लाई 'दा' कै ध्वनितात्त्विकदृष्टिले बद्ध संरूप भन्न सकिन्छ। अङ्ग्रेजीमा बहुवचन बनाउने रूप सघोष वर्णपछि /ज्/ र अघोषपछि /स्/ का रूपमा ध्वनितात्त्विक दृष्टिले बद्ध संरूपका रूपमा पाइन्छ। जस्तै- 'क्याट्स' र 'डग्ज'। तर अक्स, चाइल्डजस्ता शब्दको बहुवचन बनाउँदा /एन्/ र /रेन्/ थपेर 'अक्सेन' र 'चिल्ड्रेन' बनाउनुपर्छ।

रूपको धारणा भारोपेली परिवारका भाषाहरूको प्रसङ्गमा उपयोगी हुन्छ। तर कतिपय भाषाहरूमा त्यस्ता रूपको मिश्रण गर्ने अनि उपसर्ग र प्रत्यय झुण्ड्याउने चल हुँदैन। त्यस्ता भाषाको अध्ययन गर्दा रूपको प्रसङ्ग नै आउँदैन, शब्द नै एकैपटक आउने गर्दछ। मुख्यगरेर रूपहरूलाई विभिन्न आधारमा वर्गीकरण गरिएको पाइन्छ। ती हुन् -

वितरणको आधारमा

कुनै रूप पूर्ण रूपमा स्वतन्त्र भएर उच्चारणमा आउन सक्छ भने कुनै चाहिँ स्वतन्त्र उच्चारणमा आउन सक्दैन। उच्चारणको आधारमा रूप दुई प्रकारको हुन्छ - मुक्त र बद्ध।

क) मुक्त रूप

एकलै वा स्वतन्त्र रूपमा प्रयुक्त हुने रूपलाई मुक्त रूप भनिन्छ। वाक्य वा पदसमूहमा अरु कुनै रूपको सहयोगबिना यिनको एकलै प्रयोग हुन्छ ,
-जस्तै रामले किताब किन्यो वाक्यमा राम किन् ,किताब ,मुक्त रूप हुन्।

ख) बद्ध रूप

स्वतन्त्र रूपमा प्रयुक्त नहुने रूपलाई बद्ध रूप भनिन्छ। वाक्य वा पदसमूहमा यिनको एकलै प्रयोग नभई कुनै रूपमा आबद्ध भएर प्रयोग हुन्छ ,रामले किताब किन्यो वाक्यमा ले ओ ,य ,बद्ध रूप हुन्। बद्ध रूपका पनि प्रत्ययआन्तरिक परिवर्तन र आधार ,सामासिक ,उपसर्ग , गरी पाँचवटा भेद पाइन्छ।

रचनाको आधारमा

रचनाको आधारमा रूपलाई दुई भागमै विभक्त गर्न सकिन्छ । ती हुन् -
अङ्ग र अङ्गी ।

क) अङ्ग रूप

जुन रूप अर्का रूपका लागि आधार हुन्छ अथवा जसमा अरु रूपहरू गाँसिन आइपुग्छन् तिनीहरूलाई अङ्ग रूप भनिन्छ। जस्तै -योगी मा युज् ,डोरी मा डोर्। यस्ता रूपहरू मूल हुन्छन्। संस्कृतमा यस्ता रूपलाई धातु र प्रातिपदिकभित्र राखिएको छ। यसरी प्रकृति वा आधारका रूपमा स्थित रूप नै अङ्ग रूप हुन्। यिनीहरूलाई आधार पनि भनिन्छ।

ख) अङ्गी रूप

जुन रूप प्रकृतिमा टाँसिन पुग्छ र जसको सार्थकता अर्का रूपमा गाँसिएर मात्र स्पष्ट हुन्छ त्यस्तालाई अङ्गी रूप भनिन्छ। योगी मा ई डोरी ,मा ई।

अर्थ र कार्यको आधारमा

कुनै पनि एक उच्चारणमा कम्तीमा एउटा भावधारणालाई प्रतिनिधित्व गर्ने बस्तु , एकाइहरू हुन्छ । असर्थ अर्थ र कार्यको आधारमा रूपलाई दुई भागमा विभक्त गर्न सकिन्छ । ती हुन् - अर्थतात्विक र सम्बन्धतात्विक ।

क) अर्थतात्विक रूप

कुनै विचार वा धारणा बताउने -जस्तै ,गाई लामो ,शब्दहरूमा गाई र लाम् ।

ख) सम्बन्धतात्विक रूप

अर्थतात्विक रूपका अर्थलाई स्पष्ट पार्दै व्याकरणिक रूप बनाउनेकार्य , -जस्तै ,जनाउने रूपकेटोमा केट् अर्थसूचक रूप होयस ,मा ओ ले केट्-का अर्थलाई स्पष्ट पारेको छ ,एकवचन ,उच्चार योग्य बनाउन पुलिङ्ग , सरल कारक जनाएको छ। यस्तै नुनिलो मा नुन् अर्थतात्विक रूप हो , यसमाइल् ले विशेषण बनाएको छ र ओ ले एकवचन ,सरल कारक , अस्त्रीलिङ्ग जनाएको छ। यहाँका यीइल् र ओ सम्बन्धतात्विक रूप हुन्।

रूप ध्वन्यात्मक वा वार्णिक संरचना र अर्थबाट निर्मित हुन्छ। यो सामान्यतः रूपको पहिचान हो। तर रूपमा सँधै वर्ण र अर्थ दुवैको उपस्थिति नहुन पनि सक्छ। रूपमा वर्ण र अर्थमध्ये एक मात्र वा दुवैको उपस्थिति वा एक रूपमा एकभन्दा बढी अर्थतात्विक एकाइहरूको उपस्थितिका आधारमा रूपहरूलाई व्यक्त रूप, रिक्त रूप, सम्पृक्त रूप, शून्य रूप आदिमा विभक्त गर्न सकिन्छ ।

१. व्यक्त रूप

वार्षिक संरचना भएको जुनसुकै रूप व्यक्त रूप हो। नेपाली भाषामा *राम*,
य-, *-लेखर* *-ओ* अथवा अङ्ग्रेजी भाषाका *cat*, *-s*, *dog*, *-z* व्यक्त रूपका
 उदाहरण हुन्। यी रूप खास वर्णहरूबाट संरचित छन्। रिक्त र सम्पृक्त
 दुवै रूप व्यक्त रूप हुन्।

२. रिक्त रूप

वार्षिक संरचना भएको तर अर्थ नभएको रूप रिक्त रूप हो। वार्षिक
 संरचना भएर पनि अर्थगत रिक्तता भएका कारण यसलाई रिक्त रूप
 भनिएको हो। अङ्ग्रेजीको निम्नलिखित उदाहरण हेरौं -

Child 'बच्चो (वा बच्ची)' *children* 'बच्चाहरू'

Ox 'गोरु' *oxen* 'गोरुहरू'

उपर्युक्त उदाहरणमा *Ox* को बहुवचन *oxen* भएबाट बहुवचनबोधक रूप
en हो भन्ने स्पष्ट हुन्छ। त्यसो हुँदा *Child* को बहुवचन **children*
 हुनुपर्ने हो तर त्यो नभई *children* हुन्छ। यहाँ *child* को खास अर्थ छ र
-en को पनि खास अर्थ छ तर *-r* को कुनै अर्थ छैन केवल वार्षिक
 आकार मात्रै छ। तसर्थ यसलाई अङ्ग्रेजी भाषाको रिक्त रूप मानिन्छ ।

३. सम्पृक्त रूप

एउटै अविभाज्य वार्षिक संरचनामा एकभन्दा बढी अर्थतात्त्विक एकाइको
 उपस्थिति हुँदा त्यस्तो रूपलाई सम्पृक्त रूप भनिन्छ। निम्नलिखित
 उदाहरण हेरौं-

केटआ-ओ केट-

केटई-

उपर्युक्त उदाहरणमा केट 'निश्चित उमेर समूहको मानव सन्तान' अर्थ भएको रूप हो। यहाँ -ई ले स्त्रीलिङ्ग बुझाउँछ भने -ओ ले एकैसाथ पुलिङ्ग र एकवचन तथा -आ ले एकैसाथ पुलिङ्ग र बहुवचन बुझाउँछन्। -ओ र -आ एक-एक रूप हुन् यिनलाई यसभन्दा अघि बढेर अझ साना एकाइमा टुक्र्याउन सकिँदैन। तसर्थ, यी एउटा अविभाज्य वार्णिक संरचना हुन्। तर यिनमा एकैसाथ अर्थका दुई एकाइको उपस्थिति छ। यसैले यी सम्पृक्त रूपका उदाहरण हुन्।

४. शून्य रूप

शून्य रूप वार्णिक संरचना नभएको तर अर्थ भने भएको रूप हो। अर्थात् शून्य रूप वर्णका रूपमा देख्न नसकिने रूप हो। तलको उदाहरण हेरौं -

Cat 'बिरालो' cats 'बिरालाहरू'

Ox 'गोरु' Oxen 'गोरुहरू'

Sheep 'भेडा' Sheep 'भेडा'

उपर्युक्त उदाहरणमा Cat को बहुवचन -s रूपको प्रयोग गरिएको छ भने Ox को बहुवचन बनाउन -en रूपको प्रयोग गरिएको छ। तर Sheep शब्दको बहुवचनमा भने त्यस्तो कुनै रूप देखिँदैन। यहाँ कुनै वार्णिक संरचना भएको रूप नदेखिए पनि अर्थ भने स्पष्ट छ। यस्तो रूपलाई नै शून्य रूप भनिन्छ।

9.5 उपसंहार

रूपविज्ञान पनि भाषाविज्ञानको महत्त्वपूर्ण शाखाहरूमध्ये एउटा शाखा हो। यसमा भाषाको लघुतम सार्थक एकाइ रूपको अध्ययन गरिन्छ। रूपको वैज्ञानिक अध्ययन गर्ने शास्त्रलाई रूपविज्ञान भनिन्छ। रूपको अध्ययन

गर्ने रूपविज्ञानले भाषाको लघुतम सार्थक एकाइलाई रूप मानेको छ । रूप लघुतम एकाइ भएकाले अविभाज्य हुन्छ र साना एकाइहरूमा टुक्रिँदैन। नेपाली भाषाको शब्द 'केरा' लाई टुक्र्याउँदा क्,ए, र्, आ वर्महरू प्राप्त हुन्छन्, तर यसरी टुक्र्याउँदा प्राप्त हुने चारवटै टुक्राहरू एप भएकाले 'केरा' भन्ने रूप लघुतम एकाइ हो।

शब्दभन्दा तल्लो वा सबैभन्दा तल्लो भाषिक एकाइ नै रूप हो। रूप सार्थक वा अर्थयुक्त एकाइ हो। यसको अर्थ शब्दकोशीय र व्याकरणिक हुन्छ। भाषामा रूप अर्थको अविबाजद्य एकाइ भएर रहेको हुन्छ। नेपाली शब्द 'घमाइलो' मा घाम + आइलो दुई सार्थक रूपहरू छन्। यिनले टुक्रिँदा पनि आफ्नो अर्थ बोकिरहेकै हुन्छन्। 'घाम' ले 'सूर्यको किरण' भन्ने अर्थ र 'इलो' ले पना वा पन भन्ने अर्थ बहन गरेको हुन्छ। अर्थबाट यो अविभाज्यता रूपको विशेष पहिचान हो।

भाषाविज्ञानमा रूपलाई भाषाका लघुतम अर्थयुक्त एकाइ (smallest meaningful unit) भनिएको छ। भाषाका रूपहरूको अध्ययन गर्ने विषयलाई रूपविज्ञान भनिएको छ। रूपविज्ञानमा रूप र विज्ञानको समास छ। यो अङ्ग्रेजीको मोर्फोलोजी (Morphology) - का निम्ति प्रयोग गरेको शब्द हो। अङ्ग्रेजी शब्द पनि ग्रीक भाषाको मोर्फ (Morph) र लोगोस (logos) - बाट बनेको हो। ग्रीक भाषाको 'मोर्फ' को अर्थ पनि 'रूप' हुन्छ। रूपविज्ञान त्यो विषय हो जसले भाषाका रूप र ती रूपले व्यक्त गर्ने अर्थको अध्ययन गर्छ। भाषाविज्ञानअन्तर्गत रूपविज्ञान केन्द्रीय विषयमा पर्दछ। रूपहरूलाई विभन्न आधारमा वर्गीकरण गरिन्छ: रचनाका आधारमा , रमा। वितरणका आधारमा वितरणका आधारमा र अर्थ र कार्यका आधारमा रूप मुक्त र बद्ध गरी दुई प्रकारका छन्। रचनाका आधारमा अङ्ग र अङ्गी गरी रूप दुई प्रकारका छन्। अर्थ र कार्यका आधारमा रूप दुई

प्रकारका छन् अर्थतात्त्विक र सम्बन्धतात्त्विक। रूपमा वर्ण र अर्थको सम्बन्धको हिसाबले पनि रूप व्यक्त रूप, रिक्त रूप, सम्पृक्त रूप, शून्य रूप आदि हुन्छ ।

9.6 सार

यस प्रखण्डमा रूप विज्ञानको विकास, रूप र रूपिमबारे सामान्य जानकारी प्राप्त भयो । उक्त जानकारीहरूलाई निम्न बुँदाहरूमा यसरी समेटिएको छ।

- ❖ अङ्ग्रेजीमा प्रयोग गरिने Morphology शब्द Morph 'रूप' र Logy 'अध्ययन' बाट बनेको हो।
- ❖ रूप जीवविज्ञानबाट भाषाविज्ञानमा आयातीत शब्द हो। जीवविज्ञानमा यस शब्दको प्रयोग बोटबिरुवा र जनावरका संरचनाका एकाइहरूको अध्ययनका निम्ति हुन्थ्यो।
- ❖ भाषाविज्ञानमा पनि शब्दका टुक्राहरूका अध्ययनका लागि रूप शब्दको प्रयोग गरिएको हो। यस शब्दका पर्यायका रूपमा नेपालीमा रूपव्यवस्था वा रूपविज्ञान शब्दको प्रयोग गरिन्छ।
- ❖ भाषाविज्ञानमा रूपलाई भाषाका लघुतम अर्थयुक्त एकाइ (smallest meaningful unit) भनिएको छ।
- ❖ भाषाका रूपहरूको अध्ययन गर्ने विषयलाई रूपविज्ञान भनिएको छ। रूपविज्ञानमा रूप र विज्ञानको समास छ। यो अङ्ग्रेजीको मोर्फोलोजी (Morphology) का निम्ति प्रयोग गरेको शब्द हो।
- ❖ रूप र संरूपको सम्बन्ध वर्ण र संवर्णको जस्तै हुन्छ। रूप भाषाको सबैभन्दा सानो अर्थयुक्त एकाइ हो।

- ❖ कुनै दुई न्यूनतम अर्थयुक्त भाषिक एकाइहरू त्यसै अर्थमा वा एउटा अर्थमा प्रयोगमा रहन्छन् भने ती भिन्नाभिन्नै रूप नभई एकै रूपका संरूपहरू हुन्।
- ❖ उन्नाईसौं शताब्दीमा तुलनात्मक भाषाविज्ञानको प्रारंभसँगै रूपतात्त्विक अध्ययन अन्तर्गत मुख्यतः रूपको कालक्रमिक र प्रकारगत अध्ययन भएको पाइन्छ।
- ❖ संरचनावादी भाषाविज्ञानको विकास भएपछि रूपको अध्ययनमा झन् गहनता आएको छ।
- ❖ भाषामा शब्द-संरचनाको अध्ययन धेरै अघिदेखि भएको थियो तापनि रूपविज्ञान शब्दको प्रयोग पछि भएको हो।
- ❖ पाणिनिले आफ्नो अष्टाध्यायीमा संस्कृत भाषाका शब्दको संरचनाको अध्ययन गरी आफ्ना नियमहरू दिएका थिए।

यस प्रखण्डको अध्ययनले रूप विज्ञानको विकास, रूप र रूपिमबारे बुनियाँदी जानकारी प्राप्त भयो । रूपविज्ञानको परिचय र यसको विकास साथै रूप र रूपिम सम्बन्धी यस प्रखण्डमा अध्ययन गरियो ।

9.7 अनुशीलनी

१. रूपविज्ञानको उत्पत्तिबारे चर्चा गर्दै यसको अवयवबारे टिप्पणी प्रस्तुत गर्नुहोस् ।
२. रूपविज्ञानको अवधारणा स्पष्ट पार्दै यस विज्ञानको विभिन्न धटकहरूबारे सबिस्तार चर्चा गर्नुहोस् ।
३. रूपविज्ञानको स्वरूपबारे एउटा गरिलो लेख तयार पार्नुहोस् ।
४. भाषाको वैशिष्ट्यको आधारमा रूपविज्ञानको मान्यताहरूबारे अध्ययन प्रस्तुत गर्नुहोस् ।

५. रूपको अर्थ र परिभाषालाई केलाउँदै रूपविज्ञानका विकासबारे समीक्षात्मक अध्ययन प्रस्तुत गर्नुहोस् ।
६. रूप र संरूपबीचको प्रार्थक्यलाई केलाउँदै यी दुईको सम्बन्धलाई चिनाउनुहोस् ।
७. भाषाविज्ञानको क्षेत्रमा रूपविज्ञानको महत्त्व र मूल्य के कस्तो रहेको छ ? आफ्नो तर्क प्रस्तुत गर्नुहोस् ।
८. रूपविज्ञानका मुख्य - मुख्य विशेषताबारे विश्लेषण गर्नुहोस् ।
९. रूपविज्ञानको लोकप्रियता भाषाविज्ञानमा कतिको रहेको ठान्नुहुन्छ ? आफ्नो तर्क पेश गर्नुहोस् ।
१०. रूपका प्रकारबारे चिनाउँदै रूप वर्गीकरणको आधारहरू सम्बन्धि टिप्पणी गर्नुहोस् ।

9.8 अतिरिक्त अध्ययन

१. ढकाल, शान्तिप्रसाद - सामान्य भाषाविज्ञान ।
२. सिजापति, डा. रामविक्रम - भाषा परिचय ।
३. गौतम, देवीप्रसाद - नेपाली भाषा परिचय ।
४. न्यौपाने, टड्कप्रसाद - भाषाविज्ञानको रूपरेखा ।
५. शर्मा, मोहनराज, लुइटेल, खगेन्द्र - आधुनिक भाषाविज्ञान ।
६. बन्धु, चूडामणि - नेपाली भाषाको उत्पत्ति ।
७. बन्धु, चूडामणि - भाषा विज्ञान ।
८. अधिकारी, हेमाङ्गराज - सामाजिक र प्रायोगिक भाषा विज्ञान ।

९. गिरी, जीवेन्द्र देव - भाषा विज्ञान, भाषा र भाषिका ।
१०. गौतम, देवीप्रसाद - नेपाली भाषा परिचय ।
११. प्रेमप्रसाद चौलागाईं - भाषा विज्ञान ।
१२. पोखरेल, बालकृष्ण - राष्ट्रभाषा ।
१३. शर्मा, मोहन राज र कृष्णहरि बराल - भाषा विज्ञान र नेपाली भाषा।
१४. डा. राजमणि शर्मा - आधुनिक भाषा विज्ञान ।
१५. शर्मा, देवेन्द्रनाथ - भाषाविज्ञानको भूमिका ।
१६. श्रीवास्तव, रविन्द्रनाथ - भाषा विज्ञान : सैद्धान्तिक चिन्तन ।
१७. सिंह, दिलिप - भाषाको संसार ।
१८. वाजपेयी, आचार्य किशोरीलाल - भारतीय भाषाविज्ञान ।
- यस अतिरिक्त रूपविज्ञानबारे अन्य भाषासित सम्बन्धित पुस्तक र पत्र -
पत्रिकाको पनि अध्ययन ।

9.9 मूल्यबृद्धिको निमित्त उत्तर

नोट: तल दिएको खाली स्थानमा आफ्नो उत्तर लेख्नुहोस् -

६. रूपविज्ञानको सामान्य परिचय ।

.....
.....

(प्रश्न १ को मूल्यबृद्धिको निमित्त विद्यार्थीले ९.१ को परिचय खण्डमा
उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

७. रूपको अर्थ र परिभाषा ।

.....
.....
(प्रश्न २ को मूल्यबृद्धिको निमित्त विद्यार्थीले ९.२ को खण्डमा उत्तर
खोज्न सक्नेछन्)

८. रूपविज्ञानको विकास ।

.....
.....
(प्रश्न ३ को मूल्यबृद्धिको निमित्त विद्यार्थीले ९.३ को खण्डमा उत्तर
खोज्न सक्नेछन्)

९. रूप र रूपिम ।

.....
.....
(प्रश्न ४ को मूल्यबृद्धिको निमित्त विद्यार्थीले ९.४ को खण्डअन्तर्गत
उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

१०. मुक्त रूप, बद्ध रूप, रिक्त रूप, शून्य रूप ।

.....
.....
(प्रश्न ५ को मूल्यबृद्धिको निमित्त विद्यार्थीले ९.४ कै खण्डअन्तर्गत उत्तर
खोज्न सक्नेछन्)

एकाइ - 10, रूप विश्लेषण सिद्धान्त र पद्धति

संरचना

10.0 उद्देश्य

10.1 परिचय

10.2 रूपको सामान्य परिचय

10.3 रूप विश्लेषण सिद्धान्त

10.4 रूप विश्लेषण पद्धति

10.5 उपसंहार

10.6 सार

10.7 अनुशीलनी

10.8 अतिरिक्त अध्ययन

10.9 मूल्यबृद्धिको निमित्त उत्तर

10.0 उद्देश्य

यस एकाइको अध्ययन पछि तपाईं निम्नलिखित विषयमा सक्षम बन्न

सक्नु हुनेछ :

- रूप विज्ञानको सामान्य परिचय
- रूपको अर्थ र परिभाषा
- रूप विश्लेषण सिद्धान्त
- रूप विश्लेषण पद्धति

10.1 परिचय

अङ्ग्रेजी भाषाको मर्फ (Morph) शब्दबाट नेपालीमा रूप शब्द चलिआएको हो । रूपको अध्ययन गर्ने विज्ञानलाई रूपविज्ञान (Morphology) भनिन्छ । यो जीवविज्ञानबाट भाषाविज्ञानमा आयातीत शब्द हो। जीवविज्ञानमा यस शब्दको प्रयोग बोटबिरूवा र जनावरका संरचनाका एकाइहरूको अध्ययनका निम्ति हुन्थ्यो। यसैअनुसैर भाषाविज्ञानमा पनि शब्दका टुक्राहरूका अध्ययनका लागि यस शब्दको प्रयोग गरिएको हो। यस शब्दका पर्यायका रूपमा नेपालीमा रूपव्यवस्था वा रूपविज्ञान शब्दको प्रयोग गरिन्छ।

पश्चिमी भाषाविज्ञानका इतिहासमा लगभग २० औं शताब्दीसम्म पनि रूप वस्तुतः के हो ? भन्ने थाहा थिएन। जब संस्कृत भाषाशास्त्रको ज्ञान पश्चिमी विद्वानहरूलाई भयो तबमात्र त्यहाँ मर्फ (Morph) - लाई एउटा छुट्टै एकाइका रूपमा समाविष्ट पारियो। यसरी आधुनिक भाषाविज्ञानमा Morph, Morpheme वा रूप, रूपिम पाणिनिको योगदान मानिन्छ। रूपविज्ञान भाषाविज्ञानका महत्त्वपूर्ण शाखाहरूमध्ये एउटा शाखा हो। यसमा भाषाको लघुतम सार्थक एकाइ रूपको अध्ययन गरिन्छ। यसको परिभाषा यसप्रकार दिइएको छ: रूपको वैज्ञानिक अध्ययन गर्ने शास्त्रलाई **रूपविज्ञान (Morphology)** भनिन्छ । परम्परागत व्याकरणमा रूपको अध्ययन भाषाको केन्द्रीय एकिका रूपमा गरिएको पाइन्छ। व्युत्पादन र रूपायनसम्बन्धी सम्पूर्ण चर्चाहरू रूपकै अध्ययन र विश्लेषण हुन्।

उन्नाईसौं शताब्दीमा तुलनात्मक भाषाविज्ञानको प्रारुर्भावसँगै रूपतात्त्विक अध्ययन झन् बढेको देखिन्छ। यसअन्तर्गत मुख्यतः रूपको कालक्रमिक र प्रकारगत अध्ययन भएको पाइन्छ। पछि संरचनावादी भाषाविज्ञानको

विकास भएपछि रूपको अध्ययनमा झन् गहनता आएको छ। यसअन्तर्गत एकाइ र विन्यास, एकाइ र प्रक्रिया तथा शब्द र रूपावली प्रक्रियाको अध्ययन गरिन्छ । नोम चम्स्की र उनको रूपान्तरण सिद्धान्तले कोशिय रूपविज्ञानलाई विकसित गरेर गलेको देखिन्छ ।

10.2 रूपको सामान्य परिचय

भाषाविज्ञानमा रूपलाई भाषाका लघुतम अर्थयुक्त एकाइ (Smallest meaningful unit) भनिएको छ। भाषाका रूपहरूको अध्ययन गर्ने विषयलाई रूपविज्ञान भनिएको छ। रूपविज्ञानमा रूप र विज्ञानको समास छ। यो अङ्ग्रेजीको मोर्फोलोजी (Morphology) - का निमित्त प्रयोग गरेको शब्द हो। अङ्ग्रेजी शब्द पनि ग्रीक भाषाको मोर्फ (Morph) र लोगोस (logos) - बाट बनेको हो। ग्रीक भाषाको 'मोर्फ' को अर्थ पनि 'रूप' हुन्छ। रूपविज्ञान त्यो विषय हो जसले भाषाका रूप र ती रूपले व्यक्त गर्ने अर्थको अध्ययन गर्छ। भाषाविज्ञानअन्तर्गत रूपविज्ञान केन्द्रीय विषयमा पर्दछ।

भाषा विभिन्न तहका संरचक घटकहरूबाट बनेको हुन्छ। यो वाक्य हेरौं -

पढाइमा तँभन्दा हरि अगाडि रहेछ।

यस वाक्यभित्र झट्ट हेर्दा *पढाइमा अगाडि ,हरि ,तँभन्दा ,र रहेछ* गरी पाँचवटा संरचक घटकहरू देखिन्छन्। उच्चारणमा **विराम** र **लेखाइ**मा यीबीचका खाली ठाउँ नै यिनलाई छुट्याउने आधार हुन्। वाक्यका यी संरचकहरूलाई अझै साना एकाइहरूमा टुक्र्याउन सकिन्छ -*पढमा ,आइ , छ र अ ,ए ,रह ,भन्दा हरि अगाडि ,तँ* । यी हरेक टुक्राको आफ्नो अर्थ छ र यीमध्ये केहा स्वतन्त्र रूपमा वा एकलै र केही अरु एकाइहरूसँग मलेर आफूभन्दा माथिल्लो एकाइको ननिर्माण गर्दछन्। जस्तै -*पढनु , पढाइर पढें* तीन भिन्दाभिन्दै भाषिक एकाइमा रहेका संरचकहरूमध्ये

Notes

सबैमा रहेको साझा संरचक पढ् को आफ्नै अर्थ छ र यो (खास क्रिया) जहाँसुकै प्रयुक्त भए पनि यसको क्त अर्थ उही रहन्छ। पढ् लाई अझ अघि बढेर साना एकाइहरूमा विभाजन गर्न सकिन्छ -पढ् ,अ ,। तर यी एकाइहरूको आफ्नै स्वतन्त्र अर्थ भने हुँदैन। पढ् पात ,र पथ मा आएको प् को आफ्नै स्वतन्त्र अर्थ छैन भन्ने कुरो ती भाषिक एकाइहरूले दिने अर्थबीच अलिकति पनि समानता नभएबाट बुझिन्छ। भाषाका यी साना एकाइहरूले दिने अर्थबिच अलिकति पनि समानता नभएबाट बुझिन्छ। भाषाका यी साना एकाइहरूको आफ्नो छुट्टै अर्थ नभए पनि अर्थमा भिन्नता ल्याउने क्षमता भने छ भन्ने कुरो पढ् र बढ्का अर्थमा देखिएको भिन्नता प् र ब् को मात्र फरकले आएबाट स्पष्ट हुन्छ।

यसरी उपर्युक्त वाक्यलाई साना एकाइहरूमा क्रमशः विभाजित गर्दा पहिलो विभाजनमा देखिएका स्वतन्त्र अर्थ भएका र स्वतन्त्र प्रयोगमा समेत आउन सक्ने भाषिक एकाइ पदका रूपमा चिनिन्छन्। तेस्रो विभाजनमा देखिएका स्वतन्त्र अर्थ पनि नभएका र स्वतन्त्र प्रयोगमा आउन पनि नसक्ने तर अर्थमा भिन्नता ल्याउन सक्ने क्षमता चाँहि भएका भाषिक एकाइहरू वर्णहरू हुन्। दोस्रो विभाजनमा देखिएका स्वतन्त्र प्रयोगमा आउन वा नआउन सक्ने स्वतन्त्र अर्थ भएका पदभन्दा साना र , काइ रूप हुन्। वर्णभन्दा ठूला भाषिक ए

केही विद्वानहरूले रूपको परिभाषा दिँदै यस्तो मनतव्य पोखेका छन् ।

१. अर्को कुनै रूपसँग आंशिक ध्वनितात्त्विक-अर्थतात्त्विक समानतासमेत नभएको भाषिक रूप नै रूप हो। ("A linguistic form which bears no partial phonetic-semantic resemblance to any other form.....is a morpheme." Bloomfield)

२. सबैभन्दा सानो अर्थयुक्त एकाइ जसबाट भाषा बनेको हुन्छ तिनलाई रूप भनिन्छ। (“..... the minimal meaningful units of which the language is composed.....are called morphemes.” Nida)
३. ‘रूप’ शब्द अर्थतात्त्विक वस्तु वा व्याकरणिक कार्यका सबैभन्दा सानाअविभाज्य एकाइहरू जसबाट पद बन्दछन् तिनलाई जनाउन , प्रयोग गरिन्छ।” (“The term morpheme is used to refer to the smallest, indivisible units of semantic content or grammatical function which words are made up of.” Katamba)

उपर्युक्त परिभाषाका आधारमा रूपलाई यसरी चिनाउन सकिन्छ:

- रूप भाषाको सबैभन्दा सानो अर्थयुक्त एकाइ हो। यसभन्दा सानो एकाइमा अर्थ हुँदैन।
- रूप व्याकरणिक कार्य र अर्थको अविभाज्य एकाइ हो। व्याकरणिक कार्य र अर्थलाई रूपभन्दा साना एकाइमा विभाजित गर्न सकिँदैन।
- रूप पदको संरचक घटक हो।
- एउटा रूपको अर्को रूपसँग अलिकति पनि ध्वनितात्त्विक- अर्थतात्त्विक समानता हुँदैन।

भाषाको पहिलो र न्यूनतम एकाइ स्वनिम हो तर स्वनिम आफै एकलैले कुनै अर्थ प्रकट गर्दैन। नेपालीमा /र्/, आतीन स्वनिम छन् /म् ,; यिनीहरूको स्वतन्त्र रूपमा कुनै अर्थ छैन, /र्/ ले केही बुझाउँदैन। यस्तै /आ, म्, र्/ ध्वनिहरू पनि /आम्र्/ क्रमशः आउँदा पनि केही बुँझिँदैन। जब यी तीन स्वनिमहरू /र्, आ, म्/ क्रममा आउँछन् तब ती सबैका यस निश्चित क्रमबाट एउटा अभिव्यक्ति हुन्छ। यसैले भाषामा कुनै उच्चारणमा स्वनिमहरू निश्चित क्रममा आएपछि तिनीहरूबाट अर्थ

प्रकाशन र बोध हुन्छ। यस्ता अर्थबोधक स्वनिमिक आकार नै सामान्यतया रूपिम हुन्।

कुनै उच्चारमा स्वनिमिक आकार र त्यसको अर्थ हुन्छ र त्यो अर्थ अनिश्चित र अस्थिर हुन्छ। 'राम हरि कुट' उच्चारणमा तीन एकाइ छन् - राम, हरि र कुट । यी तीनै एकाइको सामान्य अर्थचाँहि छ तर यिनीहरू वाक्यमा नआई आफ्नो निश्चित अर्थ बुझाउन सक्दैनन् , "राम" र "हरि" दुवै अर्थवान् भएपनि र "कुट" ले प्रहार सम्बन्धी एउटा अर्थ बुझाए पनि त्यहाँ कुनै काम कसले गर्ने , काम भइसकेको हो वा होइन - निश्चय भएन। यस अवस्थामा जब "लेओ ,य् ,लाई ," आफ्ना आफ्ना स्थानमा देखा पर्छन् तब "रामले हरिलाई कुट्यो" यस्तो वाक्य तयार हुन्छ। यस्ता "रामले हरिलाई कुट्यो" यी तीन एकाइ हुन् जसभिन्न अर्थ र सम्बन्धतत्त्व दुवै छन्। यस अवस्थासम्म आइपुगेका "रामहरि ," शब्द हुन् किनभने यिनीहरू अपेक्षाकृत रूपमा अर्थबोधक दोस्रा चरणमा छन्। यिनीहरूका अनिश्चित अर्थ र स्वनिमिक आकार पनि रहोक पाइन्छ । यसलाई रूपिम (Morpheme) भनिन्छ । अर्को उदाहरण -

मलाई दुधालु गाईले धेरै दुध दियो।

यस वाक्यमा "मलाई" एउटा पद हो- यसमा अर्थतत्त्व , "म" र सम्बन्धतत्त्व "लाई" छ। यीमध्ये "म" चाँहि शब्द हो जुन कोशिय हुन्छ , शब्दकोशमा प्रविष्ट हुन्छ। यो सार्थक एकाइ पनि हो किनभने यसमा स्वनिमिक /म/ सामान्यतया प्रथमपुरुषवाचक सर्वनामिकता अर्थ छ र आकार पनि छ। यस्तै "दुधालु" मा दुध दिने भन्ने अर्थ छ र यहाँ यसले गाईको विशेषता बुझाएको छयो यसै रूपमा शब्दकोशमा रहन्छ र दुध , पनि शब्दकोशमा आउँछ। यसरी दुध र दुधालु दुई एकाइ भए तर "आलु"

चाँहि एउटा। यो अर्थको स्वतन्त्र एकाइ भएन तर विशेषण बुझाउने एकाइ चाँहि भयो भने “गाईले” मा “गाई” शब्दकोशिय छ, “ले” चाँहि कर्ता कारक बुझाउन अर्थात् सम्बन्धबोधक भएर आएको छ। यस प्रकार कोशिय “गाई” र सम्बन्धबोधक “ले” मिलेर एउटा अर्को एकाइ भएको छ। यसप्रकार के स्पष्ट हुन्छ भने वाक्य एक कथन होयसमा , अर्थबोधक र सम्बन्धबोधक तत्त्वहरू वा दुवैका मिस्रित रूप एक एक एकाइ हुन्छन्। यस्ता एकाइहरू के हुन्? कस्ता ? तिनीहरूले के काम गर्छन्? इत्यादि कुराहरूको अध्ययन गर्ने विज्ञानलाई सामान्यतया रूपव्यवस्था (Morphology) वा रूपविज्ञान भनिन्छ। यसरी रूपव्यवस्था वा रूपविज्ञानमा रूप रचनना सम्बन्धी अध्ययन हुन्छ।

वाक्यलाई आधार मानेर त्यसलाई पदरूपमा विभाजित गर्ने प्रयास ,शब्द , प्रयास सर्वप्रथम संस्कृत भाषाचिन्तनकै परिणाम हो। सुरु भयो र यो संस्कृतमा अर्थबोधक अर्थात् भावका प्रतिरूप र विषयानुभूतिका तत्त्वलाई प्रत्यय ,अर्थतत्त्व रूपमा र अरु अर्थबोधक रूपलाई उपसर्गका रूपमा स्थापित गरियो। यसअनुसार अर्थतत्त्वअन्तर्गत धातु र प्रातिपदिक तथा सम्बन्धतत्त्वअन्तर्गत अरु एकाइ लिइएका थिए। पश्चिमी भाषाविज्ञानका इतिहासमा लगभग २० औं शताब्दीसम्म पनि रूप वस्तुतः के हो? थाहा थिएन। जब संस्कृत भाषाशास्त्रको ज्ञान पश्चिमी विद्वानहरूलाई भयो तबमात्र त्यहाण Morph लाई एउटा छुट्टै एकाइका रूपमा समाविष्ट पारियो। यसरी आधुनिक भाषाविज्ञानमा Morph, Morpheme वा रूप, रूपिम पाणिनिको योगदान मानिन्छ। यसलाई रबिन्सले यसरी स्पष्ट पारेका छन् - *Recognition of the status of the morpheme in linguistic analysis was one of the achievement of the Indian linguists of whom Panini is the most famous and this is the*

one of the debts western linguistic scholarship owes to Indian work which became known in Europe during the course of nineteenth century.

यसरी रूपिमका स्थापनापछि अब वाक्यको एकाइ शब्द हो वा शब्दहरूको समूह वाक्य हो भन्ने धारणामा परिवर्तन भयो। अब वाक्यको न्यूनतम एकाइ शब्द भएन। यदि शब्दलाई नै वाक्यको न्यूनतम एकाइ मान्ने हो भने उपसर्ग - प्रत्ययहरूलाई कुन एकाइ मान्ने ? अर्को समस्या उपस्थित हुन्थ्यो। प्रत्यय र उपसर्गहरू स्वतः अर्थवान् देखिँदैनन् तर अर्को एकाइसँग गाँसिएपछि तिनीहरूको अर्थ खुल्छ। शब्द आफै पनि टुक्रिन सक्छ। यसैले रूप वाक्यको एक न्यूनतम सार्थक एकाइका रूपमा स्वीकृत भयो। यस्ता रूपहरूको अध्ययन वितरणात्मक, ऐतिहासिक र तुलनात्मक आधारमा रूपविज्ञान गर्दछ।

10.3 रूप विश्लेषण सिद्धान्त

भाषाको सन्दर्भमा विशेष रूपहरूको अध्ययन, विश्लेषण गर्ने सिद्धान्तलाई रूप विश्लेषण सिद्धान्त भनिन्छ । यस सिद्धान्तले भाषाका मुख्य विशेषता भनेको नै रूपको स्पष्ट सैद्धान्तिक निरूपण र व्यापक ऐतिहासिक सर्वेक्षण गर्नु हो । भाषाको क्षेत्रमा रूपहरूको ऐतिहासिक सर्वेक्षण, विश्लेषण र मूल्याङ्कन नै यस सिद्धान्तको विशेष प्राप्ति पनि हो ।

भाषाको वैज्ञानिक अध्ययनभित्र नपर्ने परम्परागत व्याकरणमा पनि भाषिक रूपको मात्रै अध्ययन गर्ने, परम्परागत व्याकरणमा सबैभन्दा बढी अध्ययन पदको भएको र भाषाको केन्द्रीय एकाइका रूपमा पदले महत्त्व पाएको, पदको अध्ययनका क्रममा पदकै संरचकका रूपमा रूपको अध्ययन, परम्परागत व्याकरणमा धातु , सर्ग, प्रतिपादक आदिको

अध्ययन र विश्लेषण पनि रूप विश्लेषण पद्धतिमा गरिने गरिन्छ । हामीले मानक नेपाली र नेपाली भाषाका अनेक पिजिन तथा क्रिओल भेदहरू पाउँछौं । मानक नेपाली बोल्ने र बेग्ला बेग्लै मातृभाषा हुनेहरूले बोल्ने नेपालीमा भाषा वैज्ञानिक दृष्टिले धेरै फरक हुन्छ । हरेक मातृभाषीले नेपाली भाषा बोल्दा आफ्नै मातृभाषाको उच्चारण, वर्ण माला, शब्द व्याकरण, वाक्य व्याकरण र अर्थ व्याकरणका नियमहरू लगाएर बोल्न थाल्छ । नेपाली भाषा सिक्तै जाँदा धेरै कुरामा विस्तारै परिवर्तन हुन्छ, तर पूर्ण रूपमा मानक नेपाली बोल्ने सम्भावना एकदमै कम देखिएको छ । यसरी भर्खर द्विभाषिक हुन थालेको गैर नेपाली भाषीको पिजिन नेपाली र पिजिन नेपाली बोल्ने आमाबाबुका सन्तानले बोल्ने क्रिओल नेपाली अनि क्रिओल नेपाली बोल्ने आमाबाबुका सन्तानले बोल्ने क्रिओल नेपाली गरी नेपाली मातृभाषा नहुने एकभाषी वा द्विभाषीहरूले बोल्ने नेपाली भाषाका अनेक भेद हुन्छन् । यसरी हरेक मातृभाषा बोल्नेहरूको पिजिन नेपाली र मानक नेपालीका बीचमा पाइने अनेक क्रिओल नेपाली भेदहरूको सम्भावनालाई जोड्दा नेपालमा बोलिने सय ओटा मातृभाषा र मानक नेपालीका बीचमा नेपाली भाषाका असङ्ख्य क्रिओलहरू बोलिन्छन् ।

नेपाली भाषाका क्रिओलमा विभिन्न मातृभाषाको प्रभाव परेको देखिन्छ । ती हुन् -

(क). भोट बर्मेली भाषामा लिङ्ग भेद नहुने हुनाले ती भाषाको पृष्ठ भूमि हुनेहरूले नेपाली भाषाको पुलिङ्ग र स्त्रीलिङ्गको फरक छुट्याउन गल्ती गर्ने नै सम्भावना हुन्छ ।

(ख). तिब्बतीसित ऐतिहासिक साइनो हुने तामाङ, गुरुङ, मनाङ, काङ्के, छन्त्याल, ल्होमी, ह्योल्मो, शेर्पा, घले, तान्द्राङ र मुगाली जस्ता भोट बर्मेली भाषामा वचन र पुरुषका आधारमा क्रियाको पद सङ्गतिमा फरक नपर्ने हुनाले ती भाषाको पृष्ठ भूमि भएकाहरूले बोलेको नेपाली भाषाको क्रिया पदमा वचन र पुरुषको पद सङ्गति हराउँछ ।

(ग). नेपाली बाहेक अरु भारोपेली भाषामा अज्ञात भूत भन्ने पक्ष नहुने हुनाले मैथिली, भोजपुरी, अवधी र थारु भाषा बोल्नेहरूले नेपाली बोल्दा 'खाएको छ' र 'खाएछ' का अर्थमा भएको फरकै थाह नपाएर बोल्ने चलन पाइन्छ ।

(घ). मगर भाषामा सकर्मक धातु लागेको वाक्यको कर्तामा जहिले पनि ऊर्जावत् कारकको चिन्ह हुने हुनाले मगरातको नेपाली भाषामा सकर्मक धातुको कर्तासित सधैं 'ले' विभक्ति लाग्छ ।

(ङ). मैथिली भाषाको आदरार्थी नियम अनुसार सम्धी र गोसाईँ जस्ता आदरणीय व्यक्तिको उपस्थितिमा कर्ता जे भए पनि क्रियामा आदरार्थी रूप लाग्ने हुनाले मैथिलहरूले बोलेको नेपालीमा आदरार्थीको उदेक लाग्दो स्वरूप पाइन्छ ।

(च). तिब्बती मूलका धेरै भाषाहरूमा तानको फरक पर्ने हुनाले तिनीहरूले बोल्ने नेपालीको उच्चारणमा तानको प्रभाव देखिन्छ ।

(छ). लिम्बु, याक्खा र याम्फु भाषाका स्पर्श वर्णमा घोष र अघोषको वर्णात्मक फरक नहुने हुनाले उनीहरूले बोल्ने नेपालीमा 'बराल' लाई 'पराल' र 'पाराल' लाई 'बराल' उच्चारण गर्ने जस्तो रमाइलो पाइन्छ ।

(ज). किराँती भाषाहरूमा 'पठाउ' धातु, नेवारीमा 'ल्याउ' धातु र मैथिलीमा 'ले' धातु संयुक्त क्रियाको रज्जक हुने हुनाले उनीहरूले बोल्ने नेपालीमा क्रमशः 'खाई पठाउनु', 'खाएर ल्याउनु' र 'खाई लिनु' हुन्छ । नेपालीमा त्यस्तो हुँदैन ।

(झ). नेवारी र मगर जस्ता अनेक भोट बर्मेली भाषामा तवर्ग र टवर्गको वर्णात्मक भेद नहुने हुनाले उनीहरूले बोल्ने नेपालीमा तवर्ग र टवर्गमा गडबडी हुन्छ ।

10.4 रूप विश्लेषण पद्धति

खासमा कुनै पनि व्यक्ति कुनै भाषामा संवाद, सञ्चार गर्न सक्नुको कारण उसलाई त्यस भाषाको व्याकरणका नियमको ज्ञान हुनु हो। म मेरो भाषामा सहज संवाद गर्न सक्छुको मतलब मलाई मेरो भाषाको व्याकरण थाहा छ। तर त्यसो भन्दै गर्दा, जस्तो उदाहरणको लागि, नेपाली भाषाको सामान्य वक्ता किन नेपालीमै लेखिएका कतिपय साहित्यिक वा प्राविधिक विषयको बोध गर्न सक्दैन त भन्ने प्रश्न उठ्न सक्छ। यसका पछाडि दुईवटा कारण छन् – शब्द भण्डार र वाक्य ढाँचा। वक्ताको व्याकरणिक ज्ञान र शब्द-भण्डार तथा वाक्यात्मक जटिलता निश्चित हदसम्म फरक फरक कुरा हुन्।

व्याकरण भाषाका नियमहरूको संग्रह हो। भाषाका नियम भन्नाले त्यसको वाक्यविधान, शब्दविधान, उच्चारणविधान, अर्थविधान र प्रयोगविधान पर्दछन्। वाक्यविधान अर्थात् सामान्य अङ्ग्रेजीमा Syntax भनेर बुझिने व्याकरणको यो विभागले भाषाको वाक्यात्मक ढाँचाको जानकारी दिन्छ।

कस्तो वाक्य त्यस भाषामा स्वीकृत अर्थात व्याकरणिक हुन्छ, त्यसको छिनोफानो वाक्यविधानका नियमहरूले गर्दछन्। वाक्यविधानका नियमअन्तरगत मूलतः वाक्यका एकाइहरूको क्रम र ती एकाइहरूबीचको संबन्ध पर्दछन्। उदाहरणको लागि,

(१) केटो घर गयो। (२) घर केटो गयो। (३) केटो घर गई।

वाक्य (१) व्याकरणिक हो भने वाक्य (३) गैरव्याकरणिक। त्यस्तै वाक्य (२) व्याकरणिक त हो तर त्यसले सञ्चार गर्ने अर्थ विशिष्टीकृत हुन्छ, जसअनुसार घर जाने व्यक्ति 'केटो' हो अरु होइन भनेर जोड दिन खोजिएको छ।

(४) आमाले मलाई तिमीलाई दिनुभयो।

(५) आमाले तिमीलाई मलाई दिनुभयो।

वाक्य (४) र (५) मा 'दिइने' व्यक्ति क्रमशः 'म' र 'तिमी' तथा पाउने व्यक्ति 'तिमी' र 'म' हो। वाक्यका एकाइहरू 'मलाई' र 'तिमीलाई' को क्रमको कारण अर्थमा भिन्नता भएको हो। वाक्य (३) व्याकरणिक नहुनुको कारण त्यसको कर्ता 'केटो' र क्रियापद 'गई' बीच अन्वय (agreement) बिग्रनु हो। कर्तापद 'केटो' एकवचन, पुलिङ्गी हो। तर क्रियापद 'गई' ले कर्तापद एकवचन स्त्रीलिङ्गी अपेक्षा गर्दछ। वाक्यको लिङ्गीय अन्वय (gender agreement) बिग्रिएको कारण यो वाक्य व्याकरणिक भएन। त्यस्तै 'केटो घर गए' पनि स्वीकार्य हुँदैन किनभने क्रियापद 'गए' ले कर्तापदमा बहुवचनको अपेक्षा गरेको हुन्छ, जबकि 'केटो' एकवचन कारक हो। तर अङ्ग्रेजी भाषामा यो संबन्ध थोरै फरक छ।

(६) The boy goes home.

(७) The girl goes home.

(८) The boys go home.

अङ्ग्रेजीमा लिङ्ग (gender) को कारण अन्वयमा समस्या पर्दैन, तर वचनमा भने अन्वय अपेक्षित हुन्छ। वाक्यहरू (६-८) का क्रियापद भूतकालका भैदिएका भए वाक्यका कर्तापदसँग अन्वयमा फरक पर्ने थिएन।

(९) The boy / the girl / the boys went home.

तर नेपालीमा क्रियापदको काल (tense) फरक परे पनि वचनको अन्वय (number agreement) हुनैपर्छ, (१०-११)।

(१०) केटो घर जान्छ।

(११) केटी घर जान्छे।

नेपाली भाषाका वक्ता र अङ्ग्रेजी भाषाका वक्ताहरूलाई आ-आफ्ना भाषाका यी कुराको ज्ञान हुन्छ। यो ज्ञान वाक्यात्मक ज्ञान (syntactic knowledge) हो र यो ज्ञानको प्रयोग गरेर ती भाषाका वक्ताले वाक्यको वैयाकरणिक परीक्षण गर्दछन्। भाषाको वक्तालाई आफूसँग भएको यो ज्ञानको चेतना हुँदैन। उनीहरू यो ज्ञान स्वतःस्फूर्त र सहज ढङ्गले गरिरहेका हुन्छन् मानौं कि यो परीक्षणमा कुनै ज्ञानको प्रयोग नै भएको

छैन। अर्थात भाषाका मौलिक वक्तामा भएको यस्तो ज्ञान सुषुप्त (subconscious) हुन्छ र त्यसको प्रयोग अप्रत्यक्ष रूपले भैराखेको हुन्छ।

वाक्यका एकाइहरूको क्रम तथा तिनीहरूबीचको अन्तरसंबन्धको वाक्यात्मक ज्ञान जस्तै भाषाको शब्दविधानको ज्ञान तथा उच्चारणविधानको ज्ञान पनि भाषिक वक्तामा रहेको हुन्छ। त्यस्तै शब्द र वाक्यले कसरी अर्थ संप्रेषण गर्छन् भन्ने ज्ञान पनि भाषाका वक्तामा रहन्छ। यी बाहेक भाषाका कस्ता रूपहरू कुन परिस्थितिमा प्रयोग गर्ने, कुन प्रसङ्गमा कुन शब्दको चयन गर्ने, कुन व्याकरणिक नियमको छनोट गर्ने भन्ने भाषिक प्रयोगविधान पनि हरेक भाषाका सबै वक्तामा रहेको हुन्छ।

(१६) आमा आउनुभयो ? , (१७) आमा आई ?

(१६) र (१७) मा 'आमा' को बारेमा सोधिएको प्रश्नसूचक क्रियापदमा प्रयोग भएको मानवोधक सङ्केत (honorificity) फरक छन्। तर दुबै नेपाली भाषाका प्रयोग हुन सक्ने स्वीकृत संरचना हुन्। (१६) को प्रयोग 'आमा' लाई मान गर्नुपर्ने भनेर हाम्रो सामाजिक प्रचलनले भनिएका वक्ताहरू जस्तै 'आमा' का बच्चाहरूले गर्छन् भने (१७) को प्रयोग 'आमा' लाई मान गर्नु नपर्ने ठूलाहरूले ती 'आमा' का बच्चाहरूलाई सोधिएको सन्दर्भमा हुन्छ। वाक्यको प्रयोगकर्ताको भेदअनुसार क्रियापदको मानवोधक स्वरूप फरक गरेर प्रयोग गर्ने र त्यसअनुसार बुझिने ज्ञान भाषाको प्रयोगविधानले निर्धारित गरेको हुन्छ। वाक्यविधानको ज्ञान जस्तै यी अन्य सबै ज्ञान पनि ती भाषिक वक्ताको मस्तिष्कमा सुषुप्त रूपमा सुरक्षित हुन्छ। यो नै भाषाको ज्ञान (linguistic knowledge) हो।

भाषाको ज्ञान नै व्याकरण हो। आफ्नो वरिपरि प्रयोग भएको भाषा ग्रहण गर्ने क्रममा हरेक सामान्य केटाकेटीले यो ज्ञान आर्जन गरेको हुन्छ। यो ज्ञान आर्जन गर्ने तरिका पनि प्रत्यक्ष हुँदैन र कसैले पनि त्यो ज्ञान कसरी आर्जित भयो भन्ने थाहा पाएको हुँदैन।

(क) उच्चारण विधानको ज्ञान अर्थात वर्णवैज्ञानिक ज्ञान (phonological knowledge)

भाषाका ध्वनीहरूको उच्चारण फरक सन्दर्भमा फरक फरक हुन सक्छ। भाषाका ध्वनीहरूको वितरण (distribution), सन्धीस्थानमा ध्वनीमा हुने परिवर्तन तथा ध्वनिगुच्छाको संरचनाको आफ्नै विधान हुन्छ। त्यसको ज्ञान नै उच्चारण ज्ञान अर्थात वर्णवैज्ञानिक ज्ञान हो। उदाहरणको लागि नेपाली गणनाको पहिलो अङ्कलाई 'एक्' भनिए पनि 'एक दिन' पदावलीको उच्चारणलाई ध्यान दिएर सुन्दा त्यो वास्तवमा 'एग् दिन' भैराखेको हुन्छ। उच्चारणमा 'एग्' भए पनि भाषाका वक्ता र श्रोताले त्यसलाई 'एक' नै भनेर बुझ्छ र त्यस्तै नै सुन्छ यद्यपि नेपालीमा 'क्' र 'ग्' फरक फरक ध्वनि हुन्। 'कमला' र 'गमला' शब्दको भेद 'क्' र 'ग्' को फरकको कारण भएको हो, अन्य सबै ध्वनिहरू उही छन् यी दुई शब्दमा। 'एक दिन' को उच्चारण गर्दा 'एक' को 'क्' त्यसपछि आउने 'द्' ध्वनिको कारण 'ग्' बनिराखेको हुन्छ। भाषाविज्ञानको प्राविधिक शब्दावलीमा 'ग्' र 'द्' घोष ध्वनि (voiced sound) हो भने 'क्' अघोष (voiceless)। अघोष 'क्' त्यसको लगत्तै आउने घोष 'द्' को प्रभावको कारण घोष 'ग्' बने पनि वक्ताको ज्ञानभण्डारमा त्यो 'ग्' 'क्' कै प्रतिनिधि हो।

नेपाली वर्णविज्ञान (phonology) मा 'क्' र 'ग्' छुट्टै ध्वनि एकाइ (phoneme) हुन् किनभने यी दुई ध्वनिको फरकपनको कारण शब्दार्थमा फरक हुन सक्छ। यसको उदाहरण माथि आइसकेको छ। तर यो प्रसङ्गमा भने 'क्' र 'ग्' को फरकले अर्थमा फरक ल्याउन सकेको छैन। संसारमा यस्ता भाषा पनि छन् जसमा 'क्' र 'ग्' को उच्चारण भेदकै कारण शब्दको अर्थमा फरक आउँदैन। यस्ता भाषामा 'क्' र 'ग्' छुट्टै ध्वनि एकाइ होइनन्। नेपालीमा 'क्' र 'ख्', 'प्' र 'ब्' तथा 'ट्' र 'ठ्' छुट्टाछुट्टै ध्वनि एकाइ हुन् तर अङ्ग्रेजीमा होइनन्। नेपाली 'फ्' र अङ्ग्रेजीको 'f', नेपालीको 'थ्' र अङ्ग्रेजीको 'th' एउटै होइनन्। नेपालीमा 'ङ्' ध्वनि केही अनुकरणात्मक शब्दहरू जस्तै 'ङ्यारङ्यार' आदि बाहेक अन्य शब्दको सुरुमा कहिल्यै पनि आउँदैन। तर भोट-बर्मेली भाषा जस्तै तामाङ आदिमा यो सामान्य कुरा हो। अङ्ग्रेजीको 'स्कूल' (school) नेपाली जिब्राले 'इस्कूल' भनेर पढ्छ। किनभने अङ्ग्रेजीमा शब्दको सुरुमा 'स' र 'क' सँगै आउन सक्छ तर नेपालीमा आउँदैन। अझ स्पष्ट गरेर भन्नुपर्दा अङ्ग्रेजीको अक्षर संरचना (syllable structure) मा व्यञ्जन (consonant) हरूको गुच्छा (cluster) बन्न सक्छ तर नेपालीमा बन्न सक्दैन। यद्यपि आजभोलि अङ्ग्रेजी शिक्षा र त्यसको प्रयोग बढ्दै जाँदा पढेलेखेका मानिसको जिब्रो पनि त्यसमा अभ्यस्त हुँदै गएको छ। त्यो अर्कै कुरा भयो। अङ्ग्रेजीमै पनि सबै व्यञ्जन ध्वनिहरू गुच्छा (cluster) बन्न चाहिँ सक्दैन। जस्तै 'म्' र 'ब्', 'न्' र 'ङ्' सँगै देखिए पनि उच्चरित चाहिँ हुँदैनन् – lamb को उच्चारण 'ल्याम्' र hand को उच्चारण 'ह्यान' मात्रै हुन्छ। तर lamp भने 'ल्याम्प' हुन्छ। 'ङ्' र 'ग्' पनि सँगै हुँदैनन्। जस्तै sing 'सिङ्' को अन्तको 'ग्' singer 'सिङ्गर' मा कायमै रहन्छ।

दुई ध्वनिको सन्धीस्थानमा हुने ध्वनि परिवर्तन भाषिक वर्णविज्ञानको अर्को अध्याय हो। संस्कृतका शब्दहरू 'जगदम्बा', 'जगतपिता', 'जगनमाता', 'जगज्जननी' समस्त शब्द हुन्। यी सबैको पूर्व शब्द 'जगत' हो। तर यसको 'त्' उत्तर शब्दको पहिलो ध्वनि 'अ', 'प्', 'म्' र 'ज्' का कारण क्रमशः 'द्', 'त्', 'न्' र 'ज्' को रूपमा उच्चरित भएका छन्।

(ख) शब्दनिर्माणको ज्ञान अर्थात रूपवैज्ञानिक ज्ञान (morphological knowledge)

भाषामा जटिल शब्द बन्ने विधान हुन्छ। 'राष्ट्र', 'राष्ट्रिय' र 'राष्ट्रियता' एउटै मूलमा परसर्ग / प्रत्यय (suffix) हरू थपिँदै निर्माण भएका हुन्।

क) राष्ट्र (मूल), ख) राष्ट्र + इय = राष्ट्रिय , ग) राष्ट्रिय + ता = राष्ट्रियता

'राष्ट्र' शब्द नाम हो। यसमा 'इय' प्रत्यय लागेर विशेषण शब्द 'राष्ट्रिय' बन्यो। 'राष्ट्रिय' मा फेरि अर्को 'ता' प्रत्यय लागेर 'राष्ट्रियता' शब्द बन्यो, जुन फेरि नाम नै हो। तर 'अ' उपसर्ग चाहिँ 'राष्ट्रिय' शब्दमा मात्र लाग्छ, 'राष्ट्र' र 'राष्ट्रियता' मा लाग्दैन। जसरी 'अराष्ट्रिय' शब्दलाई नेपाली भाषीले सजिलै स्वीकार्छ, 'अराष्ट्र' र 'अराष्ट्रियता' पच्य हुँदैन। जटिल शब्द निर्माणमा प्रयोग हुने सर्ग (affix) – उपसर्ग (prefix), परसर्ग (suffix) आदि – स्वतन्त्र हुँदैनन्। कुन कुन कोटी (category) का शब्दमा ती जोडिन सक्छन् र त्यसरी कस्ता कस्ता शब्द उत्पन्न हुन्छन् भन्ने विधान भाषाको शब्दनिर्माण विधान हो। माथि (१८) मा दिइएका उदाहरणहरू संस्कृतमा नयाँ शब्द निर्माणका उदाहरण हुन्। यिनमा नयाँ शब्दनिर्माण हुँदा सन्धीस्थलमा ध्वनिको उच्चारणमा फरक परेका छन्। यो ज्ञान

सुषुप्त रूपमा ती भाषाका वक्ताको मस्तिष्कमा रहेको हुन्छ। यो ज्ञान रूपवैज्ञानिक ज्ञान हो।

रूपवैज्ञानिक ज्ञानको अर्को पाटो क्रियापदमा जोडिने सर्गहरू हुन्। नेपाली, अङ्ग्रेजीजस्ता भाषामा यी सर्गहरू परसर्ग अर्थात् प्रत्यय भएर आउँछन्। तिनलाई आख्यात प्रत्यय (inflectional suffix) भन्ने गरिन्छ। यसको काम क्रियाको काल (tense), पक्ष (aspect), भाव (mood) आदि बुझाउनु हो। 'बोल्नु' क्रियाको 'बोल्' धातुमूलमा 'छ' जोडिएर वर्तमान काल जनाउने 'बोल्छ', 'यो' जोडिएर भूतकाल जनाउने 'बोल्थे' र अन्य रूपहरू 'बोलेर', 'बोल्थे', 'बोलेको', 'बोल्थे' आदि शब्दहरू उत्पन्न हुन्छन्। यी सबै 'बोल्नु' क्रियाकै विविध रूप हुन्, छुट्टै कोटी (category) का शब्द होइनन्। 'एर', 'ला', 'एको' आदि प्रत्यय हुन् भने 'छ' चाहिँ सहायक क्रिया (auxiliary verb) हो। नेपालीमा क्रियामूलको पछाडि जोडिएर आउने अरू पनि सहायक क्रिया छन्। जस्तै 'बोल्थिराख्नु', 'बोल्थिरहनु' मा आएको 'राख्' र 'रह' सहायक क्रियाले अपूर्ण काल (progressive tense) लाई सङ्केत गर्दछ। यी सहायक क्रिया आफैमा मुख्य क्रिया (main verb) पनि हुन्, जसमा यी सहायक क्रिया जोडिन सक्छन् – 'राखिराख्नु', 'रहिरहनु', 'राखिरहनु' आदि।

भाषाहरूमा काल, भाव, पक्षलाई व्यक्त गर्ने तरिका नेपालीमा जस्तो प्रत्यय लागेर मात्र हुँदैन। धातु (root) को अगाडि उपसर्ग थपिएर क्रियाका रूपहरू परिवर्तित हुने भाषाहरू पनि संसारमा छन्। अझ सबै भाषामा प्रत्यय वा उपसर्ग लाग्ने पर्ने पनि हुँदैन। काल, भाव, पक्ष आदि जनाउने व्याकरणिक एकाइहरू स्वतन्त्र शब्दको रूपमा पनि पाइन्छन्। अङ्ग्रेजीका has, have, will, be आदि यसका उदाहरण हुन्।

क) He plays. ख) He is playing. ग) He has played. घ) He will be playing.

माथि उल्लेख गरिएका बाहेक अन्य व्याकरणिक प्रयोजनमा पनि रूपविज्ञान आकर्षित हुन्छ। नेपालीमा वाच्य (voice) परिवर्तन गर्न धातुमा 'इ' प्रत्यय लगाउनु पर्छ। जस्तै 'गर्छ-गरिन्छ', 'बोल्छ-बोलिन्छ', 'हिँड्यो-हिँडियो' आदि। त्यस्तै प्रेरणार्थक क्रिया (causative verb) को निर्माण धातुमा 'आउ' प्रत्यय लागेर बन्छ – 'बोल्छ-बोलाउँछ', 'खेल्छ-खेलाउँछ' आदि। अकरण (negativization) पनि नेपालीमा सर्गकै सहायताले हुन्छ। 'न' नेपालीको अकरण बनाउने सर्ग हो। कहिले प्रत्यय, कहिले उपसर्गको रूपमा यसको उपयोग हुन्छ – 'गर्‍यो-गरेन', 'गरेर-नगरेर' आदि। यद्यपि संसारका भाषाहरूमा वाच्य परिवर्तन, प्रेरणार्थक क्रिया निर्माण, अकरण आदि रूपवैज्ञानिक (morphological) मात्र हुँदैनन्।

संक्षेपमा, शब्दको विविध रूप र तिनको उत्पतिको नियमको ज्ञान रूपवैज्ञानिक ज्ञान हो। यो ज्ञानले वक्तालाई आफ्नो भाषामा कस्ता शब्द बन्न सक्छन् र कस्ता शब्द सम्भव हुँदैनन् भन्ने जानकारी दिन्छ।

(ग) वाक्य विधानको ज्ञान अर्थात वाक्य वैज्ञानिक ज्ञान (syntactic knowledge)

वाक्य भाषिक सञ्चारको आधारभूत एकाइ हो। त्यसैले वाक्य रचनाविधानलाई भाषिक अध्ययनको केन्द्रमा राखेर अध्ययन गर्ने प्रचलन छ। वाक्य संरचनाको ज्ञानलाई केन्द्रीय र वर्ण, शब्द र अर्थ आदिको ज्ञानलाई वाक्यात्मक ज्ञानबाटै निसृत अर्थात परिधीय ज्ञान (peripheral knowledge) मानेर अध्ययन गर्ने परम्परा पनि छ। भाषा भनेकै वाक्य हो, उच्चारण र अर्थ त वाक्यको विवेचना (interpretation) मात्र हो भनेर

Notes

भाषाको वाक्यविज्ञान (syntax) लाई स्वायत्त (autonomous) मान्ने प्रथा बीसौँ शताब्दिको पछिल्लो खण्डमा नोम चोम्स्कीले भित्र्याएका थिए। चोम्स्कीको सिद्धान्तको पछिल्लो संस्करणलाई सरलीकृत गरेर भन्दा भाषा भनेर वाक्य (sentence) र शब्दकोश (lexicon) को संयोजनलाई मान्ने गरिन्छ।

शब्दकोशमा वाक्यका एकाइहरूको सूचि हुन्छ। कोशले प्रत्येक एकाइको उच्चारण र अर्थलगायत त्यसको कोटी (नाम, विशेषण आदि के हो भन्ने जानकारी) आदि विस्तृत जानकारी संग्रहित गरेको हुन्छ। एकाइहरू अन्य के कस्ता एकाइहरूसँग के कसरी संयोजन (concatenation) हुन सक्छन् भन्ने सूचना पनि कोशले राखेको हुन्छ। मस्तिष्कमा निहित सङ्गणनात्मक प्रणालि (computational system) ले कोशबाट एकाइहरू छनोट गर्छ र तिनलाई क्रमश लहरमा मिलाउँदै लैजान्छ। एकाइको छनोट जथाभावी नभएर निर्देशित हुन्छन्। परस्परमा संयोजन हुन सक्ने क्षमता, गुण र चरित्रको आधारमा सानो एकाइबाट क्रमशः ठूलो एकाइ बन्ने क्रिया सोपानक्रमिक (hierarchical) हुन्छ।

क) क + ख = ग, ख) घ + ङ = च, ग) ग + च = छ

‘क’ र ‘ख’ को संयोजन भएर ‘ग’ बन्यो, ‘घ’ र ‘ङ’ को संयोजन भएर ‘च’ बन्यो। पछि ‘ग’ र ‘च’ को संयोजन भएर ‘छ’ बन्यो। मस्तिष्कको संगणनात्मक प्रणालिले यो छनोट (selection) र लहरमा राख्ने काम (linearization) लाई निर्देशित गरिराखेको हुन्छ। खासमा छनोट र लहरीकरण पारस्परिक सहयोग (mutual support) मा भएको हुन्छ। यसरी क्रमिक रूपले निर्मित एकाइहरू परस्परको चरित्र र आवश्यकताको

आधारमा विभिन्न प्रक्रियामा संलग्न हुन्छन्। यो क्रममा संगणनात्मक प्रणालिमा एउटा यस्तो विन्दु आइपुग्छ, यो दोसाँधको दुईतिर संगणनात्मक प्रक्रियाबाट निर्माण भएको संरचनाको उच्चारण योग्य र अर्थनिष्पत्ति योग्य पाटोहरू देखा पर्छन्। मस्तिष्कमा हुने सामान्य गणितीय लेखाजोखापछि निर्माण भएका यी दुई पाटाहरू तिनमा निहित चरित्र र गुणको आधारमा क्रमशः भौतिक रूप (physical / phonetic form) र तार्किक रूप (logical form) मा प्रकट हुन्छन्। भौतिक रूप ध्वनि (वा औँलाको सङ्केत) बनेर प्रकट हुन्छ भने तार्किक रूपबाट संरचनाको अर्थनिष्पत्ति गरिन्छ।

यस अर्थमा वाक्यवैज्ञानिक ज्ञान भनेको मस्तिष्कको संगणनात्मक प्रणालिले गर्ने कामको ज्ञान हो। शब्दकोशबाट एकाइहरूको छनोट सिद्धान्त र तिनको संयोजन नै मूल रूपमा वक्ताको वाक्यवैज्ञानिक ज्ञान हो। परम्परागत भाषामा भन्दा वाक्यवैज्ञानिक ज्ञानभित्र १. वाक्यका एकाइहरूको कोटी परिचय, २. ती एकाइहरूबाट बन्ने पदावलि (phrase), ३. प्राथमिक, द्वितीयक तहका एकाइहरूको लहरीकरण, ४. एकाइहरूबीचको संबन्ध, ५. विभिन्न एकाइहरूको संचलन (movement) को ज्ञान पर्दछन्। यससम्बन्धि थप चर्चा माथि आइसकेको छ।

(घ) अर्थ विधानको ज्ञान अर्थात आर्थी ज्ञान (semantic knowledge)

आर्थी ज्ञान भन्नाले भाषिक एकाइले सङ्केत गरेको अर्थ निरोपण गर्ने ज्ञान हो। वाक्यका आधारभूत एकाइहरूको ज्ञान शब्दकोशमा वर्णित हुन्छ। तिनका या त व्याकरणिक अर्थ हुन्छ, कि त शाब्दिक अर्थ। शाब्दिक ज्ञानमा मूलतः निर्देशात्मक अर्थ (referential meaning) पर्दछ। निर्देशात्मक अर्थ भनेको शब्दले सङ्केत गरेका निश्चित चरित्र बोकेका वस्तुहरूको

समूह हो। यी वस्तुहरू मूर्त, अमूर्त, संसारी वा पारलौकिक जेसुकै हुन सक्छ। जस्तै युनिकर्न काल्पनिक प्राणी हो भने, ईश्वर काल्पनिक र पारलौकिक सत्ता हो, माया अमूर्त तत्व हो। सर्ग (affix) हरूको अर्थ विशुद्ध व्याकरणिक हुन्छ। यिनले निर्देशात्मक अर्थलाई सङ्केत गर्दैनन्। आफूले चाहेको अर्थ बताउने वाक्य रचना गर्न तथा अरूले निर्माण गरेका संरचनाको अर्थ निरोपण गर्न भाषाका प्रयोगकर्तामा यी दुबै ज्ञानको आवश्यकता पर्दछ। तेस्रो प्रकारको आर्थी ज्ञान वाक्यको ढाँचाबाट पैदा भएको हुन्छ। वाक्य (२३) संरचनाको कारण द्वीअर्थी (ambiguous) छ। यसका एकाइहरूलाई कसरी छुट्याइन्छ, वाक्यको अर्थ त्यसमा भर पर्दछ। 'खान' क्रियापदको कर्ता को हो त्यसअनुसार अर्थ फरक लाग्दछ। कुखुरा कर्ता हुँदा 'कुखुरा केही कुरा खान खोज्दैछ' भन्ने र अरू कोही वाह्य व्यक्ति कर्ता हो भने 'कोही व्यक्ति कुखुरा खान तयार छ' भन्ने अर्थ लाग्छ। वाक्य (२४) मा 'कल' शब्दको दुई अर्थ लाग्छ – यन्त्र विशेष र झगडा। आर्थी ज्ञानअन्तर्गत यस्ता द्वीअर्थी संरचना र शब्दको ज्ञान पनि पर्दछ।

(२३) कुखुरा खान तयार छ। (२४) केको कल हो यो?

भाषामा अर्थको संसार व्यापक हुन्छ। रूपकीय अर्थ, सान्दर्भिक अर्थ, सामाजिक अर्थ आदि अर्थका आयाम हुन्। (२५ क-ख) मा 'सस्तो' र 'कालो' शब्दले बजारको गुण बताइराखेका छन्। तर 'सस्तो बजार' भनेर 'सस्तो सामान पाइने बजार' बुझिन्छ भने 'कालो बजार' भन्दा 'कालो रङको सामान पाइने बजार' बुझिँदैन। उत्पत्ति जेसुकैको कारण भएको भए पनि अहिले 'कालो बजार' पदावलिले 'चर्को मूल्यमा गैरकानूनी ढङ्गले सामानको खरिद बिक्री हुने बजार' भन्ने बुझाउँछ। वाक्य (२६) मा

सोधिएको प्रश्नमा संवोधन गरिएको मान्छेको चुरोट खाने बानी थियो भन्ने अतिरिक्त अर्थ सम्प्रेषण भैराखेको छ। त्यस्तै (२७) मा संवोधन गरिएको व्यक्ति महिला नै हो भनेर बुझिन्छ, किनभने हाम्रो सामाजिक प्रचलनमा घर सम्हाल्ने अपेक्षा महिलाबाटै गरिन्छ।

क. सस्तो बजार, ख. कालो बजार

आर्थी ज्ञानको अर्को पाटो भाषाको प्रयोगबाट उत्पन्न हुने अर्थ पनि हो। यसलाई प्रयोगात्मक ज्ञान (pragmatic knowledge) भनेर छुट्टै चर्चा गर्ने गरेको पनि पाइन्छ। संवादमा वार्ताकारहरूले संक्षिप्त वाक्यहरू बोलिराखेका हुन्छन्। वाक्य (२६) को जस्तै पूर्वज्ञान र परिस्थितिजन्य सन्दर्भको अपेक्षा हुन्छ अर्थ निरोपणको लागि। वाक्य (२८) को वक्ता को हो, त्यसैअनुसार त्यसको अर्थ खुल्छ। जस्तो कि, यो वाक्य बोल्ने व्यक्ति गोठालो रहेछ भने बस्तुभाउ घर फर्काउन ढिलो भएको अर्थ लाग्छ। त्यस्तै यो वाक्य कुनै गृहिणीले बोलेको अवस्थामा भान्सामा जान ढिलो भएको आशय बुझिन्छ भने चोरको मुखबाट यो वाक्य निस्कनुको मतलब काममा हिँड्ने बेला भयो भन्ने बुझिन्छ। वाक्य (२९) मा 'म' को निर्देशात्मक व्यक्ति (referential person) को हो भन्ने कहिल्यै स्पष्ट हुँदैन। 'म' ले सङ्केत गरेको व्यक्ति जुनसुकै बेलामा बोल्ने व्यक्ति नै हुन्छ। 'क' ले 'म घर जान्छु' भन्यो भने घर जाने व्यक्ति 'क' हो, 'ख' ले भन्यो भने घर जाने व्यक्ति 'ख' हो। त्यस्तै 'भोलि' कहिले पनि नआउने कारण पनि त्यस्तै हो। 'यहाँ', 'त्यहाँ' पनि त्यस्तै शब्द हुन्।

10.5 उपसंहार

शब्दभन्दा तल्लो वा सबैभन्दा तल्लो भाषिक एकाइ नै रूप हो। रूप सार्थक वा अर्थयुक्त एकाइ हो। यसको अर्थ शब्दकोशीय र व्याकरणिक हुन्छ। भाषामा रूप अर्थको अविभाज्य एकाइ भएर रहेको हुन्छ। भाषाविज्ञानमा रूपलाई भाषाका लघुतम अर्थयुक्त एकाइ (smallest meaningful unit) भनिएको छ। भाषाका रूपहरूको अध्ययन गर्ने विषयलाई रूपविज्ञान भनिएको छ। रूपविज्ञानमा रूप र विज्ञानको समास छ। यो अङ्ग्रेजीको मोर्फोलोजी (Morphology) - का निमित्त प्रयोग गरेको शब्द हो। अङ्ग्रेजी शब्द पनि ग्रीक भाषाको मोर्फ (Morph) र लोगोस (logos) - बाट बनेको हो। ग्रीक भाषाको 'मोर्फ' को अर्थ पनि 'रूप' हुन्छ। रूपविज्ञान त्यो विषय हो जसले भाषाका रूप र ती रूपले व्यक्त गर्ने अर्थको अध्ययन गर्छ।

रूपविज्ञान पनि भाषाविज्ञानको महत्वपूर्ण शाखाहरूमध्ये एउटा शाखा हो। यसमा भाषाको लघुतम सार्थक एकाइ रूपको अध्ययन गरिन्छ। रूपको वैज्ञानिक अध्ययन गर्ने शास्त्रलाई **रूपविज्ञान** भनिन्छ। रूपको अध्ययन गर्ने रूपविज्ञानले भाषाको लघुतम सार्थक एकाइलाई रूप मानेको छ । रूप लघुतम एकाइ भएकाले अविभाज्य हुन्छ र साना एकाइहरूमा टुक्रिँदैन। नेपाली भाषाको शब्द 'केरा' लाई टुक्र्याउँदा क्, ए, र्, आ वर्महरू प्राप्त हुन्छन्, तर यसरी टुक्र्याउँदा प्राप्त हुने चारवटै टुक्राहरू एप भएकाले 'केरा' भन्ने रूप लघुतम एकाइ हो।

10.6 सार

यस प्रखण्डमा रूप विश्लेषण सिद्धान्त र पद्धतिबारे सामान्य जानकारी प्राप्त भयो । उक्त जानकारीहरूलाई निम्न बुँदाहरूमा यसरी समेटिएको छ।

- ❖ अङ्ग्रेजीमा प्रयोग गरिने Morphology शब्द Morph 'रूप' र Logy 'अध्ययन' बाट बनेको हो।
- ❖ रूप जीवविज्ञानबाट भाषाविज्ञानमा आयातीत शब्द हो। जीवविज्ञानमा यस शब्दको प्रयोग बोटबिरुवा र जनावरका संरचनाका एकाइहरूको अध्ययनका निम्ति हुन्थ्यो।
- ❖ भाषाविज्ञानमा पनि शब्दका टुक्राहरूका अध्ययनका लागि रूप शब्दको प्रयोग गरिएको हो। यस शब्दका पर्यायका रूपमा नेपालीमा रूपव्यवस्था वा रूपविज्ञान शब्दको प्रयोग गरिन्छ।
- ❖ भाषाविज्ञानमा रूपलाई भाषाका लघुतम अर्थयुक्त एकाइ (smallest meaningful unit) भनिएको छ।
- ❖ भाषाका रूपहरूको अध्ययन गर्ने विषयलाई रूपविज्ञान भनिएको छ। रूपविज्ञानमा रूप र विज्ञानको समास छ। यो अङ्ग्रेजीको मोर्फोलोजी (Morphology) का निम्ति प्रयोग गरेको शब्द हो।
- ❖ रूप र संरूपको सम्बन्ध वर्ण र संवर्णको जस्तै हुन्छ। रूप भाषाको सबैभन्दा सानो अर्थयुक्त एकाइ हो।
- ❖ कुनै दुई न्यूनतम अर्थयुक्त भाषिक एकाइहरू त्यसै अर्थमा वा एउटा अर्थमा प्रयोगमा रहन्छन् भने ती भिन्नाभिन्नै रूप नभई एकै रूपका संरूपहरू हुन्।

- ❖ उन्नाईसौं शताब्दीमा तुलनात्मक भाषाविज्ञानको प्रार्दुर्भावसँगै रूपतात्त्विक अध्ययन अन्तर्गत मुख्यतः रूपको कालक्रमिक र प्रकारगत अध्ययन भएको पाइन्छ।
- ❖ संरचनावादी भाषाविज्ञानको विकास भएपछि रूपको अध्ययनमा झन् गहनता आएको छ।
- ❖ भाषामा शब्द-संरचनाको अध्ययन धेरै अघिदेखि भएको थियो तापनि रूपविज्ञान शब्दको प्रयोग पछि भएको हो।
- ❖ पाणिनिले आफ्नो अष्टाध्यायीमा संस्कृत भाषाका शब्दको संरचनाको अध्ययन गरी आफ्ना नियमहरू दिएका थिए।

यस प्रखण्डको अध्ययनले रूप विश्लेषण सिद्धान्त र पद्धतिबारे बुनियाँदी जानकारी प्राप्त भयो । रूपको परिचय र यस विश्लेषण सिद्धान्त र पद्धति सम्बन्धी यस प्रखण्डमा अध्ययन गरियो ।

10.7 अनुशीलनी

१. रूपविज्ञानको उत्पत्तिबारे चर्चा गर्दै यसको अवयवबारे टिप्पणी प्रस्तुत गर्नुहोस् ।
२. रूपविज्ञानको अवधारणा स्पष्ट पार्दै यस विज्ञानको विभिन्न धटकहरूबारे सबिस्तार चर्चा गर्नुहोस् ।
३. रूपविज्ञानको स्वरूपबारे एउटा गरिलो लेख तयार पार्नुहोस् ।
४. भाषाको वैशिष्ट्यको आधारमा रूपविज्ञानको मान्यताहरूबारे अध्ययन प्रस्तुत गर्नुहोस् ।
५. रूपको अर्थ र परिभाषालाई केलाउँदै रूपविज्ञानका विकासबारे समीक्षात्मक अध्ययन प्रस्तुत गर्नुहोस् ।

६. रूप र संरूपबीचको प्रार्थक्यलाई केलाउदै यी दुईको सम्बन्धलाई चिनाउनुहोस् ।
७. भाषाविज्ञानको क्षेत्रमा रूपविज्ञानको महत्त्व र मूल्य के कस्तो रहेको छ ? आफ्नो तर्क प्रस्तुत गर्नुहोस् ।
८. रूपविज्ञानका मुख्य - मुख्य विशेषताबारे विश्लेषण गर्नुहोस् ।
९. रूपविज्ञानको लोकप्रियता भाषाविज्ञानमा कतिको रहेको ठान्नुहुन्छ ? आफ्नो तर्क पेश गर्नुहोस् ।
१०. रूपका प्रकारबारे चिनाउँदै रूप वर्गीकरणको आधारहरू सम्बन्धि टिप्पणी गर्नुहोस् ।

10.8 अतिरिक्त अध्ययन

१. ढकाल, शान्तिप्रसाद - सामान्य भाषाविज्ञान ।
२. निरौला, यज्ञेश्वर - क्रियाको रूपतत्त्वका आधारमा नेपालीका भाषिकाहरूको निर्धारण ।
३. शर्मा, रमा - राष्ट्रभाषा (स्वर्णजयन्ती विशेषाङ्क) ।
४. सिजापति, डा. रामविक्रम - भाषा परिचय ।
५. गौतम, देवीप्रसाद - नेपाली भाषा परिचय ।
६. न्यौपाने, टङ्कप्रसाद - भाषाविज्ञानको रूपरेखा ।
७. शर्मा, मोहनराज, लुङ्गटेल, खगेन्द्र - आधुनिक भाषाविज्ञान ।
८. बन्धु, चूडामणि - नेपाली भाषाको उत्पत्ति ।
९. बन्धु, चूडामणि - भाषा विज्ञान ।

१०. अधिकारी, हेमाङ्गराज - सामाजिक र प्रायोगिक भाषा विज्ञान ।
११. गिरी, जीवेन्द्र देव - भाषा विज्ञान, भाषा र भाषिका ।
१२. गौतम, देवीप्रसाद - नेपाली भाषा परिचय ।
१३. प्रेमप्रसाद चौलागाईं - भाषा विज्ञान ।
१४. पोखरेल, बालकृष्ण - राष्ट्रभाषा ।
१५. शर्मा, मोहन राज र कृष्णहरि बराल - भाषा विज्ञान र नेपाली भाषा।
१६. डा. राजमणि शर्मा - आधुनिक भाषा विज्ञान ।
१७. शर्मा, देवेन्द्रनाथ - भाषाविज्ञानको भूमिका ।
१८. श्रीवास्तव, रविन्द्रनाथ - भाषा विज्ञान : सैद्धान्तिक चिन्तन ।
१९. सिंह, दिलिप - भाषाको संसार ।
२०. वाजपेयी, आचार्य किशोरीलाल - भारतीय भाषाविज्ञान ।
- यस अतिरिक्त रूपबारे अन्य भाषासित सम्बन्धित पुस्तक र पत्र -
पत्रिकाको पनि अध्ययन ।

10.9 मूल्यबृद्धिको निमित्त उत्तर

नोट: तल दिएको खाली स्थानमा आफ्नो उत्तर लेख्नुहोस् -

११. रूपको सामान्य परिचय ।

.....

.....

.....

(प्रश्न १ को मूल्यबृद्धिको निमित्त विद्यार्थीले १०.१ को खण्डमा उत्तर
खोज्न सक्नेछन्)

१२. रूप विश्लेषण सिद्धान्त ।

.....
.....
.....

(प्रश्न २ को मूल्यबृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले १०.३ को खण्डमा उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

१३. रूप विश्लेषण पद्धति ।

.....
.....
.....

(प्रश्न ३ को मूल्यबृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले १०.४ को खण्डमा उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

१४. शब्द निर्माण र रूपवैज्ञानिक ज्ञान ।

.....
.....
.....

(प्रश्न ४ को मूल्यबृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले १०.४.ख) को खण्डअन्तर्गत उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

१५. वाक्य विधान र वाक्य वैज्ञानिक ज्ञान ।

.....
.....
.....

(प्रश्न ५ को मूल्यबृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले १०.४.ग) को खण्डअन्तर्गत उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

एकाइ - 11, शब्द र पद

संरचना

- 11.0 उद्देश्य
- 11.1 परिचय
- 11.2 शब्दको अर्थ र परिभाषा
- 11.3 पदको अर्थ र परिभाषा
- 11.4 शब्द र पदको सम्बन्ध
- 11.5 शब्द र पदमाझ भिन्नता
- 11.6 उपसंहार
- 11.7 सार
- 11.8 अनुशीलनी
- 11.9 अतिरिक्त अध्ययन
- 11.10 मूल्यबृद्धिको निमित्त उत्तर

11.0 उद्देश्य

यस एकाइको अध्ययन पछि तपाईं निम्नलिखित विषयमा सक्षम बन्न

सक्नु हुनेछ :

- शब्दको अर्थ र परिभाषा
- पदको अर्थ र परिभाषा
- शब्द र पदको सम्बन्ध

- शब्द र पदमाझ भिन्नता

11.1 परिचय

पद भाषाको मुख्य संघटक एकाइ हो । कुनै पनि शब्द अर्थतत्त्व मात्रै हो । जब त्यसमा सम्बन्धतत्त्व पनि आउँछ तब त्यो पद हुन्छ । पद रूपमा परिणत नभएसम्म शब्दको खास कार्य हुँदैन । त्यसको कार्यकारी शक्ति पदतत्त्वमा नै हुन्छ । जस्तै 'तल' यो शब्द मात्र हो, यसले कुनै निश्चित स्थान मात्र बताउँछ । तर 'तलदेखि आएछ', 'तल जाऊ' यी दुई वाक्यमा पदरूपमा तलका छुट्टाछुट्टै कार्य छन् । यस्तै 'भोलि' शब्द हो । यसले आगामी, पहिलो दिन मात्र बुझाउँछ, अरु काम गर्दैन 'तर धिक्कार्ला रे अरूपछि परे भोलिले हामीलाई' मा यो कर्ता नाम छ, 'भोलिलाई तरकारी छैन' मा यो सम्प्रदान नाम छ, 'तिमी भोलि जाऊ' मा क्रियाको समय बुझाउने अधिकरण छ ।

शब्द काँचो पदार्थ हो । व्यवहारमा माटोजस्तो यो गाग्रोकन्तुर ,कप , हो । आदिमा परिणत भएपछि पद कहलाउँछ । कुनै पनि शब्द अर्थतत्त्वमात्रै जब त्यसमा सम्बन्धतत्त्व पनि आउँछ तब त्यो पद हुन्छ । पद रूपमा परिणत नभएसम्म शब्दको खास कार्य हुँदैन । त्यसको कार्यकारी शक्ति पदतत्त्वमा नै हुन्छ । जस्तै 'तल' यो शब्द मात्र होयसले कुनै निश्चित , स्थान मात्र बताउँछ । तर 'तलदेखि आएछ', 'तल जाऊ' यी दुई वाक्यमा पदरूपमा तलका छुट्टाछुट्टै कार्य छन् । यस्तै 'भोलि' शब्द हो । जब शब्द गतिशिल हुन्छ तब पद बन्छ । यसैले पदति गच्छतीतिपदः भन्ने व्युत्पत्ति संस्कृतमा गरिएको हो । यसरी वाक्यमा पुगेर परस्पर भूमिका ग्रहण गर्दै सम्बन्ध प्रकट गर्ने रूपमा व्यक्त भएका शब्द नै पद हुन् । प्रत्येक भाषामा केही शब्दहरू केही सामान्य अर्थमा रूढ भएका हुन्छन्,

जसलाई कोशिय शब्द पनि भन्न सकिन्छ । तर ती नै कोशिय शब्द वाक्यमा पुगेर अरु शब्दसँग आफ्नो सम्बन्ध प्रकट गर्दछन्, यस्ता एकाइ नै पद हुन् । पाणिनीले यही सम्बन्धकता सूचित गर्न भने- सुप्तिङन्तं पदम् अर्थात् सुबन्त र तिङन्त नै पद हुन् ।

11.2 शब्दको अर्थ र परिभाषा

शब्द भन्नाले भाषाको सम्पत्ति हो। हामी आफ्नो सम्पत्तिलाई ढुङ्गीमा थन्क्याउँछौं। हामीमध्ये को कति सम्पन्न अथवा को कति विपन्न छौं , नुमा निर्भर गर्छ। ठीक यो कुरा हाम्रो शब्द ढुङ्गी भरिपूर्ण अथवा खालीहु यसै गरी भाषा सम्पन्न छ कि छैन भन्ने कुरो पनि त्यसको ढुङ्गीमा पर्याप्त मात्रामा शब्द रहनु अथवा नरहनुमा निर्भर गर्दछ। वास्तवमा भाषा अभिव्यक्तिको सबैभन्दा उत्कृष्ट साधन हो। अगणित अनुभूतिहरूलाई समेट्ने गरी मानवसमाजमा सार्थक ध्वनिसङ्केतहरूको परम्परा बसेको हुन्छ। यिनै परम्परागत सङ्केतहरूलाई हामी शब्द भन्दछौं। दुनियाँमा कति यस्ता पनि भाषा छन् जसमा शब्दहरूको अस्तित्व पाइँदैन। , उदाहरणस्वरूप अमेरिकामा रेडइण्डियनहरूमध्ये कसैकसैको भाषामा शब्दको साटो वाक्यबाटै अभिव्यक्तिको काम चलाइन्छ। यस्ता रूलाई समासात्मक भनिन्छ। अमेरिकाको ग्रिनल्यान्डेली भाषा भाषाह यसको एउटा उदाहरण हो। परन्तु नेपाली भाषा भन्ने शब्दहरूको आडमा निर्मित भाषा हो।

शब्दको सम्बन्ध हाम्रा अनुभूतिहरूसित हुने हुनाले र अनुभूतिहरू हाम्रो समाज हुन्छ प्रज्ञाको सक्रियतामा निर्भर हुनेहुनाले जति विकसित हाम्रो त्यति नै विकसित हाम्रो शब्दभण्डार पनि हुन्छ। समाजको विकासको आध्यात्मिक र भौतिक गरी दुई तह हुन्छन् यिनमध्ये प्रमुख ,

आध्यात्मिक र गौण भौतिक हो। हाम्रा ऋषिमुनि भौतिक दृष्टिले सम्पन्न थिएनन् र तिनको मातृभाषा संस्कृतको शब्दढुकुटी अपरिमेय हुनाको ण के हो भने ती आध्यात्मिक चिन्तनमा बेजोड थिए। आधुनिक कार कालमा पाश्चात्य मुलुकहरू भौतिक सभ्यताको आडमा आश्चर्यजनक विकास गर्दैछन् र सँगसँगै तिनका शब्दभण्डारहरू पनि सूक्ष्म पर्यायहरूद्वारा विभूषित हुँदैछन्।

नेपाली भाषा अनुप्राणित छ परम्पराबाट। यसले पाश्चात्य र पार्वत्य दुवै - पनि दुनियाँका अरु जिउँदा भाषाहरूले झैं आफ्नो सार सौध्याइँको शब्दढुकुटीको विकास गरेको छ। साम्प्रदायिक विभेद र धार्मिक भावनादेखि पृथक रहिआएका हामी नेपालीहरूले आफ्नो बोल्ने शब्दहरूलाई लिएर कुनै अनुदार नीति अँगालेका छैनौं। यसैले त हाम्रो शब्दढुकुटीको परीक्षा गर्ने हो भने त्यहाँ अनेकौं स्रोतका शब्दहरू पाइन्छन्। हुन पनि त्यही भाषा शक्तिशाली ठहरिन्छ जसले यथाशक्य धेरै स्रोतहरूबाट सापटी लिएको हुन्छ र तिनली आफ्नो आभ्यान्तर आनीबानीको पायकपर्दो तुल्याएर चलाएको हुन्छ। भरिशक्य आफ्ना निजी शब्दहरूलाई सदुपयोग गरेर नै कुनै भाषाले गौरवको रक्षा गर्न सक्तछ , तथापि हजारौं वर्षको खुरन्धारबाट विकसित हुँदै आजको अवस्थामा आइपुगेको मानवीय सभ्यतालाई पुरै अँगाल्नु आफ्ना निजी शब्दहरूली काखी च्यापेर मात्रै कुनै हालतमा सम्भव छैन। साच्चै भन्ने हो भने तथाकथित निजी शब्दहरूमध्ये पनि कतिपयलाई अतीतमा कुनै अर्को भाषाबाट ग्रहण गरिएको पाउन सक्छौं। जसरी आज आफूलाई नेपालका रैथाने भन्ने नेपालीहरूको नालीबेली पहिल्याउँदै जाँदा तिनका पूर्वजमध्ये कोही कहाँबाट र कोही कहाँबाट बसाइँ सरेँ आएका ठहरिनु सम्भव छ , नालीबेली पहिल्याउँदा पनि असङ्ख्य त्यसै गरी झर्नाभन्दा झर्ना शब्दहरूको

उदाहरणहरूमा बाहिरी स्रोत फेला पर्नु सम्भव छ। यसो हुँदाहुँदै पनि आफ्ना झर्ना शब्दलाई हामीले किन आफ्नो भाषाका अभिन्न तत्त्व मानेका छौं भने यिनले हाम्रो भाषाका आधारभूत लक्षणहरूलाई बाधा दिएका छैनन् बरु मुटुकलेजो अथवा फोक्सोझैं रतिएका छन्। आफ्नो भाषाली झन धनी तुल्याउने उद्देश्यले अन्य भाषाबाट शब्द सापट लिँदा हामीले यस रहस्यली राम्ररी बुझ्नुपर्दछ।

झर्ना शब्दहरूलाई रैथाने नागरिकसँग दाँज्न सकिन्छ भने नवागान्तुक शब्दहरूलाई विदेशी आगन्तुकसँग दाँज्न सकिन्छ। विदेशी आगन्तुक यदि पर्यटकको रूपमा अथवा राजदूतावासको कर्मचारीको रूपमा आएको केवल हो भने त्यसले हाम्रो देशको कानून नमान्नु स्वाभाविकै छ। त्यो त दुई दिनको पाहुना मात्र हो। परन्तु विदेशमा जन्मिएर पनि नेपालको माटोप्रति आस्था राख्ने आगन्तुकले भने हाम्रा ऐनकानून र चालचलनलाई शिरोधार्य - सकेको हुन्छ। यस्तो आगन्तुकलाई हामीले आफ्नै नागरिक ठान्न गरि थालेका हुन्छौं। यदि नवागान्तुक शब्द विदेशी पर्यटकसरह आएका छन् र नेपाली भाषाका नियमहरूलाई वास्ता गर्दैनन् भने तिनली हामी आफ्नो शब्दढुकुटीमा स्थान दिन सक्तौं। परन्तु यदि ती हाम्रो भाषाका नियमहरूली मान्ने हिसाबले आएका छन् भने तिनलाई स्वागत गर्नुमा केही आपत्ति छैन।

शब्द सापट लिनुभन्दा अघि हामीले ध्यान दिनुपर्ने केही कुरा छन्। यदि भाषा जुम्से र दुब्लो छ भने त्यसले नवागान्तुक शब्दहरूलाई आत्मसात् गर्न सक्तैन। बरु उल्टै त्यो तिनीहरूको चेपुवामा परी विघटनको शिकार बन्दछ। आरम्भमा एउटा मात्र इङ्गल्याण्ड गिनी इत्यादि थिए तर ,जर्सी , पछि न्यूइङ्गल्याण्डन्यूगिनी बन्दै गए। यदि हाम्रो भाषा लिरे ,न्यूजर्सी , भयो भने र हामीले गौरवका साथ यसका मौलिक लक्षणहरूलाई जोगाउन

छातीमा थुप्रै चाहनेौं भने शब्द सापटीको प्रतिकूल प्रभाव पर्नेछ प यसका न्यूजर्सी अथा न्यूगिनीका भुवा पलाउनेछन् ,न्यूइङ्गल्याण्डभन्ने कुरामा सन्देह छैन। यति मात्र होइन ,न्यूबिहार ,न्यूबङ्गाल ,त्यहाँ न्यूपन्जाब , न्यूराजस्तान अथवा न्यूबनारस पनि प्रतिबिम्बित हुन थाल्नेछन्। परन्तु लाई नडगाउने खालको छ भने हाम्रो भाषा सशक्त छ भने र आफ्नो सत त्यहाँ सदैव केवल नेपालको चित्र सलबलाइरहनेछ। हामीलाई नयाँपनप्रति मोह छ भने नेपाललाई न्यूनेपाल पार्न हाम्रो बाटो कसैले छेक्ने छैन।

सम्पत्ति -कुनै पनि मानिसले केही कमायो भने उसले आफ्नो धन ढुकुटी हुन्छ। ढुकुटीमा जसरी थुपाछ त्यस्तै गरी भाषाको पनि आफ्नो भाषाले आफ्नो सम्पत्तिको रूपमा शब्दलाई थुपाछ। शब्द नै भाषाको सम्पत्ति हो। भाषाले जति धेरै शब्द थुपार्नु सक्दछत्यति नै भाषा , समृद्धशाली हुन्छ। त्यति नै ढुकुटी भरिपूर्ण हुन्छ। भाषासमृद्धशाली अथवा सम्पन्न छ कि छैनन् त्था अभिव्यक्तिको समा निर्भर गर्दछ। भा. सशक्त साधन हो। कतिपय यस्ता भाषाहरू छन् जसमा शब्दहरूको अस्तित्व रहेको पाइँदैन-अमेरिकाका रेड इन्डियन। यीमध्ये कसै -जस्तै , अभिव्यक्तिको काम टरिने कसैको भाषामा शब्दकोसट्टा वाक्यबाटै गरिन्छ नेपाली भाषामा मुख्यत चार प्रकारका शब्दहरू छन्। ती चार प्रकारका शब्दहरूलाई तत्समर झर्ना शब्दका रूपमा ,आगन्तुक ,तद्भव , वर्गीकृत गरिएको पाइन्छ। तत्सम र तद्भव शब्दलाई मौलिक शब्द भन्ने गरिन्छ। यस दृष्टिमा मौलिकआगन्तुक र झर्ना शब्दका रूपमा तीन , प्रकारका पनि शब्दढुकुटीलाई विभक्त गरिन्छ। झर्ना शब्दलाई देशीय वा देशज शब्द पनि भन्ने गरिएको पाइन्छ।

तत्सम शब्द

जुन शब्द भाषामा आफै आएको हुन्छ त्यसली मौलिक शब्द भनिन्छ। नेपाली भाषा संस्कृतको भाषा हो। प्राकृत र अपभ्रंश हुँदै विकसित भए , प्राकृत र अपभ्रंशबाट सोझै नेपालीमा आएका शब्दहरू ,तसर्थ संस्कृत ,नेपालीका मौलिक शब्द मानिन्छन्। तर कतिपय भाषाविद्हरूले संस्कृत प्राकृत रअपभ्रंश हुँदै आएका शब्दहरूलाई आगन्तुक पनि भनेका छन्। यस प्रकारका शब्दहरूलाई नेपाली शब्दभण्डारबाट निकालिदिने हो भने नेपाली भाषामा थोरै मात्र शब्दहरू बाँकी रहन्छन्। नेपाली भाषामा मौलिक शब्दहरूलाई अन्तर्गत तत्सम र तद्भव पर्दछन्।

प्राकृत ,नेपाली भाषा संस्कृत हुँदै जन्मिएको भाषा हो। संस्कृतबाट आका कतिपय शब्दहरू नेपालीमा परिवर्तन भइसकेका छन् भने कतिपय शब्दहरू जस्ताको तस्तै छन्। यिनै जस्ताको तस्तै रहेका शब्दहरूलाई **तत्सम** शब्द भनिन्छ। प्राकृत भाषामा पनि तत्सम नै भएका शब्दलाई पुरानो तत्सम जस्तैभन (महिमा,घाम ,सरल -िन्छ भने प्राकृत अवस्थामा परिवर्तन भएर पनि फेरि संस्कृतकै अवस्थामापुगेका शब्दलाई नयाँ तत्सम जस्तैभनिन्छ। नेपाली भाषाको (नदी ,पृथ्वी ,प्रजा ,राजा-जन्मपछि पनि कतिपय तत्सम शब्दहरू परिवर्तन हुन थालेको सुइँको - जस्तै ,पाइएको छ कृष्णप्र ,विस्नु -विष्णु ,किस्न -मोद-प्रजा ,परमोद -परजा पर्जा। यी शब्दले लेख्य मान्यता नपाउनुका साथै शब्दढुकुटीको नेपाली भाषा संस्कृतबाट जन्मिएको ढोकासम्म पनि पुगेको पाइन्न। प्राकृतबाट जन्मिएको भाषा हो। यसकी आमा प्राकृत हो भने हजुरआमा हो संस्कृत हजिरआमा संस्कृत शब्दहरूमध्ये कति शब्द नेपालीमा आएर परिवर्तन भइसकेका छन् र कति भने जस्ताको तस्तै छन्। यिनै जस्ताको तस्तै रहेका शब्दहरू तत्सम कहलाउँछन्। संस्कृतमा तत्सम शब्दको अर्थ हुन्छऊ जस्तै। संस्कृत जस्तै भएकाले तत्समलाई यो संज्ञा दिइएको -

नयाँ अनि पुरा -हो। तत्सम शब्दहरू पनि दुई प्रकारका हुन्छन्। पुराना तत्सम ती हुन् जो प्राकृत भाषामा पनि तत्समै थिए ,कुमार -जस्तै , जो प्राकृत अवस्थामा ,ती हुन् सरल इत्यादि। नयाँ तत्सम ,धाम ,महिमा परिवर्तित भइसकेका थिए तर पछि नेपालीमा आएर फेरि संस्कृतकै कृष्ण इत्यादि। ,गृह ,पृथ्वी ,राजा ,प्रजा -जस्तै ,वस्थामा पुगे प्राकृत भाषामा यिनको साटो क्रमश पयाएवम् कण्ह शब्द ,गेह .पुहवी ,राया , ,सन्तान हो र संस्कृत प्रचलित थिए। नेपाली भाषा संस्कृत भाषाको अपभ्रंश हुँदै यसको विकास भएको हो भन्ने कुरा पाइन्छ। नेपाली ,प्राकृत भाषाको स्रोत भाषा संस्कृत भएकाले तत्सम शब्दको तत् अर्थात् त्यो शब्दले संस्कृत भाषालाई संकेत गरेको छ। यहाँ समको अर्थ सोही हो। त्यसैले तत्सम शब्दले उही संस्कृत शब्द भन्नेलाई जनाएको छ।संस्कृतमा प्रयुक्त शब्दहरू उही रूपमा कुनै पनि ध्वनितात्विक परिवर्तन नभई जस्ताको तस्तै नेपालीमा पनि प्रयुक्त भएका छन् भने त्यस्ता शब्दलाई तत्सम शब्द भनिन्छ। यहाँ सम वा सोहीले उही अर्थ नभनेर ध्वनितात्विक समतालाई संकेत गरेको देखिन्छ। अर्थमा परिवर्तन भए वा नभए पनि ध्वनितात्विक रूपमा कुनै पनि परिवर्तन नभएका संस्कृतबाट आएका शब्द नै तत्सम शब्द हुन्।

-नेपालीका तत्सम शब्द यसप्रकार छन्

क ,कृतिष्ति ,लेखक ,सेवक ,भाग ,बल ,भिक्षा ,राजा ,दया , ,गद्य ,शुष्क ,पूरण ,उक्ता ,योगी ,रमणीय ,गमन ,भोजन ,सौन्दर्य ,राक्षस ,श्रीमान ,राष्ट्रिय ,जनता ,बालक ,शिक्षक ,नीति ,तृप्ति ,हास्य ,दुखित् ,वैदिक ,शारीरिक ,मानसिक ,मासिक ,धार्मिक ,श्रद्धा ,मौन बलिष ,गरिमा ,गोष्ठी ्ठ ,माधुर्य ,अन्यत्र ,उत्तम ,आत्मीय ,प्राचीन ,धनी ,

,नगर ,वाणिज्य ,सौन्दर्य ,आयुष्मान ,स्वर्णमय ,आवश्यकता ,मित्रता
अक्षरश आदि। ,यशस्वी ,तेजस्वी ,चरित्रवान् ,गुणवान् ,मातृवत ,शीतल

तद्भव शब्द

तद्भव शब्द पनि तत् र भव दुई शब्द मिलेर बनेको छ। यहाँ प्रयोग गरिएको तत् शब्दले पनि संस्कृत लाई नै संकेत गरेको छ। अत तत् ले त्यसबाट वा संस्कृतबाट लाई र भव ले भएका वा विकसित भएको भन्ने कुरालाई संकेत गरेको छ। त्यसैले संस्कृतअपभ्रंश हुँदै आउँदा ,प्राकृत , ध्वनि तत्त्वमा फेरबदल भएका वा ध्वनितात्विक दृष्टिमा संस्कृत मूलभन्दा भिन्न भएका तर त्यही स्रोतबाट विकसित भएका शब्दलाई तद्भव शब्द भनिन्छ। यसरी हेर्दा ध्वनितात्विक विकासका आधारमा तत्सम शब्दबाट तद्भव शब्दहरू बेग्लिन्छन्।

नेपालीका तद्भव शब्दहरू यसप्रकार छन्

संस्कृत	प्राकृत	नेपाल
व्याघ्र	बघ	बाघ ,
पत्र	पत्त	पात ,
अग्नि	अग्नि	आगो ,
अर्क	अक्क	आँक ,
कर्ण	कण्ण	कान ,
कर्मी	कम्मी	कामी ,

देशीय शब्द

ती तत्सम शब्दहरू जो नेपाली भाषामा आएर रूप बदलन्छन् त्यस्तालाई अर्धतत्सम वा देशीय भनिन्छ। नेपाली शब्दहरूमा प्रमुख दुई भेद छन् - तद्भव र अर्धतत्सम गरी मौलिकताका ,मौलिक र आगन्तुक। तत्सम कका दुई भेद छन्। तीन उपभेद छन्। भारोपेली र अभारोपेली गरी आगन्तु नेपाली भाषामा मुख्यत चार प्रकारका शब्दहरू छन्। ती चार प्रकारका शब्दहरूलाई तत्समर झर्ना शब्दका रूपमा वर्गीकृत ,आगन्तुक ,तद्भव , गरिएको पाइन्छ। तत्सम र तद्भव शब्दलाई मौलिक शब्द भन्ने गरिन्छ। न प्रकारका आगन्तुक र झर्ना शब्दका रूपमा ती ,यस दृष्टिमा मौलिक पनि शब्ददुकुटीलाईविभक्त गरिन्छ। झर्ना शब्दलाई देशीय वा देशज शब्द पनि भन्ने गरिएको पाइन्छ। नेपाली भाषाको जन्मपछि पनि कतिपय तत्सम शब्दहरू परिवर्तन हुन थालेको सुइँको पाइएको छ जस्तै , - कृष्णयी परजा पर्जा।-प्रजा ,परमोद -प्रमोद ,विस्नु -विष्णु ,किस्न - शब्दहरू देशीय हुन्। यी शब्दले लेख्य मान्यता नपाउनुका साथै शब्ददुकुटीको ढोकासम्म पनि पुगेको पाइन्छ।

यदि नेपाली भाषाको जन्म भइसकेपछि कुनै तत्सम शब्दमा परिवर्तन आएको छ भने त्यो अर्धतत्सम कहलाउँछ। पुराना तत्समको विकारबाट ,कहलाउँछन् जन्मिएका अर्धतत्समहरू पुराना- छाँदरड ,घाँग ,आँग , इत्यादि। नयाँ तत्समको विकारबाट जन्मिएकाहरू नयाँ कहलाउँछन्। झर्ना शब्दहरूलाई रैथाने नागरिकसँग दाँज्न सकिन्छ भने नवागान्तुक शब्दहरूलाई विदेशी आगन्तुकसँग दाँज्न सकिन्छ। जसरी आज आफूलाई नेपालका रैथाने भन्ने नेपालीहरूको नालीबेली पहिल्याउँदै जाँदा तिनका पूर्वजमध्ये कोही कहाँबाट र कोही कहाँबाट बसाइँ सरेँ आएका ठहरिनु सम्भव छत्यसै गरी झर्नाभन्दा झर्ना शब्दहरूको नालीबेली पहिल्याउँदा , पनि असङ्ख्य उदाहरणहरूमा बाहिरी स्रोत फेला पर्नु सम्भव छ। यसो

किन आफ्नो भाषाका अभिन्न हुँदाहुँदै पनि आफ्ना झर्रा शब्दलाई हामीले तत्त्व मानेका छौं भने यिनले हाम्रो भाषाका आधारभूत लक्षणहरूलाई बाधा दिएका छैनन् बरु मुटुकलेजो अथवा फोक्सोझैं रतिएका छन्। आफ्नो भाषाली झन धनी तुल्याउने उद्देश्यले अन्य भाषाबाट शब्द सापट लिँदा हामीले यस रहस्यली राम्ररी बुझ्नुपर्दछ।

आगन्तुक शब्द

आफ्नो भाषामा अरु कुनै भाषाबाट मिसिन आएका शब्दहरूलाई आगन्तुक शब्द भनिन्छ। अर्थात् संस्कृत स्रोतबाट अरु स्रोतबाट आएका शब्दहरू आगन्तुक शब्द हुन्। यी आगन्तुक शब्दहरू विभिन्न भारतीय भाषाहरूबाट र अरु विदेशी भाषाहरूबाट सापटी लिइएका शब्दहरू हुन्। यी शब्दहरू मुख्यत दुईवटा स्रोतबाट आएका छन् -

क) अभारपेली मूलका भाषाबाट आएका -

नेपाली शब्दभण्डारमा स्वदेशीभन्दा विदेशी भाषाबाट आएका शब्द धेरै छन्। विशेष गरी माध्यमिक कालमा अरबेलीफारसेली शब्दहरू उर्दू , हिन्दी भाषाका माध्यमले नेपाली शब्दभण्डारमा भित्रिएका ठन् भने आधुनिक कालमा आएर अङ्ग्रेजी भाषाको माध्यमले युरोपका विभिन्न भाषाका शब्द भित्रिने क्रम बढ्दै गइरहेको छ। जस्तै-

अङ्ग्रेजी ,स्कूल ,करेन्ट ,टिकट ,पार्क ,मोटर ,डाइभर ,डायरी ,लाइब्रेरी -
,कार ,प्लेन ,रोड ,बस ,ड्रामा ,पेपर ,गिलास ,रेडियो ,लालटिन ,सिनेमा
,अक्सिजनकम्पाउण्डरेडियम ,ब्याग ,बजेट ,बुट ,पेन्सिल ,भिटामिन ,
आदि।

फ्रान्सेली -इन्जिनियर ,पाउच ,ब्लाउज ,कुपन ,टुरिस्ट ,बिगुल ,पुलिस ,
डिलक्स आदि। ,रेस्टुराँ ,मेम ,मार्सल,कन्ट्रोल ,कलेज ,कार्तुस ,कार्टुन

पुर्तगाली -अचार ,गमला ,फाल्टु ,फिता ,कमेज ,आलमारी ,अलकत्रा ,
पाउरोटी ,फेटा ,लिलाम ,तौलिया ,तमाखु ,पाद्री ,इस्त्री ,भारदार ,पिपा,
साबुन ,कफी ,बिस्कुट ,मिस्त्री ,गोदाम ,बोतल ,आलपिन ,गिर्जा ,कर्नेल
आदि।

अरबेली -अखबार ,इलाका ,इजाजत ,आदत ,असर ,अमानत ,अखितयार ,
,खबर ,खराब ,किस्सा ,कसरत ,किताब ,कसम ,कदर ,कदम ,इसारा
,फिक्री ,दुनियाँ ,दोकान ,विभाग ,दलाल ,जासुस ,जहाज ,गरिब ,खतम
,असानी ,आखिर ,हिम्मत ,फाइदा ,महल ,मालिक ,मतलब ,बाँकी ,फसेला
हौसला आदि। ,हैजा ,हाकिम ,अमानत ,दौलत

फारसेली -अनार ,कम ,उस्ताद ,आराम ,आम्दानी ,आइन्दा ,अन्दाज ,
च ,चर्खा,गुलाफ ,गिरफ्तार ,गज ,खुद ,कुस्ती ,किनारास्मा ,चासनी ,
,सरकार ,लगाम ,पुल ,पलड ,दरवार ,ताजा ,जोस ,जिन्दगी ,जादु ,जागिर
,सितार ,आवाज ,पर्दा ,जागिर ,पाइजामा ,मकान ,होस ,हजार ,हप्ता
याद आदि। ,तमास ,चेहरा

ल्याटिन -कोटा ,एजेन्डा ,प्रफेसन ,अपरेटर ,कोरम ,डेलिगेट ,बोनस ,
भिसा आदि ,क्यालेन्डर ,क्याम्पस ,मिसन।

ग्रीसेली -प्रोग्रामफिलोसफी आदि। ,सुरुड ,थर्मस ,थिसिस ,थ्योरी ,

जर्मनेली -सेमिनारकिन्डरगार्टन आदि। ,फारेनहाइट ,

इटालेली- स्टुडियो पिजा आदि। ,भ्वाइलिन ,सोडा ,

तुर्कली- चक्कु ,मुचुल्का ,नोकर ,गलेंचा ,कुर्ता ,तलासी ,कुल्ली ,केंची ,
बहादु ,काबु ,सौगात ,बुलाकीर ,लास ,चकमक ,खच्चर ,लफडगा ,तोप ,
चम्चा आदि। ,तक्मा

चिनियाँलिची आदि। ,टुनी ,तुफान ,चाउमिन ,चिया ,चाउचाउ -

जापानेली- जुडोसुनामब आदि। ,होन्डा ,कराते ,रिक्सा ,

ख) भारोपेली मूलका भारतीय भाषाहरूबाट आएका शब्द-

बङ्गाली- उपन्यासगम्छा आदि। ,कविराज ,रसगुल्ला ,छाता ,

मैथिली- वनटाट आदि। ,पैनी ,पटुका ,मागुर ,जन ,

गुजराती- हडताल

मराठी- अनौठोलागू आदि। ,चालू ,वाङ्मय ,

अभारोपेली मूलका भाषाहरूबाट आएका शब्द-

नेवारी- चाकु ,बुङ्गल ,छिडँडी ,ढोका ,सुकुल ,झ्याल ,क्वाँटी ,ज्यापु ,
,भाजु ,जुजु ,खापा ,बाँडा ,पसल ,पर्खाल ,कुसुले ,पाजु ,सिकर्मी ,डकर्मी
खिच्चा आदि। ,धौ

मगर- दौराजाँतो आदि। ,चोलो ,भिनाजु ,पटुका ,औँसी ,गुनिउँ ,

गुरुङ- रोदीखुर्पा आदि। ,थुन्से ,घुम ,घाटु ,

राई किराँत- लाप्पा ,मानी ,मुन्धुम ,चिहान ,कुम्लो ,गुन्द्रुक ,बैदाङ ,कुन्यूँ ,
किपट आदि।

11.3 पदको अर्थ र परिभाषा

शब्द काँचो पदार्थ हो। व्यवहारमा माटोजस्तो यो गाग्रोकन्तुर ,कप , आदिमा परिणत भएपछि पद कहलाउँछ। कुनै पनि शब्द अर्थतत्त्वमात्रै हो।

जब त्यसमा सम्बन्धतत्त्वपनि आउँछ तब त्यो पद हुन्छ। पद रूपमा परिणत नभएसम्म शब्दको खास कार्य हुँदैन। त्यसको कार्यकारी शक्ति पदतत्त्वमा नै हुन्छ। जस्तै 'तल' यो शब्द मात्र होयसले कुनै निश्चित , स्थान मात्र बताउँछ। तर 'तलदेखि आएछ', 'तल जाऊ' यी दुई वाक्यमा पदरूपमा तलका छुट्टाछुट्टै कार्य छन्। यस्तै 'भोलि' शब्द हो। यसले आगामी अरु काम गर्दैन , पहिलो दिन मात्र बुझाउँछ , 'तर धिक्कार्ला रे अरूपछि परे भोलिले हामीलाई' मा यो कर्ता नाम छ, 'भोलिलाई तरकारी छैन' मा यो सम्प्रदान नाम छ, 'तिमी भोलि जाऊ' मा क्रियाको समय बुझाउने अधिकरण छ। यसरी शब्दले आफ्नो खास कार्य गर्न पदरूपमा निष्पन्न हुनैपर्छ। यसअनुसार वाक्यमा प्रयुक्त नहुँदासम्म मात्र शब्द हुन्छ। वाक्यमा प्रयुक्त भएपछि पद बन्छ। 'राम' शब्द हो तर 'राम घर गयो' मा 'राम' पद हो यसैले शब्दको गति नै पद बनाउने मुख्य आधार हो। जब शब्द गतिशिल हुन्छ तब पद बन्छ। यसैले पदति गच्छतीतिपदः भन्ने व्युत्पत्ति संस्कृतमा गरिएको हो। यसरी वाक्यमा पुगेर परस्पर भूमिका ग्रहण गर्दै सम्बन्ध प्रकट गर्ने रूपमा व्यक्त भएका शब्द नै पद हुन्।

प्रत्येक भाषामा केही शब्दहरू केही सामान्य अर्थमा रूढ भएका हुन्छन्, जसलाई कोशिय शब्द पनि भन्न सकिन्छ। तर ती नै कोशिय शब्द वाक्यमा पुगेर अरु शब्दसँग आफ्नो सम्बन्ध प्रकट गर्दछन्, यस्ता एकाइ नै पद हुन्। पाणिनीले यही सम्बन्धकता सूचित गर्न भने- सुप्तिडन्तं पदम् अर्थात् सुबन्त र तिडन्त नै पद हुन्। वाक्यमा कस्तो पनि देखिन्छ

भने कोशिय रूप वा शब्द र पदमा केही परिवर्तन भएको छैन; जस्तै: 'माथि' शब्द। 'तिमी माथि जाऊ'; मा उँसै रूपमा छ, केही विकारमा भिन्न रूप रचना भएको छैन। यस्तै 'तँ जङ्गल पस्' यी तीन एकाइ वाक्यमा 'तँ जङ्गल पस्' नै छन्। यस अवस्थामा पनि के स्वीकारिन्छ भने यहाँ शब्द स्थानको सम्बन्ध जनाएको छ ।

पद भाषाको मुख्य संघटक एकाइ हो । कुनै पनि शब्द अर्थतत्त्व मात्रै हो। जब त्यसमा सम्बन्धतत्त्व पनि आउँछ तब त्यो पद हुन्छ। पद रूपमा परिणत नभएसम्म शब्दको खास कार्य हुँदैन । त्यसको कार्यकारी शक्ति पदतत्त्वमा नै हुन्छ । जस्तै 'तल' यो शब्द मात्र हो, यसले कुनै निश्चित स्थान मात्र बताउँछ । तर 'तलदेखि आएछ', 'तल जाऊ' यी दुई वाक्यमा पदरूपमा तलका छुट्टाछुट्टै कार्य छन् । यस्तै 'भोलि' शब्द हो । यसले आगामी, पहिलो दिन मात्र बुझाउँछ, अरु काम गर्दैन 'तर धिक्कार्ला रे अरुपछि परे भोलिले हामीलाई' मा यो कर्ता नाम छ, 'भोलिलाई तरकारी छैन' मा यो सम्प्रदान नाम छ, 'तिमी भोलि जाऊ' मा क्रियाको समय बुझाउने अधिकरण छ ।

शब्दले आफ्नो खास कार्य गर्न पदरूपमा निष्पन्न हुनैपर्छ । यसअनुसार वाक्यमा प्रयुक्त नहुँदासम्म मात्र शब्द हुन्छ । वाक्यमा प्रयुक्त भएपछि पद बन्छ । 'राम' शब्द हो तर 'राम घर गयो' मा 'राम' पद हो यसैले शब्दको गति नै पद बनाउने मुख्य आधार हो । जब शब्द गतिशिल हुन्छ तब पद बन्छ । यसैले पदति गच्छतीतिपदः भन्ने व्युत्पत्ति संस्कृतमा गरिएको हो । यसरी वाक्यमा पुगेर परस्पर भूमिका ग्रहण गर्दै सम्बन्ध प्रकट गर्ने रूपमा व्यक्त भएका शब्द नै पद हुन् । प्रत्येक भाषामा केही शब्दहरू केही सामान्य अर्थमा रूढ भएका हुन्छन्, जसलाई कोशिय शब्द पनि भन्न सकिन्छ । तर ती नै कोशिय शब्द वाक्यमा पुगेर अरु

शब्दसँग आफ्नो सम्बन्ध प्रकट गर्दछन्, यस्ता एकाइ नै पद हुन् । पाणिनीले यही सम्बन्धकता सूचित गर्न भने- सुप्तिङन्तं पदम् अर्थात् सुबन्त र तिङन्त नै पद हुन् ।

वाक्यमा कस्तो पनि देखिन्छ भने कोशिय रूप वा शब्द र पदमा केही परिवर्तन भएको छैन; जस्तै: 'माथि' शब्द । 'तिमी माथि जाऊ'; मा उसै रूपमा छ, केही विकारमा भिन्न रूप रचना भएको छैन । यस्तै 'तँ जङ्गल पस्' यी तीन एकाइ वाक्यमा 'तँ जङ्गल पस्' नै छन् । यस अवस्थामा पनि के स्वीकारिन्छ भने यहाँ शब्द स्थानको सम्बन्ध जनाएको छ, पदरूपमा निष्पन्न गराउने अन्य विभक्ति-प्रत्यय आदि यहाँ लुप्त भएका छन् अर्थात् शून्य संरूप यहाँ छ । यसैले पदत्वसिद्ध गर्न पाणिनीले पनि अव्ययहरूमा सुप् विभक्तिको विधानगरी लोपको व्यवस्था गरेको हुन् । वाक्यमा पदहरूको एउटा व्यवस्थित शृङ्खला हुन्छ। जुनसुकै पद जतासुकै प्रयोग गरिँदा वाक्य हुँदैन। त्यसैले सार्थक शब्दहरूको समूह नै वाक्य होइन। पदहरूको व्यवस्थित र शृङ्खलाबद्ध प्रयोग नभई वाक्य बन्दैन। जस्तै -

उदाहरण १: मैले तिमीलाई एउटा कलम दिएँ।

बगेँचामा फूलहरू फुलेका छन्।

उदाहरण २: भनें भोली कसलाई आमाले सधैं।

अमर कागज सस्तो पुस्तक जानुपर्छ।

माथिको उदाहरण १ का वाक्यहरूमा परस्पर अर्थले बाँधिएका पदहरूको व्यवस्थित शृङ्खला भएकाले ती वाक्यहरूको थोरैमा निश्चित अर्थ रहेको पाइन्छ। तर उदाहरण २ मा पदहरू भए तापनि तिनीहरू माझ अर्थको

कुनै सम्बन्ध नभएको र तिनको प्रयोग शृङ्खलाबद्ध नभएकाले अर्थबोध हुँदैन। उदाहरण २ मा प्रत्येक शब्दको आ-आफ्नो अर्थ भए तापनि ती सबै मिलेर भने कुनै एउटा निश्चित अर्थ दिनसकेका छैनन्। त्यसैले वाक्यमा पदहरू रहने एउटा निश्चित क्रम र स्थान हुन्छ। वाक्यमा प्रयोग गरिने पदहरूलाई शृङ्खलाबद्ध र व्यवस्थापूर्ण क्रममा राख्ने काम नै पदक्रम हो।

सामान्यतः कतिप भाषाका कर्ताको जुन लिङ्ग, वचन, पुरुष हुन्छ, क्रियाको पनि त्यहीँ लिङ्ग, वचन र पुरुष हुन्छ। नेपालीमा निम्नलिखित उदाहरण हेरौं-

१. केटो आयो। केटा आए।
२. केटी आई। केटीहरू आए।
३. म आउँछु। तँ आउँछस्।

माथिका उदाहरणमा कर्ताको जुन लिङ्ग, वचन, पुरुष छ क्रियाको पनि त्यही लिङ्ग, वचन र पुरुषमा देखिन्छ। 'केटो' पुलिङ्ग, एकवचन र अन्य पुरुषको भएकाले 'आयो' पनि पुलिङ्ग हो। कर्ता र क्रियाका बीचमा देखिने यस प्रकारको मेललाई सङ्गति वा मेल भनिन्छ। सबै भाषामा यस प्रकारको सङ्गति हुन्छ भन्ने केही जरुरी छैन। कति भाषाहरूमा वचनको स्तरमा मेल नहोला, तर अरु स्तरमा होला। कुनै भाषामा लिङ्गको स्तरमा त्यो नहोला, अनि कुनै भाषामा पुरुषको स्तरमा नहोला। नेपालीमा हामी लिङ्ग, वचन र पुरुषको स्तरमा मेल पाउँछौं र केही विशेषणमा पनि सङ्गति देखिन्छ।

पदक्रम भनेको वाक्यमा पदहरू रहने स्थान हो। अर्थात् वाक्यमा आउने पदहरूलाई परस्पर सम्बन्ध बुझाउने गरी क्रमागत रूपमा राख्ने

व्यवस्थालाई पदक्रम भनिन्छ। नेपाली भाषाका वाक्यहरूमा पनि पदहरू रहने निश्चित स्थान, क्रम वा पालो छ र सो क्रमअनुरूप नै वाक्यमा पदहरू रहन्छन्। वाक्यभित्र पदहरूको रखाइ सुव्यवस्थित भएन भने वाक्यको अर्थ गढबडिन सक्छ र अर्थ पनि स्पष्ट नहुन सक्छ। नेपाली भाषामा कर्ता, कर्म र क्रिया क्रमसँग आउने पदक्रमको नियम छ। अङ्ग्रेजी भाषामा चाँहि कर्ता, क्रिया र कर्मको पदक्रम छ। नेपालीमा विभक्तिको प्रयोग हुने हुनाले पदक्रममा सामान्य विचलन गर्दा पनि वाक्यको अर्थमा त्यति अन्तर आउँदैन तर अङ्ग्रेजीमा चाँहि पदक्रम भङ्ग गरेमा अर्थमै फरक पर्ने र अर्थ स्पष्ट नहुने पनि हुनसक्छ। जस्तै अङ्ग्रेजीमा

(क) Grass is green

(ख) Green is grass

यस (ख) वाक्यमा (क) वाक्यको पदहरूको क्रम विचलन गरिँदा अर्थबोधमा भिन्नता आएको छ। तर नेपालीमा

(क) घाँस हरियो हुन्छ।

(ख) हुन्छ हरियो

घाँस।

(ख) हरियो हुन्छ घाँस।

(घ) घाँस हुन्छ

हरियो।

यी वाक्यहरू बनाउँदा अर्थमा त्यति फरक परेको छैन तर, व्याकरणिक दृष्टिले (ख), (ग) र (घ) वाक्य नियमित मानिँदैन। तसर्थ नियमित लेखनका निम्ति पदक्रम मिल्नु पर्दछ। तर, नियमित नभए पनि प्रसङ्गअनुसार नेपालीमा यस्ता पदक्रम विपर्यय भएको वाक्य प्रयोग गरिन्छन्। त्यसैले यस्ता वाक्यलाई अव्याकरणिक वा अशुद्ध भन्नु उचित ठहर्दैन।

पदमा पदयोग र पदसङ्गति रहेको हुन्छ । पदसङ्गति भनेको वाक्यमा रहेका पदहरूका बीचमा लिङ्ग, वचन, पुरुष र आदरमा हुने मेल हो। यसलाई अन्विति पनि भनिन्छ। वाक्यमा आउने विभिन्न नामिक पद (नाम, सर्वनाम र विशेषण) -हरू र क्रियापदहरूका बीच यस्तो आपसी सङ्गति हुनु आवश्यक हुन्छ। यस्तो सङ्गति भएन भने वाक्य अशुद्ध हुन्छ। जस्तै-

अशुद्ध वाक्य

शुद्ध वाक्य

(क) केटी हाँस्यो।

(क) केटी हाँसी।

(ख) ऊ सुन्दर थिए।

(ख) ऊ सुन्दर थियो।

माथि देब्रेपट्टि दिइएका वाक्यहरू अशुद्ध छन् भने दाहिनेपट्टि दिइएका वाक्यहरू शुद्ध छन्। देब्रेपट्टि (क) मा दिइएको वाक्यका 'केटी' कर्तापद तृतीय पुरुष एकवचन र स्त्रीलिङ्ग छ भने सोही वाक्यमा दिइएको 'हाँस्यो' क्रियापद, तृतीय पुरुष, एकवचन र पुलिङ्ग छ। त्यसलाई देब्रेपट्टिको (क) को 'केटी हाँस्यो' भन्ने वाक्यमा कर्ता र क्रियाकाबीच लिङ्गसङ्गति मिलेको छैन र त्यो वाक्य अशुद्ध हुन पुगेको छ। तर ठीक त्यसको दाहिनेपट्टि दिइएको 'केटा हाँसी' भन्ने वाक्य शुद्ध छ; किनभने त्यहाँ 'केटी' कर्तापदको लिङ्ग, वचन, पुरुषअनुसारकै 'हाँसी' क्रियापदको प्रयोग गरेको छ।

माथि देब्रेपट्टि (ख) मा 'ऊ सुन्दर थिए' भन्ने वाक्य दिइएको छ। सो वाक्यमा 'ऊ' सर्वनामपद 'थिए' क्रियापदसित मेल भएको छैन र वाक्य अशुद्ध भएको छ। त्यसैले सोही वाक्यका दाहिनेपट्टि (ख) मा दिइएको 'ऊ सुन्दर थियो'- मा सङ्गति मिलेको कारणले यो शुद्ध वाक्य हो।

11.4 शब्द र पदको सम्बन्ध

व्याकरणिक प्रकार्यका दृष्टिले लिङ्ग, वचन, काल र पुरुषद्वारा रूपायित हुने पद क्रियापद हो । क्रिया कामको सङ्केत गर्ने वा व्यापार बुझाउने पद हो । क्रियाले कसैबाट केहि काम हुनु वा गर्नुलाई बुझाउँछ । अर्थात् जुन पदद्वारा कुनै काम भएको वा हुने बुझिन्छ । त्यसलाई क्रिया भनिन्छ । जस्तै- म घर जान्छु । सीता गीत गाउँछे । राम फुटबल खेलि रहेको छ । यी उदाहरणमा जान्छु, गाउँछे, खेलि रहेको छ पदले कुनै कार्य भएको वा भईरहेको स्थिति बुझाउँछन् । ती ठुला अक्षरमा छापिएका पद क्रिया हुन् । क्रिया वाक्यको निमित्त अति खाँचो पर्ना अङ्ग हो । यसको अभावमा वाक्यको रचना अपूर्ण हुन्छ । क्रियाबिना वाक्यको रचना हुन सम्भव पनि छैन । प्रत्येक वाक्यमा क्रियाको उपस्थिति आवश्यक छ ।

क्रियाको मूल रूपलाई धातु भनिन्छ । क्रियापदको निर्माण धातुमा प्रत्यय (तिङ्, आख्यात प्रत्यय)को योगबाट हुन्छ । धातुमा प्रत्ययको योग भई बन्ने सबै प्रकारका पद क्रियापद हुँदैनन् । क्रियापद विकारी वर्गको शब्द हो । यसको रूपान्तरण काल, पक्ष र भावका साथै लिङ्ग, वचन र पुरुषका आधारमा हुन्छ । नेपालीमा क्रियापदले वाच्य र प्रेरणार्थकतालाई पनि प्रकट गर्दछ ।

कर्मका आधारमा क्रियापदका प्रकार- क्रियापदलाई वर्गीकरण गर्ने आधार धेरै छन् । तापनि यसलाई वर्गीकरण गर्ने प्रमुख आधार भने वाक्यरचनामा यसले लिने आधारभूत पदहरूको सङ्ख्या नै हो । क्रम लिने र नलिने कपराका आधारमा क्रियापद दुई प्रकारका हुन्छन् -

(१) अकर्मक र (२) सकर्मक

(१) **अकर्मक क्रिया-** वाक्यमा जुन क्रियालाई कर्मको आवश्यकता पर्दैन त्यसलाई त्यसलाई अकर्मक क्रिया भनिन्छ । यस्ता क्रियापदसित कर्ता मात्र आउँछ,कम आउँदैन । अर्थात अकर्मक क्रियामा मूल विषय नै कता रहन्छ । जस्तै -

(१) राम हाँस्यो ।

दाजु आए ।

माथिका वाक्यहरूमा हाँस्यो आए,झर्यो क्रियामा कर्मको आवश्यकता छैन । को हाँस्यो मात्र उत्तर हुन्छ ।यो सोझै आफ्नो कर्तासित मात्र सम्बन्धित छ । हाँस्नु- को आधार नै राम हो । अकर्मक क्रियापदबाट बनेका वाक्यमा साधारण भूतकालमा कर्तासित ले आउँदैन । उदाहरणार्थ -

रमेश घर गयो । सीता आई ।

तर शारीरिक विकार बुझाउने अकर्मक क्रियापदसित भने सामान्य भूतकालको कर्तामा पनि ले लाग्दछ । जस्तै-

(१) दाजुले खोक्यो । (२) मैले खोके ।

नेपालीका केही अकर्मक क्रियाका धातु यसप्रकार छन् -उड्, खोक, ल चल्, जा, झर, ल थुक्, दौड्, फाट्, बढ्, बग्, बन्, मर, लड्, सुत्, लुक्, रू, हाँस, बस् आदि ।

(२)**सकर्मक क्रिया** - वाक्यमा जुन क्रियाको प्रयोगमा कर्ताका साथै कर्मको पनि खाँचो पर्दछ त्यसलाई सकर्मक क्रिया भनिन्छ । यस्ता क्रियापदबाट बनेका वाक्यमा का,के कसलाई, भनी प्रश्न गर्दा दुईवटा प्रश्नको उत्तर आउछ । जस्तै -

वाक्य

को के कसले

को, के, कसलाई

भाइले मिठाई ल्यायो भाइले

मिठाई

मैले साथीलाई बोलाएँ मैले

साथीलाई

सकर्मक क्रियापदले सामान्य भूतकालमा कर्ता र कारकको चिह्न ले अनिवार्य रूपमा लिन्छ । उदाहरणार्थ- उसले फूल किन्यो । आमाले मलाई माया गरिन् । भाइले स्कुल जान्न भन्यो ।

नेपालीका केही सक्रमक क्रियाका धातु यसप्रकार छन्-उन्, ओढ, कस्, खिच्, खा, गाउ, पढ, बुन, बोलाउ, हेर आदि । सकर्मक क्रियालाई एककर्मक क्रियापद पनि भनिन्छ । वास्तवमा सकर्मकमा एउटा मात्र कर्म छ भने एककर्मक हो भने दुईवटा कर्म लिनेलाई द्विकर्मक क्रियापद भनिन्छ । वाक्य पूरा हुनका निम्ति कर्ताबाहेक दुईवटा कर्मपदको खाँचो पर्ने क्रियापदलाई नै द्विकर्मक क्रियापद भनिन्छ ।

वाक्य को,के,कसले को,के ,कसलाई

मैले उसलाई पुस्तक बेचेँ मैले

उसलाई,पुस्तक

हरिले मायालाई कलम दियो हरिले

मायालाई कलम

वाक्यमा पदहरूका शृङ्खलाबद्ध स्थितिलाई पदक्रम भनिन्छ। नेपाली भाषामा पदहरूको निश्चित स्थान छ। निश्चित स्थानभन्दा यता वा उता राख्नाले वाक्यले दिइने अर्थमा हेरफेर हुन्छ। पदहरू राख्ने काम व्यवस्थित नहुँदा वाक्यको अर्थ स्पष्ट हुँदैन। अर्थात् वाक्य बनाउँदा शब्दहरू माझ

Notes

अर्थको के कस्तो र कति नजिक वा टाडाको साइनो-सम्बन्ध छ वा छैन सो ख्याल गर्नुपर्छ।

नेपाली भाषामा पदक्रमका सामान्य नियमअनुसार वाक्यमा पहिलो कर्ता अनि कर्म र क्रिया राखेर लेख्ने चलन छ। उदाहरण हेरौँ -

म घर जान्छु।

मलाई कलम देऊ।

रामले रावणलाई मारे।

सीता पेन्सिलले लेखिछन्।

माथिका वाक्यमा म, मलाई, रामले र सीता कर्तापद हुन्; घर, कलम, रावणलाई र पेन्सिलले कर्मपद हुन् अनि जान्छु, देऊ, मारे र लेखिछन् क्रियापद हुन्। यसरी कर्तापद, कर्मपद र क्रियापदको क्रम राखेर लेख्ने नेपाली भाषाको साधारण नियम छ। माथिका वाक्यहरूमा भएका पदहरूलाई यताउता पारेर लेखिहेरौँ-

घर जान्छु म।

जान्छु म घर।

म जान्छु घर।

कलम देऊ मलाई।

देऊ कलम मलाई।

मलाई देऊ कलम।

उपयुक्त उदाहरणहरूमा पदहरूलाई यताउता सारेर प्रयोग गर्दा पनि तिनले अर्थ ता दिइसकेका छन् तर त्यस किसिमले बनेको वाक्य व्याकरणिक दृष्टिले नियमित वाक्य मानिँदैन। नेपाली भाषामा उपयुक्त किसिमका वाक्यहरूको प्रयोग पनि हुन्छ। त्यसैले यी वाक्यहरू अशुद्ध चाँहि होईनन् तर यिनमा रहेका पदक्रम भने नियमित लेखाइका पदक्रम होईनन्। त्यसैले यस्ता प्रकारका लेखाइलाई नियमित भने मानिँदैन।

वाक्यमा कर्ता, कर्म आदिको आधारमा गरिने पदको वर्गीकरणलाई शाब्दिक आधार भनिन्छ । यस आधारमा शब्द र मद्को सम्बन्ध रहेको पाइन्छ । ती आधारहरू हुन् -

१. नाम पद

विभिन्न भाषामा पदबन्धका बेग्लाबेग्लै संरचनात्मक ढाँचा हुनसक्छन्। तैपनि कुनै पनि भाषाको नाम पदबन्धमा हुनैपर्ने एउटा मुख्य विशेषताचाँहि हो नामपद र्थात संज्ञाको प्रधानता। प्रत्येक नामपदबन्धमा संज्ञा नै मुख्य वा शीर्ष पद रहेको हुन्छ। नेपाली नाम पदबन्धमा एउटा नाम वा सर्वनामसँग त्यसका विशेषता बुझाउने पद अर्थात विशेषणपदको पनि प्रयोग हुनसक्छ। उदाहरण-

चराहरू उडे

चराहरू = नामपद > नामपदबन्ध

हरिया साना चराहरू = विशेषण + विशेषण + नाम > नामपदबन्ध

नामपदबन्धमा मुख्यपद अर्थात् नामपदभन्दा पहिला आएर त्यसका विशेषता सूचित गर्ने विशेषणलाई पूर्वविशेषक पद भनिन्छ। माथि देखाइएको पदबन्धमा *चराहरू* नामपद नै शीर्षपद हो। *हरिया साना*चाँहि

त्यसका विशेषता सूचित गर्न नामपदभन्दा पहिले आएका विशेषणहरू हुन्। यसरी नामपदभन्दा पहिल्यै आएर त्यस नामपदका विशेषता सूचित गर्ने पद वा पदसमूहलाई त्यस नाम पदका पूर्वविशेषक भन्दछन्। नामपदभन्दा पछि आउने विशेषक पदलाई चाँहि परविशेषक भनिन्छ। नेपाली भाषाको प्रवृत्तिअनुसार नेपालीमा पूर्वविशेषण नै नामका विशेषकका रूपमा रहेको हुन्छ।

२. क्रिया पद

क्रियापद नै प्रधान पद रहने अनि क्रियाविशेषण आदि त्यसका विशेषकका रूपमा रहने पदबन्धलाई क्रियापदबन्ध भनिन्छ। क्रियापदबन्ध एउटा क्रियापद मात्रको पनि हुनसक्छ अथवा एउटा क्रियापदसँग नाम , -क्रियाविशेषण आदि लागेर अनेक पदको पनि हुनसक्छ। उदाहरण

१. भाइ पढ्छ।

भाइ = नामपद > नामपदबन्ध

पढ्छ = क्रियापद > क्रियापदबन्ध

२भाइ किताब पढ्छ। .

भाइ = नामपद > नामपदबन्ध

किताब पढ्छ = नामपद + क्रियापद > क्रियापदबन्ध

३भाइ किताब बिस्तारै पढ्छ। .

भाइ = नामपद > नामपदबन्ध

किताब बिस्तारै पढ्छ = नामपदक्रियाविशेषण + + क्रियापद > क्रियापदबन्ध

४भाइ ठुलो किताब बिस्तारै पढ्छ। .

भाइ = नामपद > नामपदबन्ध

ठुलो किताब बिस्तारै पढ्छ = विशेषण + नामक्रियाविशेषण + + क्रियापद
> क्रियापदबन्ध

माथिको वाक्य १ मा नामपदबन्ध र क्रियापदबन्ध दुवै एकएक शब्दका -
सम्मचाँहि नामपदबन्ध एउटै शब्दका भए पनि ४देखि २। वाक्य छन्
क्रियापदबन्ध एउटा भन्दा बढी शब्दका छन्। एउटाभन्दा बढी शब्दका
क्रियाविशेषण आदि लागेर आउँछन्। ,क्रियापदबन्धमा क्रियापदसँग नाम
माथिका वाक्यहरूमा क्रियापदबन्धको संरचना हेरोँ-

वाक्य - ३ मा

क्रियापदबन्ध > नाम + क्रियाविशेषण + क्रियापद = नामपदबन्ध +
क्रियापदबन्ध

वाक्य - ४ मा

क्रियापदबन्ध > विशेषण + नाम + क्रियाविशेषण + क्रियापद = नामपदबन्ध
क्रियापदबन्ध +

यसबाट के कुरा चाल पाइन्छ भने धेरै शब्दले बनेको क्रियापदबन्धमा
पनि एउटा नामपदबन्ध रहेको हुन्छ जुनचाहिँ वाक्यको उद्देश्य भागको
नामपदबन्धभन्दाबेग्लै हुन्छ। उद्देश्य भागमा रहने नामपदबन्धमा
विशेषण र विशेष्यको योग हुन्छ जसमा विशेष्यपद प्रधान हुन्छ।
उदाहरण-

ठुलो भाइ घर आयो।

उद्देश्य विभाग - ठुलो भाइ = विशेषण + नाम = नामपदबन्ध

विधेय भाग - घर आयो = नाम क्रियापद += क्रियापदबन्ध

उद्देश्य विभागका रूपमा रहेको पदबन्धमा भाइ नामपद मुख्य छ। ठुलो विशेषणले त्यसको विशेषता सूचित गरेको छ। यसलाई नामपदबन्ध भनिन्छ। विधेय विभागको रूपमा रहेको पदबन्धमा आयो क्रियापद नै प्रधान रहेको छ। घर नामपदले त्यसको विशेषता सूचित गरेको छ। यसरी एउटा नामपद र एउटा क्रियापद मिलेर क्रियापदबन्ध बनेको छ। यस्तो क्रियापदबन्धमा रहेको नाम र एउटा विशेषीकरण गर्ने विशेषकपद (मिलेर नामपदबन्धकै गठन हुन्छ। यसलाई नामपदबन्ध भनिन्छ। यो क्रियापदबन्धको पूरक अङ्गका नामपदबन्ध सँधै विधेयका रूपमा आउने रूपमा रहन्छ। नामपदबन्ध झैं यसको केन्द्र आफूभित्र हुँदैन। क्रियापदमा यसको केन्द्र रहेको हुन्छ।

३. विशेषण पद

विशेषण नै प्रधान वा शीर्ष पदका रूपमा रहेको पद वा पदसमूहलाई विशेषण पदबन्ध भन्दछन्। उदाहरण -

१. धेरै खाने मान्छे रोगी हुन्छ।

वाक्य	- धेरै	खाने	मान्छे	रोगी	हुन्छ।			
(विशेषण)		(विशेषण)	+	(विशेषण)	+	(नाम)	+	+
क्रियाविशेषण(
			नामपदबन्ध		क्रियापदबन्ध			+

नामपदबन्ध > विशेषण + विशेषण + नाम

विशेषण पदबन्ध + नामपदबन्ध = नामपदबन्ध

२. *पहेला निला सुन्दर फूल* = (विशेषण + विशेषण + विशेषण) +
नाम

विशेषण पदबन्ध + नामपदबन्ध

३. *सानो कालोकोटे फुच्चे स्कुले केटो* =(विशेषण + विशेषण+ विशेषण
+विशेषण) + नाम

विशेषण पदबन्ध + नामपदबन्ध = नामपदबन्ध

विशेषण पदबन्धमा एउटा मात्र विशेषण वा एकाधिक विशेषणहरूको
प्रयोग हुनसक्छ। उदाहरण-

सानो केटो - विशेषण+नाम = वि.ब.प.ना + .ब.प.

सानो हँसिलो केटो - विशेषणनाम+विशेषण+ = वि.ब.प.ना + .ब.प.

कालो सानो हँसिलो केटो - विशेषण+विशेषणनाम+विशेषण+ = वि + .ब.प.

.ब.प.ना

कालो सानो हँसिलो फुर्तिलो केटो -

विशेषण+विशेषण+विशेषणनाम+विशेषण+

= वि.ब.प.ना + .ब.प.

नामपदबन्ध र क्रियापदबन्धका झैं विशेषण पदबन्धका कुनै विशेषक र
पूरक हुँदैनन्। गुणवाचक विशेषण भएका ठाउँमा तिनका अवस्थासूचक
पद आउन सक्छन्।

४. क्रिया विशेषण पद

क्रियाविशेषण नै प्रधान वा शीर्ष पदका रूपमा रहने पदसमूहलाई क्रियाविशेषण पदबन्ध भनिन्छ। उदाहरण -

१. चाँडो आऊ।

क्रियाविशेषण + क्रियापद > क्रियापदबन्ध

२. अझ चाँडो आऊ।

क्रियाविशेषण + क्रियाविशेषण + क्रियापद > क्रियापदबन्ध

३. अलमल्ल परें।

क्रियाविशेषण + क्रियापद > क्रियापदबन्ध

४. झन् झन् अलमल्ल परें।

क्रि.ब.प.वि. + क्रि.ब.प. > क्रि.वि + क्रि.वि. + क्रि.वि. + क्रि.प.

विशेषण पदबन्धको जस्तो क्रियाविशेषण पदबन्धको पनि पूरकपद वा विशेषक पद हुँदैन। खालि अवस्थाभेदसूचक पद वा तीब्रता/मन्दतासूचक पद मात्र हुनसक्छ।

भाषामा व्यवहार हुने वाक्य सँधै नियमित व्याकरणिक पदक्रमानुसार मिलेको नै हुन्छन् भन्ने निश्चित छैन। भाषामा नै साहित्य लेखिन्छ। साहित्यमा अझ खासगरी कवितामा प्रयोग भएका वाक्यहरूमा साधारणतः नियमित व्याकरणिक पदक्रम मिलेको हुँदैनन्। यस्ता वाक्यलाई आलङ्कारिक वाक्य भनिन्छ। यस आधारमा पदक्रम दुई प्रकारका छन्-

(१) सामान्य व्याकरणात्मक पदक्रम र (२) आलङ्कारिक पदक्रम।

(१) सामान्य व्याकरणात्मक पदक्रम: सामान्य पदक्रम भनेको सामान्य बोलचाल, अभिव्यक्ति र लेखपढीमा नियमअनुरूप गरिने पदहरूको रखाई

हो। व्याकरणिक नियमअनुसार वाक्यमा रहने शब्दहरूको क्रम सामान्य व्याकरणात्मक पदक्रम मानिन्छ। नेपाली भाषाका वाक्यमा देखिने सामान्य व्याकरणिक पदक्रमको व्यवस्थालाई निम्न पाराले हेर्न सकिन्छः

(क) विशेषण र विशेष्य (नाम)- का बिचको पदक्रमः नेपाली भाषाका वाक्यमा खासगरी विशेषणपद पहिलो र सो विशेषणले विशेषता जाहेर गरेको नामपद त्यसपछि मात्र आउने पदक्रमको व्यवस्था देखिन्छ। जस्तै-

अग्लो छोरो आयो।

अग्ली छोरी आई।

यी वाक्यमा 'अग्लो' र 'अग्ली' विशेषणपद पहिलो र 'छोरो' र 'छोरी' विशेष्य त्यसपछि आएर आफ्नो-आफ्नो क्रमअनुसार रहेका छन् र यहाँ विशेषण र विशेष्यका बिच पदक्रम मिलेको छ।

(ख) भेदक र भेद्यको पदक्रमः नेपाली भाषाको वाक्यमा आउने पदसमूहहरूमध्ये षष्ठी विभक्तिचिन्ह लागेको भेदक पद पहिलो र त्यसपछि सो भेदक पदले सम्बन्ध राखेको अर्को भेद्य पद आउने व्याकरणिक क्रम छ। जस्तै-

(१) हरिको भाइ आयो।

(२) हरिकी बहिनी आई।

यहाँ दिइएका वाक्यमा 'हरिको' र 'हरिकी' भन्ने भेदक पद हुन् र ती उक्त वाक्यमा पहिले नै आएका छन्। यहाँ 'भाइ' र 'बहिनी' भेद्य पद हुन् र तिनीहरू उक्त वाक्यमा भेदक पदभन्दा पछि आएका छन् र आफ्ना क्रमअनुसार बसेका छन्।

(ग) क्रियाविशेषण र क्रियापदको पदक्रमः नेपाली भाषाका वाक्यमा क्रियापद वाक्यका अन्त्यमा प्रयोगमा आउँछ भने त्यसैको देब्रेपट्टि क्रियाविशेषण रहेको हुन्छ। क्रियाविशेषण पहिले र क्रियापद पछि आउनु नै नेपाली भाषाका वाक्यको क्रियाविशेषण-क्रियापदको व्याकरणिक पदक्रम हो। जस्तै-

(१) तिमी राम्ररी जानू।

(२) तिमी विस्तारो पढ।

यहाँ दिइएका वाक्यमा 'जानू' र 'पढ' क्रियापद हुन् भने ती क्रियापदको बयान गर्न आएका 'राम्ररी' र 'विस्तारो' भन्ने क्रियाविशेषण हुन्। ती पदहरू क्रियाविशेषण-क्रियापदको व्याकरणिक क्रमअनुसार नै रहेका छन्।

(घ) कर्ता र क्रियापदको पदक्रमः नेपाली भाषाका वाक्यमा पहिले कर्ता र त्यसपछि क्रियापद आउँछ। जस्तै-

(१) कृष्ण गयो।

(२) दिनेश आउँछ।

माथि दिइएका वाक्यमा प्रयुक्त 'कृष्ण' र 'दिनेश' भन्ने कर्तापद र 'गयो' र 'आउँछ' भन्ने क्रियापद आ-आफ्ना क्रमअनुसार आएका छन्।

(ङ) कर्ता → कर्म → क्रियापदक्रमः नेपाली भाषाका वाक्यका सुरुमा कर्तापद र त्यसपछि कर्मपद आउने क्रम छ। यदि वाक्यमा दुईवटा कर्म आए त्यहाँ 'लाई' विभक्ति लागेको सजीव अप्रत्यक्ष कर्म पहिलो र त्यसपछि मात्र अर्को प्रत्यक्ष कर्म आउँछन्। जस्तै-

हरिले बहिनीलाई बजार पठायो

यस वाक्यमा 'हरिले' कर्तापद 'बहिनीलाई' अप्रत्यक्ष कर्मपद 'बजार' प्रत्यक्ष कर्मपद र 'पठायो' क्रियापद गरी सबै पदहरू कर्ता → अप्रत्यक्ष कर्म → प्रत्यक्ष कर्म क्रियापदको व्याकरणिक क्रमअनुसार नै आएका छन्।

(च) कर्ता, कर्म, क्रियाविशेषण र क्रियापदको क्रमः कर्ता → कर्म → क्रियाविशेषण → र क्रियापद क्रमशः आउने नियम पनि नेपाली भाषाको व्याकरणिक पदक्रमको एक व्यवस्था हो। जस्तै-

दाजुले भाइलाई नराम्री कुट्यो।

यस वाक्यमा 'दाजुले' कर्तापद 'भाइलाई' कर्मपद 'नराम्री' क्रियाविशेषण पद र 'कुट्यो' क्रियापदको क्रममा आउनाले यस वाक्यको व्याकरणिक पदक्रम मिलेको छ।

२. आलङ्कारिक पदक्रमः सामान्य व्याकरणिक पदक्रमभन्दा बेग्लै किसिमको विशिष्ट साहित्यिक पदक्रम नै आलङ्कारिक पदक्रम हो। सामान्य व्याकरणिक पदक्रमलाई नियमित पदक्रम अनि आलङ्कारिक पदक्रमलाई अनियमित पदक्रम पनि भन्न सकिन्छ। विशिष्ट पदक्रम विशेष सम्प्रेषण र विशेष प्रयोजनका निम्ति व्याकरणिक पदक्रमको नियमलाई ध्यानमा नराखी गरिने प्रयोग हो। आलङ्कारिक पदक्रम साहित्यमा पद्य रचनाका क्रममा अर्थमा जोड दिन, लय मिलाउन र अभिव्यक्तिलाई रोचक बनाउनु प्रयोग गरिन्छ। विशेषगरी कविताका क्षेत्रमा आलङ्कारिक पदक्रम बढी भेटिने गर्दछ। जस्तै-

सामान्य व्याकरणात्मक पदक्रम विशिष्ट वा आलङ्कारिक
पदक्रम

१.मलाई मैरै पाखा पखेरो १.लागछ मलाई रमाइलो मैरै
रमाइलो लागछ। पाखा पखेरो।

२.मेरो खाने बेला गयो। २.गयो खान्या बेला मकन त

मलाई बनको राज्या मिल्यो। मिल्यो राज्य वनको।

३.म त कुवाको पानी खादिनँ। (छन्दोबद्ध)

४.दुई चार सपूत मरेर नगए ३.म त खादिनँ कुवाको पानी।
मुलुक बन्दैन। (लय)

४.बन्दैन मुलुक दुईचार सपूत
मरेर नगए।

यसरी आलङ्कारिक वा साहित्यिक भाषामा सामान्य व्याकरणात्मक पदक्रमको साटो छुट्टै विशिष्ट आलङ्कारिक पदक्रमको सिर्जनात्मक प्रयोग गरिएको पाइन्छ। कविकाबाहेक साहित्यका अन्य विधाहरू कथा, निबन्ध, नाटक आदिमा पनि कुनै विशेष अर्थमा जोड दिन आलङ्कारिक पदक्रमको प्रयोग गरिएको भेटिन्छ। तर औपचारिक कुराकानी वा लेखाईमा भने सामान्य व्याकरणात्मक पदक्रमकै प्रयोग गर्नु पर्दछ। सामान्य कुराकानी गर्दा चाँहि नियमित र अनियमित दुवै थरी प्रयोग प्रसङ्ग र आवश्यकताअनुसार गरिन्छ।

वाक्य हुनका लागि अर्थद्वारा परस्पर सम्बद्ध रहेका पदहरू एउटै विशेष क्रममा आउनु पर्दछ। पदहरूको यस्तो विशिष्ट क्रमले एउटा आफैमा पूर्ण अर्थ वा सन्देश दिन्छ। वाक्यमा प्रयोग गरिएका शब्दहरू माझ यसरी अर्थपूर्ण सम्बन्ध हुनका लागि मुख्य रूपले तीनवटा तत्त्वहरूको आवश्यकता पर्दछ। ती हुन्- आकाङ्क्षा, योग्यता र आसक्ति।

१. **आकाङ्क्षा-** सामान्य व्यवहारमा जानुको इच्छालाई आकाङ्क्षा भनिएको छ। तर, व्याकरणमा आकाङ्क्षा भन्नाले वाक्यमा अर्थ पूरा गर्नका लागि आवश्यक र उपयुक्त शब्दको उपस्थिति भन्ने बुझिन्छ। वाक्यमा उपयुक्त शब्दको अभावमा अर्थ पूरा हुँदैन। यस अभावको पूर्तिका लागि चाँहिदो शब्दको आग्रह रहन्छ। यसरी अर्थका दृष्टिले शब्दहरू एकार्काको नजिकमा रहन आउने प्रक्रिया नै आकाङ्क्षा हो। कुनै शब्द वा पदको कमी भए वाक्य पूरा हुन सक्दैन। त्यसर्थ एउटा पूर्ण अर्थ दिनका लागि वाक्यमा रहेको पूर्णताले नै आकाङ्क्षा पूर्ति गर्दछ। एउटा पदपछि वाक्यमा स्रोता वा पाठकको आग्रह पूर्ति गर्ने जुन तत्त्व वाक्यमा हुन्छ त्यही नै आकाङ्क्षा हो। उदाहरण-

बजारमा धेरै छन्।

यहाँ धेरै र छन्का बिचमा पसल, सामान, मान्छे आदि जस्तो कुनै एउटा पदको अपेक्षा रहन्छ। त्यो आएपछि मात्र पदहरूको यो शृङ्खला वाक्य बन्दछ।

२. **योग्यता-** वाक्यमा प्रयुक्त शब्दहरूमा अर्थ त हुनुपर्छ नै तर अर्थमाझ सङ्गति पनि हुनुपर्छ। प्रसङ्ग वा कुनै सन्दर्भअनुसार त्यसरी शब्दहरूका अर्थमाझ पाइने सङ्गतिलाई योग्यता भनिन्छ। वाक्यमा रहेका पदहरूका बिचमा पारस्परिक कुनै बाधा नरहनु योग्यताको मुख्य उद्देश्य हो। थुप्रै पर्यायवाची शब्दहरूमध्ये हामी विशेष विशेष प्रसङ्गमा खास खास शब्दको नै प्रयोग गर्दछौं। यसरी धेरैवटा मध्ये कुनै एउटालाई नै त्यस सन्दर्भमा रोज्नाको मूल आधार वा कारण शब्दहरूमाझ परस्पर सम्बन्धको योग्यता नै हो। उदाहरण- पानी, जल, नीर, वारी, अम्बु, तोय आदि जम्मै पर्यायवाची भए तापनि ती

सबै ठाउँमा सराबरी प्रयोग गरिनयोग्य छैनन्। तिर्खा लागेको भए एक बटुको तोय खाएर जाऊ जस्तो वाक्य व्यवहार गरिँदैन।

३. **आसत्ति-** वाक्यमा पदहरूको उच्चारणमा सधैं एउटा निकटता वा सान्निध्य भए मात्र वाक्यको अर्थ प्रकट हुन्छ। पदहरूलाई क्रमबद्ध रूपमा समयको निरन्तरतासँग उच्चरित गराउने तत्त्व नै आसत्ति हो। शब्दहरू एउटै समयमा क्रमबद्ध भई उच्चरित हुँदा मात्र वाक्यको अर्थ निस्कन्छ। एउटा पदको उच्चारण भएपछि लामो समयसम्म रोकिए वा रोकिनुपरे पदहरूमाझ रहेको निकटतम बाधा आउँछ। यसरी रोकिनुपर्ने स्थानमा आवश्यकताअनुसार विराम-चिन्हको प्रयोग गरिएको हुन्छ। पदहरूको उच्चारण हुने समयको निश्चित र नियमित अन्तराल नै आसत्ति हो। पदहरूमाझ रहने कारणजन्य सन्निधान वा अन्तरङ्ग सामीप्य आसत्ति हो। बिहान उठेर घर भनेपछि भरे दिउँसोतिर जान्छु भन्दा यी दुईवटा पदमाझ कुनै किसिमको आसत्ति रहँदैन। अतः त्यस अवस्थामा वाक्य बन्दैन।

वाक्यभिन्न आउने पदहरू परस्पर रूपायनमा नियन्त्रित हुनु वा लिङ्ग, वचन, पुरुष आदिमा अन्वय हुनुलाई सङ्गति वा मेल भनिन्छ। खास गरेर रूपायनात्मक र प्रत्ययप्रधान भाषामा पदसङ्गति विशेष महत्त्वपूर्ण हुन्छ। लेटिनमा क्रियापद र उद्देश्य (नाम र सर्वनाम) का बिच वचन, लिङ्ग आदिमा मेल हुन्छ;

जस्तै: puer venit “केटाहरू आउँछन्”

Pueri veniant “केटाहरू आउँछन्”

Vos venitis “तिमीहरू आउँछौं”

Nos venimus “हामीहरू आउँछौं”

यी उदाहरणहरूमा क्रमशः puer “केटो” तृतीयपुरुष, एकवचन कर्ता हुँदा क्रिया पनि त्यस्तै छ, Pueri “केटाहरू” बहुवचनमा आउँदा क्रिया पनि बहुवचनमा छ, Vos “तिमीहरू” मा द्वितियपुरुष क्रियापद पनि त्यहीं पुरुष बहुवचनमा छ। यस्तै फ्रेन्चमा पनि उद्देश्य र विधेयमा पुरुष र वचनगत सङ्गति छ, जस्तै:

Le garçon vient “त्यो केटो आउँछ”

Les garçons viennent “ती केटाहरू आउँछन्”

अङ्ग्रेजीमा चाँहि, वर्तमानकालीन तृतीयपुरुष र कवचनमा कर्ता र क्रियापदका बिच मेल छ, अरां चाँहि समान चरित्र, जस्तै:

He comes.	He came.
They come.	They came.
You come.	You came.
You all come.	You all came.

संस्कृतमा उद्देश्य र विधेयमा सबै काल, पक्ष र अर्थमा वचन र पुरुषमा सङ्गति छ. जस्तै:

एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	
प्र.पु	अहम् गच्छामि	आवाम् गच्छावः	वयं गच्छामः
द्वि.पु	त्वम् गच्छसि	युवाम् गच्छायः	यूयम् गच्छथ
तृ.पु	स/सा/तत् गच्छति	तौ/ते/ते गच्छतः	ते/ताः/तानि गच्छन्ति

नेपालीमा उद्देश्य र विधेयमा लिङ्ग, वचन, पुरुष र आदरार्थीमा सङ्गति छ।

पदक्रम र पदसङ्गतिबीचको समानता निम्नप्रकार देखाउन सकिन्छः

- (१) पदक्रम र सदसङ्गति दुवै वाक्यसँग सम्बन्धित कुरा हो। पदक्रम र पदसङ्गति नमिल्दा वाक्यले दिने अर्थमा फरक पर्न सक्छ र वाक्य अर्थपूर्ण हुँदैन।
- (२) एउटा अर्थपूर्ण वाक्य निर्माण हेतु वाक्यमा पदहरूको निश्चित क्रम र सङ्गति मिलेको हुनुपर्छ। यी दुवैको भूमिका वाक्यमा अपरिहार्य छ।
- (३) पदक्रम र पदसङ्गतिका लागि पदहरूलाई परस्पर सम्बन्ध बुझाउने गरी क्रमगत रूपमा राखिनुपर्छ।
- (४) वाक्यमा पदहरूको एउटा व्यवस्थित शृङ्खला हुन्छ। जुनसुकै पद जतासुकै प्रयोग गरिँदा वाक्य हुँदैन। पदहरूको शृङ्खलाबद्ध स्थिति पदक्रम हो भने सङ्गति भने पदहरूमाझको मेल वा सङ्गति हो। वाक्यमा पदहरूलाई परस्पर सम्बन्ध स्थापित गर्ने गरी राखेर पूर्ण अर्थ दिने काम पदक्रम र पदसङ्गति मिले मात्र सम्भव हुन्छ।

पदहरू मिलेर नै पदबन्ध बन्दछन्। पदबन्ध शब्दको प्रयोग पदहरूको समूहका निमित्त गरिएको पाइन्छ। पदबन्ध एकभन्दा बढी पद वा शब्द मिलेर आएका शब्द -समूह हुन्छन्। यसरी 'घर' शब्द हो भने 'मेरो घर' , 'मेरो राम्रो घर', 'मेरो बुबाबाजेले बनाएको घर' आदि पदबन्ध हुन्। पदबन्ध भन्नुपर्ने स्थिति त्यसबेला आउँछ जब दुई वा दुईभन्दा बढी शब्द आएर काम गर्छन्। व्याकरणका रूप, शब्द, पदबन्ध, वाक्यांश, वाक्य आदि विभिन्न स्तर हुन्छन्। सबै भाषामा व्याकरणका सबै स्तर हुनुपर्छ।

भन्ने केही आवश्यक छैन। पदबन्धलाई पदसमूह र वाक्यांश भनिएको पनि पाइन्छ। भाषावैज्ञानिक दृष्टिले पदबन्धलाई यसरी परिभाषित गरिन्छ:

वाक्यभिन्न निश्चित क्रममा मिलेर रहेका पदहरूको समूहलाई पदबन्ध भनिन्छ। शब्दभन्दा माथिल्लो र उपवाक्यभन्दा तल्लो भाषिक एकाइ नै पदबन्ध हो। पदबन्धको संरचना एउटा पदबाट मात्र अथवा एकभन्दा बढी पदहरूबाट पनि हुन्छ। पदाबन्धको संरचना एकभन्दा बढी पदहरूबाट भएको छ भने ती पदहरू जुनसुकै र जथाभावी नभई निश्चित क्रममा मिलेर रहेका हुनुपर्छ। पद वा पदहरूबाट संरचित हुने हुँदा पदलाई नै पदाबन्धको संरचक घटक भनिन्छ।

क

ख

(१) मान्छे घुरेर सुत्थो।

*(१) घुरेर मान्छे सुत्थो।

(२) यो मान्छे बेसरी घुरेर सुत्थो।

*(२) मान्छे यो घुरेर बेसरी

सुत्थो।

(३) यो बुढो मान्छे बेसरी घुरेर सुत्थो।

*(३) बुढो यो मान्छे घुरेर

बेसरी सुत्थो।

उदाहरण मा एक पदबाट बनेको एउटा पद (१) तर्फको (क)बन्ध मान्छे र दुई पदहरूबाट बनेको दोस्रो पदबन्ध घुरेर सुत्थो छ। त्यस्तै वाक्य मा (२) दुई पदबाट बनेको एउटा पदबन्ध मान्छे र तीन पदबाट बनेको अर्को पदबन्ध बेसरी घुरेर सुत्थो हो। वाक्य मा पनि (३) तीन पदबाट निर्मित एउटा पदबन्ध यो बुढो मान्छे र अर्को पदबन्ध बेसरी घुरेर सुत्थो हो। वाक्यभिन्न यसरी पदहरू मिलेर आउने संरचनाका रूपमा पदबन्धको पहिचान गरिन्छ।

पदहरू निश्चित क्रममा मिलेर नआउँदै पदाबन्धको संरचना हुँदैन।
 पदहरू निश्चित क्रममा मिलेर नआएका हुँदा उदाहरण तर्फको (ख)
 * मा (१) घुरेर मान्छे , * मा (२) मान्छे यो , घुरेर बेसरी तथा * मा (३)
 बुढो यो मान्छे आदि पदबन्ध होइनन्। यस्तो *चिन्हले
 अव्याकरणात्मक एकाइ भन्ने कुरा जनाउँछ।

पूर्वीय एवं पश्चिमी द्वैतर्फका भाषाचिन्तकहरूले भाषिक अभिव्यक्तिका
 एक एकाइमा पदाबन्धलाई महत्त्व दिइएको देखिन्छ। भर्तृहरिले
 सुप्तिङन्तचयो वाक्यं क्रिया वा कारकान्विता अर्थात् सुबन्तचय,
 तिङन्तचय, क्रिया वा कारकयुक्त क्रिया वाक्य हो भनेर पदहरूका
 पारस्परिक सम्बन्धगत एकाइतर्फ नै संकेत गरेका हुन्। संस्कृतमा चैत्रः
 गच्छति “चैत्र जान्छ” सुन्दर श्चैत्रः गच्छति , “सुन्दर चैत्र जान्छ”, पचति
 भवति “पाक हुन्छ” आदिमा सुबन्त र तिङन्त छन्। यस्तै नेपालीमा
 हरिले दिएको रातो झोला आज बिहान ९ बजे हरायोले-मा झोला र हरायो-
 केन्द्रीय काम गरेका छन् भने हरिले दिएको रातो र आज बिहान ९ बजे
 ले क्रमशः झोला र हरायो को व्याख्या गरेका छन्। यस्तै रामले आलु
 खाएछ-मा आलु खाएछ एकाइको काम गर्ने पदहरूका सम्बन्धहाट तयार
 भएको पदसमूह हो। यस्ता परस्पर सम्बन्ध राख्ने पदहरूका समूहलाई
 पदबन्ध भनिन्छ जसले एकाइको काम गर्छन्। नेपालीका सन्दर्भमा भन्ने
 हो भने पद र उपवाक्यका बीचको श्रेणीकम पदबन्ध हो जसले एउटा
 पदले झैं कुनै खास व्याकरणिक कार्य गर्छ। निष्कर्षत पदबन्ध दुई वा
 दुईभन्दा बढी अपेक्षाकृत मुक्त रूप को यस्तो संयोजित रूप हो (पद)
 जसले एकै अवधारणा वा कल्पनाव्यक्त गर्दछ र जसको निर्माण
 व्याख्याकारी पदहरूद्वारा मुख्य पदका विस्तारबाट हुन्छ। (शीर्ष)

दृष्टिले पदबन्धमा व्याख्याकारी शब्द मुख्य रूपले आर्थी र व्याकरणिक निकटस्थ हुन्छन्।

वाक्यमा शब्दहरूको ताँती हुन्छ। कहिलेकाहीं हामी शब्दहरूको त्यस्तो ताँतीले बनेको वाक्यलाई फूलका थुँगाहरू मिलेर बनेको मालासँग पनि दाँज्ने गरेको पाउँछौं। तर फूलको शृङ्खलाले बनेको माला र शब्दको शृङ्खलाले बनेको वाक्यमाझ भिन्नता हुन्छन्। तिनीहरू भिन्न भिन्न समूह वा गुटका हुँदैनन्। तर समाजमा मानिसहरू जस्तै वाक्यमा शब्दहरू केही विशेष समूह वा गुटमा बाँडिएर बसेका हुन्छन्। वाक्यभित्र पाइने शब्दका त्यस्ता बेग्लाबेग्लै समूह वा गुटलाई पदबन्ध भनिन्छ। शब्दहरूलाई रूपिमहरूमा टुक्र्याउन सकिने झैं तथा रूपिमहरूलाई वर्ण-वर्णमा टुक्र्याउन सकिने झैं वाक्यहरूलाई विशेष पदसमूह अर्थात् पदबन्धहरूमा टुक्र्याउन सकिन्छ।

11.5 शब्द र पदमाझ भिन्नता

शब्द र पदबीचको वैशम्य वा भिन्नतालाई निम्नप्रकारले बुँदागत रूपमा देखाउन सकिन्छ:

- (१) पद भनेको वाक्यमा शब्दहरू रहने स्थान हो।
- (२) पद भाषाको मुख्य संघटक एकाइ हो । कुनै पनि शब्द अर्थतत्त्व मात्रै हो। जब त्यसमा सम्बन्धतत्त्व पनि आउँछ तब त्यो पद हुन्छ।
- (३) पद रूपमा परिणत नभएसम्म शब्दको खास कार्य हुँदैन । त्यसको कार्यकारी शक्ति पदतत्त्वमा नै हुन्छ । जस्तै 'तल' यो शब्द मात्र हो, यसले कुनै निश्चित स्थान मात्र बताउँछ ।

- (४) शब्दले आफ्नो खास कार्य गर्न पदरूपमा निष्पन्न हुनैपर्छ । यसअनुसार वाक्यमा प्रयुक्त नहुँदासम्म मात्र शब्द हुन्छ । वाक्यमा प्रयुक्त भएपछि पद बन्छ ।
- (५) शब्दको गति नै पद बनाउने मुख्य आधार हो । जब शब्द गतिशिल हुन्छ तब पद बन्छ । यसैले पदति गच्छतीतिपदः भन्ने व्युत्पत्ति संस्कृतमा गरिएको हो ।
- (६) वाक्यमा पुगेर परस्पर भूमिका ग्रहण गर्दै सम्बन्ध प्रकट गर्ने रूपमा व्यक्त भएका शब्द नै पद हुन् ।
- (७) प्रत्येक भाषामा केही शब्दहरू केही सामान्य अर्थमा रूढ भएका हुन्छन्, जसलाई कोशिय शब्द पनि भन्न सकिन्छ ।
- (८) कोशिय शब्द वाक्यमा पुगेर अरु शब्दसँग आफ्नो सम्बन्ध प्रकट गर्दछन्, यस्ता एकाइ नै पद हुन् । पाणिनीले यही सम्बन्धकता सूचित गर्न भने- सुप्तिङन्तं पदम् अर्थात् सुबन्त र तिङन्त नै पद हुन् ।
- (९) पद भाषाको मुख्य संघटक एकाइ हो । कुनै पनि शब्द अर्थतत्त्व मात्रै हो। जब त्यसमा सम्बन्धतत्त्व पनि आउँछ तब त्यो पद हुन्छ।
- (१०) पद रूपमा परिणत नभएसम्म शब्दको खास कार्य हुँदैन । त्यसको कार्यकारी शक्ति पदतत्त्वमा नै हुन्छ ।
- (११) शब्द काँचो पदार्थ हो। व्यवहारमा माटोजस्तो यो गागो, कप, कन्तुर आदिमा परिणत भएपछि पद कहलाउँछ। कुनै पनि शब्द अर्थतत्त्वमात्रै हो।

11.6 उपसंहार

व्याकरण कुनैपनि भाषालाई परिष्कृत परिमार्जित बनाउने नियम हो । प्रत्येक भाषाका आफ्ना आफ्ना व्याकरण हुन्छ । नेपाली भाषाका पनि

आपनै नियमावली भएका व्याकणका नियमहरू छन् । भाषा लेख्ने र बोल्ने दुई प्रकारले प्रकट गरिन्छ । लेख्य भाषालाई मानक बनाउनाक निमित्त व्याकरणको आवश्यकता पर्दछ । भाषामा प्रयोग हुने प्रत्येक शब्दलाई त्यसको कार्यको आधारमा छुट्टायएर राकिएको शब्दवर्ग र त्यससँग व्याकरणिक कोटीको रूपमा आइ जोडिएर वाक्यलाई पूर्ण बनाउने यस्ता अध्ययनले भाषाको शिक्षण कार्यमा सहयोग गर्दछ । नेपाली भाषा का शब्दवर्ग नाम,सर्वनाम,विशेषण र क्रिया हुन् । अविकारी शब्दवर्गमा अव्यय पर्दछ । त्यसरीनै व्याकरणिक कोटीमा लिङ्ग, पुरुष, वाच्य, पक्ष, काल, अकरण, वृत्ति पर्दछ । यी व्याकरणित कोटाले शब्दवर्गमापर्ने शब्दलाई रूपायित गरेर वाक्यलाई अर्थपूर्ण बनाउँदछ ।

नेपाली भाषामा पदहरूको निश्चित स्थान छ। निश्चित स्थानभन्दा यता वा उता राख्नाले वाक्यले दिइने अर्थमा हेरफेर हुन्छ। पदहरू राख्ने काम व्यवस्थित नहुँदा वाक्यको अर्थ स्पष्ट हुँदैन। अर्थात् वाक्य बनाउँदा शब्दहरू माझ अर्थको के कस्तो र कति नजिक वा टाडाको साइनो-सम्बन्ध छ वा छैन सो ख्याल गर्नुपर्छ। नेपाली भाषामा पदक्रमका सामान्य नियमअनुसार वाक्यमा पहिलो कर्ता अनि कर्म र क्रिया राखेर लेख्ने चलन छ। जस्तै -म स्कूल जान्छु। यस वाक्यमा 'म' कर्तापद हो, 'स्कूल' कर्मपद हो र 'जान्छु' क्रियापद हो। यसरी कर्तापद, कर्मपद र क्रियापदको क्रम राखेर लेख्ने नेपाली भाषाको साधारण नियम छ। पदहरूलाई यताउता सारेर प्रयोग गर्दा पनि तिनले अर्थ ता दिइसकेका छन् तर त्यस किसिमले बनेको वाक्य व्याकरणिक दृष्टिले नियमित वाक्य मानिँदैन।

11.7 सार

यस एकाइमा शब्द र पदसम्बन्धि जानकारी प्राप्त भयो । उक्त जानकारीहरूलाई निम्न बुँदाहरूमा यसरी समेटिएको छ ।

- ❖ वाक्यमा पदहरूको एउटा व्यवस्थित शृङ्खला हुन्छ। जुनसुकै पद जतासुकै प्रयोग गरिँदैन वाक्य हुँदैन। त्यसैले सार्थक शब्दहरूको समूह नै वाक्य होइन। पदहरूको व्यवस्थित र शृङ्खलाबद्ध प्रयोग नभई वाक्य बन्दैन।
- ❖ सामान्यतः कतिपय भाषाका कर्ताको जुन लिङ्ग, वचन, पुरुष हुन्छ, क्रियाको पनि त्यहीँ लिङ्ग, वचन र पुरुष हुन्छ। कर्ता र क्रियाका बीचमा देखिने यस प्रकारको मेललाई सङ्गति वा मेल भनिन्छ।
- ❖ वाक्य हुनका लागि अर्थद्वारा परस्पर सम्बद्ध रहेका पदहरू एउटै विशेष क्रममा आउनु पर्दछ।
- ❖ वाक्यमा प्रयोग गरिएका शब्दहरू माझ यसरी अर्थपूर्ण सम्बन्ध हुनका लागि मुख्य रूपले तीनवटा तत्त्वहरूको आवश्यकता पर्दछ। ती हुन्- आकाङ्क्षा, योग्यता र आसक्ति।
- ❖ कर्तृवाच्य वाक्यमा कर्ता जुन पुरुष, वचन, लिङ्ग र आदरको हुन्छ क्रियापद पनि त्यही वचन, पुरुष, लिङ्ग र त्यही आदरानुरूपको हुनुपर्दछ।
- ❖ वाक्यमा आउने विशेषण पद विशेष्य (नाम) पदका बिच वचन र लिङ्गका आधारमा मेल हुनु पर्दछ।

यस प्रखण्डको अध्ययनले शब्द र पदबारे बुनियाँदी जानकारी प्राप्त भयो । शब्द र पदको परिचय र यी दुई बीचको सम्बन्ध र भिन्नता सम्बन्धी यस प्रखण्डमा अध्ययन गरियो ।

11.8 अनुशीलनी

- (१) पदको अर्थ र परिभाषा दिँदै यसको वर्दीकरण गर्ने आधारहरूलाई स्पष्ट पार्नुहोस्।
- (२) पदक्रम मिलेन भने वाक्यको अर्थ कस्तो हुन्छ ? सोदाहरण बताउनुहोस्।
- (३) सामान्य व्याकरणात्मक शब्द केलाई भनिन्छ ? यसको प्रकार उदाहरणसहित लेख्नुहोस्।
- (४) वाक्यमा पदको कस्तो भूमिका रहेको हुन्छ ? भाषाविज्ञानमा पदविज्ञानको अस्तित्व मान्न सकिन्छ ? आफ्नो तर्क दिनुहोस् ।
- (५) पदसङ्गति नमिल्दा वाक्यको अर्थमा कस्तो हेरफेर हुन्छ ? उदाहरण दिएर बताउनुहोस्।
- (६) पदयोद, पदसङ्गति आदिको अवधारणा स्पष्ट पार्दै वाक्य प्रयोग हुन् शब्द र पदको सम्बन्धलाई खुट्याउनुहोस्।
- (७) विशेषण र विशेष्यबिच, नाम र सर्वनामबिच पदसङ्गति देखाउनुहोस्।
- (८) शब्द र पदको सम्बन्धबारे विभिन्न भाषाविद्हरूको मनतब्यलाई चिनाउनुहोस्।
- (९) पद र शब्द बीचको समानता र भिन्नतालाई केलाउनुहोस्।
- (१०) वाक्यमा प्रयोग हुने पदक्रम र पदसङ्गति बीचको भिन्नता स्पष्ट पार्नुहोस् ।

11.9 अतिरिक्त अध्ययन

१. ढकाल, शान्तिप्रसाद - सामान्य भाषाविज्ञान ।
२. सिजापति, डा. रामविक्रम - भाषा परिचय ।
३. गौतम, देवीप्रसाद - नेपाली भाषा परिचय ।

४. न्यौपाने, टड्कप्रसाद - भाषाविज्ञानको रूपरेखा ।
५. शर्मा, मोहनराज, लुङ्टेल, खगेन्द्र - आधुनिक भाषाविज्ञान ।
६. बन्धु, चूडामणि - नेपाली भाषाको उत्पत्ति ।
७. बन्धु, चूडामणि - भाषा विज्ञान ।
८. अधिकारी, हेमाङ्गराज - सामाजिक र प्रायोगिक भाषा विज्ञान ।
९. गिरी, जीवेन्द्र देव - भाषा विज्ञान, भाषा र भाषिका ।
१०. गौतम, देवीप्रसाद - नेपाली भाषा परिचय ।
११. प्रेमप्रसाद चौलागाईं - भाषा विज्ञान ।
१२. पोखरेल, बालकृष्ण - राष्ट्रभाषा ।
१३. शर्मा, मोहन राज र कृष्णहरि बराल - भाषा विज्ञान र नेपाली भाषा।
१४. डा. राजमणि शर्मा - आधुनिक भाषा विज्ञान ।
१५. शर्मा, देवेन्द्रनाथ - भाषाविज्ञानको भूमिका ।
१६. श्रीवास्तव, रविन्द्रनाथ - भाषा विज्ञान : सैद्धान्तिक चिन्तन ।
१७. सिंह, दिलिप - भाषाको संसार ।
१८. वाजपेयी, आचार्य किशोरीलाल - भारतीय भाषाविज्ञान ।
१९. नेपाल, घनश्याम र लामा, कविता - उच्च माध्यमिक नेपाली व्याकरण र रचना ।

२०. नेपाल, घनश्याम र पराजुली, पुष्कर - माध्यमिक नेपाली व्याकरण र रचना । यस अतिरिक्त शब्द र पदबारे अन्य भाषासित सम्बन्धित पुस्तक र पत्र - पत्रिकाको पनि अध्ययन ।

11.10 मूल्यबृद्धिको निम्ति उत्तर

नोट: तल दिएको खाली स्थानमा आफ्नो उत्तर लेख्नुहोस् -

१६. शब्द र पदको अवधारणा ।

.....

.....

.....

(प्रश्न १ को मूल्यबृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले ११.१ को परिचय खण्डमा उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

१७. शब्दको अर्थ र परिभाषा ।

.....

.....

.....

(प्रश्न २ को मूल्यबृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले ११.२ को खण्डमा उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

१८. पदको अर्थ र परिभाषा ।

.....

.....

.....

(प्रश्न ३ को मूल्यबृद्धिको निमित्त विद्यार्थीले ११.३ को खण्डमा उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

१९. शब्द र पदको सम्बन्ध ।

.....

.....

.....

(प्रश्न ४ को मूल्यबृद्धिको निमित्त विद्यार्थीले ११.४ को खण्डअन्तर्गत उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

२०. शब्द र पदमाझ भिन्नता ।

.....

.....

.....

(प्रश्न ५ को मूल्यबृद्धिको निमित्त विद्यार्थीले ११.५ को खण्डअन्तर्गत उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

एकाइ - 12, लिपिको परिचय, लिपिको उद्भव र प्रकार

संरचना

12.0 उद्देश्य

12.1 परिचय

12.2 लिपिको अर्थ र परिभाषा

12.3 लिपिको उद्भव

12.4 लिपिको प्रकार

12.5 उपसंहार

12.6 सार

12.7 अनुशीलनी

12.8 अतिरिक्त अध्ययन

12.9 मूल्यबृद्धिको निमित्त उत्तर

12.0 उद्देश्य

यस एकाइको अध्ययन पछि तपाईं निम्नलिखित विषयमा सक्षम बन्न

सक्नु हुनेछ :

- लिपिको सामान्य परिचय
- लिपिको अर्थ र परिभाषा
- लिपिको उद्भव
- लिपिको प्रकार

12.1 परिचय

कुनै पनि भाषाको लेख्ने ढंग नै त्यो भाषाको लेख्ने प्रणाली वा लिपि हो । ध्वनि को प्रतिनिधित्व गरि लेखनको लागि जुन चित्र कोरिन्छ त्यो नै लिपि हो । वास्तवमा लिपि र भाषा दुवै अलग अलग चिज हुन् । भाषाको उपयोग भोलिमा हुन्छ भने लेखनको लागि लिपि प्रयोग हुन्छ । कुनै पनि भाषाको एक भाषा बात अर्को भाषामा लेख्नु भनेको नै लिप्यान्तरण हुनु हो । जसलाई अनुवाद पनि भनिन्छ ।

मानवका महान् आविष्कारहरूमा लिपिको स्थान सर्वोपरि रहेको मानिन्छ । मानव समाज जब ताम्रयुगमा पुगेको थियो, प्राचीन जगतका नदी - घाटी सभ्यताहरूमां जब नगरहरूका स्थापना हुन सुरु भएको थियो, तब हामी पहिलो पल्ट लिपिको जन्म भएको देख्छौं । मिस्र, मेसोपोटामिया र चीन आदि देशहरूको आरम्भिक लिपिहरू मुख्यतः - चित्रात्मक थियो । सिन्धु सभ्यताको लिपि कुन स्वरूपको थियो , यो आजसम्म थाहा लाग्न सकेको छैन । यस पूर्व दसौं शताब्दीको छेउछाउ पहिलो पल्ट वर्णमालात्मक लिपिहरूको जन्म भएको पाइन्छ । तबदेखि आजसम्म लिपिहरूको विशेष विकास भएको देखिन्छ । धेरै पुरालिपिहरू मरेर वा पतन भएर गएखो साथै ती लिपिहरूका ज्ञान लुप्त भएर गएको पनि देखिन्छ । गत दुईस वर्षको छेउछाउमा संसारका अनेक पुरालिपिविदहरूले पुनः ती पुरालिपिहरूका उद्घाटन गर्दै आएका पाइन्छ । परिणाम स्वरूप हामी प्राचीन सभ्यताहरूका बारेमा नयाँ - नयाँ जानकारी पाउदै लिपिको विकास र उद्भवबारे पनि थाहा पाएको हो भन्न सकिन्छ ।

संसारका सबैभन्दा पहिलो लिपि ब्राह्मी लिपिलाई मानिन्छ । ब्राह्मी लिपिबाट जन्मेका लिपिहरू र तिनको समानता स्पष्टतया थाह लाग्छ। यसमा धेरै लिपिहरू ईसाको समयको छेउ -छाउ विकसित भएका थिए। केही यस प्रकार छन् - देवनागरी लिपि, बांगला लिपि, उडिया लिपि, गुजराती लिपि, गुरुमुखी लिपि, तमिल लिपि, मलयालम लिपि, सिंहल लिपि, कन्नड लिपि, तेलुगु लिपि, तिब्बती लिपि, रञ्जना, चित्र लिपि, कुटिल लिपि, कोरियाली लिपि, थाई लिपि, बर्मेली लिपि, लाओ लिपि, ख्मेर लिपि, जापानी लिपि, साम्बोटे लिपि आदि ।

12.2 लिपिको अर्थ र परिभाषा

भाषा यादृच्छिक वाक् प्रतीकहरूको व्यवस्था हो भने लिपि त्यस्ता प्रतीकको पनि प्रतीक हो। भाषालाई प्रतीक व्यवस्थाका रूपमा स्वीकार गर्दा हामी वस्तु जगतको 'टोपी' - को लागि उच्चरित ध्वनि 'टोपी' - लाई नै ध्वनि प्रतीकका रूपमा लिने गर्छौं । तर जब यिनै मुखोच्चरित ध्वनिलाई हामी आँखाले देखिने किसिमले लिपिबद्ध गर्छौं त्यसलाई लिपि भनिन्छ र यो प्रतीकको पनि प्रतीक हुन आउँछ । विभिन्न वस्तु, भाव र विचार जनाउन हामी जति ध्वनि निकाल्छौं ती प्रतीक वा चिन्ह हुन् भने लिपिबद्ध भाषा पनि त्यस्तै मुखोच्चरित ध्वनिहरूका ठाउँमा आएका चिन्ह हुन् । भोल्टेयरको भनाइमा 'लिपि वाणीको चित्र हो' ।

सामान्यतः हामी भाषालाई कानद्वारा ग्रहण गर्छौं। कसैले बोलेका कुरालाई हामी कानद्वारा नै सुन्छौं र भाषा मूलतः कानद्वारा ग्रहण गरिने विषय हो। तर जब हामी भाषालाई लिपिबद्ध गर्छौं तब यो कानको विषय नभएर आँखाको विषय हुन आउँछ। जबसम्म लिपिको आविष्कार भएको थिएन, भाषा पूर्णरूपमा कानद्वारा मात्र ग्रहण गरिने विषय थियो । आज पनि संसारका कतिपय भाषाका लिपि नरहेको पाइन्छ । तर लिपिको

आविष्कारले गर्दा अहिले हामीसँग हाम्रो जीवनकालमा पनि आँखाले ग्रहण गरेर नसिद्धिने भाषाका लिखित सामग्री छन्। लिपिको सहायताले नै आज मान्छेले भाषालाई देशकालको सीमाभन्दा बाहिर ल्याउन सकेको छ। कुनै लिपिको प्रयोग विभिन्न भाषाका लागि हुन सक्छ तर कुनै भाषाको वर्णविन्यास अर्को भाषाको वर्णविन्याससँग मिल्दैन। वर्णविन्यास परम्परागत हुन्छ र यसमा त्यस लिपिको प्रयोग गर्दा कसरी गर्नुपर्छ भन्ने कुरा हेरिन्छ। भाषामा परिवर्तन भइ नै रहन्छ तर त्यति छिटो परिवर्तन हुँदैन । फलस्वरूप जस्तो लेखिन्छ, त्यस्तै उच्चारण पनि गरिन्दैन साथै जस्तो उच्चारण गरिन्छ, त्यस्तै लेखिन्दैन पनि ।

अङ्ग्रेजीको वर्णविन्यास हेर्दा पनि यो कुरा स्पष्ट हुन्छ। अङ्ग्रेजीका शब्दहरूको वर्णविन्यास अर्कै किसिमको हुन्छ र उच्चारण अर्कै किसिमको। नेपाली भाषामा लेख्नेहरू ष, श, स अनि ब, व, उ, ऊ आदिमा ह्रस्व र दीर्घ दुवै लेख्ने गर्छन् । तर यी सबै नेपाली भाषामा व्यतिरेकी वर्ण होइनन्। नेपाली भाषाको लिखित रूपमा संस्कृतका शब्द आउने हुनाले र तिनलाई संस्कृत वर्णविन्यासकै नियमअनुसार लेख्दा नेपालीहरूले भूल गर्छन्। यस कारण भाषाका मानक शब्दहरूको वर्णविन्यास थाहा पाउन त्यस भाषाका शब्दकोश नै सहयोगी बन्दछन्। वर्णविन्यासले बोलचालको भाषालाई पनि प्रभावित पार्छ। भाषामा कुनै वर्ण व्यतिरेकी वर्णका रूपमा नभए पनि भाषाको लेखनपद्धति वा वर्णविन्यासमा कतिपय थप चिन्ह हुन्छन् , जसले वक्तालाई भ्रममा राखेको अनुभव हुन्छ ।

नेपालीको कोष र कोस दुई शब्दमा देखिएको श र स भाषाको व्यतिरेकी वर्ण होइनन् । अघिल्लो शब्दचाँहि संस्कृतबाट लिइएको हो र यसको प्रयोग नेपाली लेखनमा हुन्छ तापनि उच्चारणमा सामान्यतः कुनै फरक हुँदैन। तर जब कसैले 'कोश' को उच्चारण गर्दा 'श' लाई सप्रयत्न तालव्य

बनाउँछ भने त्यो वर्णव्यासीय उच्चारण हुन्छ। यस्तै कुनै शब्दका दुई वा बढी अर्थ छन् भने वर्णव्यासमा स्पष्ट गर्न त्यसलाई दुई शब्दका रूपमा लेख्ने चलन पनि पाइन्छ। नेपालीका फूल 'कुखुरा, हाँस आदिको डिम्मा' र फूल 'पुष्प' वास्तवमा दुई शब्द होइनन्, एउटै शब्दका दुई वर्णव्यासीय रूप हुन्।

12.3 लिपिको उद्भव

लिपिको उद्भवबारे अध्ययन गर्दै जाँदा सर्वप्रथम ब्राह्मी लिपिबाट यसको उद्भव भएको पाइन्छ । ब्राह्मी लिपि एक प्राचीन लिपि हो, जसबाट केही एशियाई लिपिहरूको विकास भएको मानिन्छ । प्राचीन ब्राह्मी लिपिको उत्कृष्ट उदाहरण सम्राट अशोक (असोक) - द्वारा ईसा पूर्व तेस्रो शताब्दीमा बनाइएको शिलालेखहरूका रूपमा अनेक स्थानहरूमा पाइने सकिन्छ ।

लिपिको विकास सोपानहरूको दृष्टिबाट "चित्रात्मक", "भावात्मक" र "चित्रात्मक" लिपिहरूको अनंतर "अक्षरात्मक" स्तरको लिपिहरूको विकास मानिन्छ । पाश्चात्य र अनेक भारतीय भाषाविज्ञानविज्ञहरूको मतबाट लिपिको अक्षरात्मक अवस्थाकोपछि अल्फाबेटिक अवस्थाको (वर्णात्मक) विकास भयो । सबभन्दा विकसित अवस्था मानिएको छ ध्वन्यात्मक लिपिलाई। (फोनेटिक)"देवनागरी" लाई अक्षरात्मक यसकारण भनिन्छ कि यसका वर्ण स्वर पनि र व्यंजन पनि -छन् (सिलेबिल) अक्षर -"क", "ख" आदि व्यंजन सस्वर छन्अकारयुक्त छन् । ती केवल ध्वनिहरू छैनन् - ग्रीक :अपितु सस्वर अक्षर छन् । अत, रोमन आदि वर्णमालाहरू छन् । परन्तु यहाँ यो ध्यान राख्नु पर्ने कुरा छ कि भारतको "ब्राह्मी" या "भारती" वर्णमालाको ध्वनिहरूमा व्यंजनहरूको "पाणिनि" - ले वर्णसमाम्नायको १४

सूत्रहरूमा जो स्वरूप परिचय दिएका छन् , तयसबाट लिपिको उद्भवबारे थाहा पाउन सकिन्छ ।

यस दृष्टिबाट विचार गर्दै भन्न सकिन्छ कि यस लिपिको वर्णमाला तत्त्वतध्वन्यात्मक छ ;, अक्षरात्मक छैन । लिपिहरू हुन्छन् । बन्छन् । बनाइन्छन् । देवनागरी स्वार्जित लिपि हो । रोमन बनेको लिपि हो । थाई बनाइएको लिपि हो । देवनागरी लिपि नादबाट जन्मियो । नाद धुन हो । ब्रह्म भनेको पनि त्यही नाद हो । अर्थात् आफ्नो शरीरको धुन आफैले सुन्नु । त्यसैमा रमाउनु नाद ब्रह्म हो । नादबाट शब्द बन्छ । नटेश्वर शिवले त्यसै गरे । शिव नादबाट १४ कोटी का शब्द (थरी) निस्किए- अ, इ, उ, ण, ऋ, लृ क आदि । यी निस्किएका शब्द नै शब्द ब्रह्म हुन् । ध्यानस्थले सुन्ने शब्द तिनै हुन् । यी नाद र शब्दहरूलाई एकसाथ झंकारित गर्ने अक्षर ॐ हो । त्यसैले ॐ आफैमा नाद ब्रह्म हो । शब्द ब्रह्म हो । मान्त्रिक एवं तान्त्रिकहरूको चिन्तनमा नाद र शब्दले गति दिन्छ । ॐले गतिलाई झंकारित गर्ने तागत दिन्छ । यस अर्थमा ॐ ब्रह्म ऊर्जा तान्ने एकल नाद हो । शब्द हो ।

ऋग्वेदको पहिलो मण्डल त्यसै भन्छ । शिवले निकालेका १४ कोटीका शब्दमा क्रमबद्धता छ । फोनिक्स छ । संकेत छ । संगीत छ (नोटेसन) चको ताल छ । अर्थात् शब्दछ । अनि ना (दभवत) । धड्कन, गीत, संगीत, संकेत, धुन, धड्कन, नाच, ताल आदि सबै १४ कोटीकै अक्षरमा गुम्फित छन् । त्यसैबाट बन्छन् । त्यही नमिले ताल भंग हुन्छ । शब्द भंग हुन्छ । लय भंग हुन्छ । क्रम भंग हुन्छ । यी कुरालाई हृदयंगम गरी पाणिनीले शिव प्रदत्त शब्द ब्रह्मलाई लयबद्ध गरे । चारवटा संयुक्त स्वर पनि राखे । अनि १८ कोटीका स्वर अक्षर पारी लयबद्ध गरिएका अक्षरहरूका नाम हो, बाह्रखरी । अर्थात् शब्दहरूको ध्वनिको प्रस्तुति बैखरी

हो । बैखरी ऋग्वेद १०)-२५को शब्दमा वाक शक्तिकै अभिव्यक्ति हो ।

। शास्त्रीय शब्द बैखरी हो । त्यही नाद बोलीचालीमा बाह्रखरी भयो मासिए अर्थ लाग्छ त? नाद ब्रह्मवाला भन्छन्- लाग्दैन । लाग्यो भने देवनागरीको मूल जरो टुट्छ । उनीहरूको विचारमा अर्थ गर्नेले त भाव ब्रह्मका कुरा गर्छन् । मानसिक कुरा । काल्पनिक कुरा । त्यसैमा मक्ख पछिन् । सापेक्ष अर्थ लगाउँछन् । यसो हुँदा देवनागरीको मूल सुक्छ । अर्थको अनर्थ लाग्छ ।

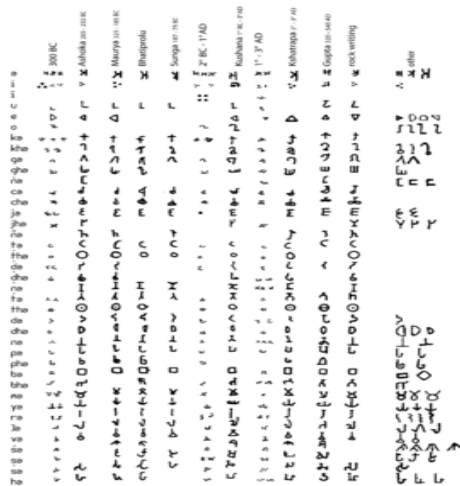
देवनागरी लिपिको प्रयोग भएका वैदिक वाङ्मय बचाउन पुर्खाले षट्कोण को एउटा कोणमा शिक्षा राखे । पुर्ख्यौली शब्दमा शिक्षा (सरस्वती कोण) नै व्याकरण हो । वैदिक वाङ्मयको अर्थान्तर हुन नदिन तान्त्रिक र मान्त्रिकहरूले यो चिन्तनको विस्तार गरे । उनीहरूले भने- मानव शरीरमा ७२ हजार ऊर्जावाहक नाडी छन् । तिनका सन्धि हुन्छन् । मर्मस्थान हुन्छन् । चक्र हुन्छन् । दुई नाडीका ऊर्जा जोडिएको ठाउँ सन्धि हो । तीन नाडीको ऊर्जा जोडिएको ठाउँ मर्मस्थान हो । तीनभन्दा बढी नाडीहरूको ऊर्जा मिल्ने ६ वटा ठाउँको नाम चक्र हो । चक्र भनेको ऊर्जा सञ्चालन केन्द्र हो । योनि क्षेत्रमा मूलाधार चक्र हुन्छ । पेट क्षेत्रमा स्वाधिष्ठान चक्र । छाती क्षेत्रमा मणिपुर चक्र । घाँटी क्षेत्रमा अनाहत चक्र । आँखीभाँै क्षेत्रमा आज्ञा चक्र । तालु क्षेत्रमा सहश्र चक्र । प्रत्येक चक्रको आआफ्नै मूल ध्वनि हुन्छ । त्यहाँ भएका अरू नाडीले त्यही ध्वनि पछ्याउँछन् । मूलाधारको ध्वनिमा चिपचिप गर्ने नाद हुन्छ । स्वाधिपठानमा चञ्च गर्ने । मणिपुरमा घन्ट ध्वनि हुन्छ । अनाहतमा बाँसुरी नाद वा ध्वनि हुन्छ । आज्ञा चक्रमा हं अं, क्षं, ॐ नाद हुन्छ । सहश्र चक्रमा जानको स्फुरण हुन्छ । नाद हराउँछ । देवनागरीको मूल जरो नै हराउँछ ।

जुन भाषामा पनि शब्द र ध्वनिहरू परिवर्तित हुन्छन् नि । बनेका भाषामा ठीक होला । बनाइएका भाषामा ठीक होला । तर देवनागरी त बने-बनाइएको लिपि हैन नि । त्यो त भएको लिपि हो । नाद-शब्द र ब्रह्मलिपि । विज्ञहरूको तर्क पनि ठीक होला । पश्चिमा भाषाविदका सिद्धान्त पढ्दा । युनिकोडबाट देवनागरी लिपि टाइप गर्दा । तर हामी अर्कै हौं भन्ने बुझ्ने र बुझाउने कसले हो ? नाद ब्रह्मबाट शब्द ब्रह्म जानेका हामीले हैन र ? शब्द ब्रह्मबाट अक्षर ब्रह्म बुझ्नेका हामीले हैन र ? अविनाशी ब्रह्म बुझ्नेका हामीले हैन र ? क्षर ब्रह्म बुझ्नेका (नाशवान) पश्चिमी भाषाविदको बुद्धि बोकेर देवनागरी लिपिमा खेल्दा के होला ? युनिकोडबाट देवनागरी लेख्दा रोमन लिपिको भजन त हुन्छ । भियतनामीलाई बाध्य पारेजस्तो । गुरुङको खेमा लिपिमा रोमन लिपिवालाले धावा बोलेजस्तो । रोमन लिपिमा देवनागरी पढ्न त सकिएला, तर आफ्ना पुर्खाको तत्त्वज्ञान बुझ्न चाहने भोलिका सन्ततिले के भन्लान् ? समकालीनहरूकै कुरा के होला ? यस मानेमा व्याकरणीय अपराध भएन र ?

ब्राह्मी लिपि विश्वको प्राचीनतम लिपिमध्ये एउटा हो। यो लिपिको उत्पत्ति भारतमा भएको भन्ने विषयमा दुईमत छैन। यद्यपि ब्राह्मी लिपिको उत्पत्ति यसैबेला भएको भन्नलाई आज पनि कुनै निश्चित आधार छैन। ब्राह्मण समुदायबाट यो लिपिको उत्पत्ति भएको भन्ने जनविश्वास छ। त्यसैले यो लिपिको नाउँ पनि ब्राह्मणबाट ब्राह्मी भएको भनाइ छ। भारतमा ब्राह्मणले धार्मिक ग्रन्थ 'वेद'को संरक्षणका लागि नै यस लिपिको सिर्जना गरेको भन्ने आमविश्वास छ। भारतमा ई.पू. ४०० वर्षअघि यस लिपिबाट लिखित कुनै ऐतिहासिक सामग्री भेटिएको छैन। जैनसूत्रमा उल्लेख भएका १८ लिपिमा सबैभन्दा अग्रिमपङ्क्तिको लिपि

ब्राह्मी लिपि हो। बौद्धग्रन्थ 'ललित विस्तर'मा ६४ वटा लिपिको वर्णनमध्ये क्रमागतरूपले सबैभन्दा पहिलो लिपि ब्राह्मी लिपि हो। ब्राह्मी लिपिको उत्पत्ति राजा अशोक (ई.पू. २७३ - २३२) भन्दा दुई शताब्दी अघि भएको विश्वास छ। राजा अशोकको शिलालेखमा यो लिपि धेरै प्रयोग भएको छ। यस लिपिको प्रचारप्रसारको मूल आधार यही शिलालेखहरूलाई लिइन्छ। यद्यपि भारतको गुप्त शासनकालमा आएर यो लिपिको आकृति र स्वरूपमा केही परिवर्तन भयो। त्यसरी परिवर्तित लिपिलाई गुप्त लिपि भन्न थालियो। फेरि समयको अन्तरालमा गुप्त लिपिको आकृतिमा पनि परिवर्तन हुन थाल्यो, त्यस्तो परिवर्तित लिपिलाई कुटिल लिपि वा कुटिलाक्षर भन्ने गरियो। यो कुटिल लिपि ईसाको छैठौं शताब्दीतिर देखापरेको थियो। नेपालमा प्रचलित देवनागरी लिपिको जननी ब्राह्मी लिपि हो। नेपालमा ई.पू. २०० वर्षअघिको लुम्बिनीको अशोक स्तम्भ र कपिलवस्तुको निग्लिहवामा रहेको पुष्पीकरणको अशोकस्तम्भ अभिलेखमा उल्लेखित लिपि ब्राह्मी लिपि हो। नेपालको लागि यो सबैभन्दा प्राचीन, ऐतिहासिक सामग्री र लिपि भएको छ। यसरी नेपालको यो स्तम्भ र लिपिको ऐतिहासिक महत्त्व छ।

ब्राह्मीबाट जन्मेका लिपिहरू

३	३	७	३	३	१	६	३	३	३	१	२
४	४	४	४	४	४	४	४	४	४	४	४
५	५	५	५	५	५	५	५	५	५	५	५
६	६	६	६	६	६	६	६	६	६	६	६
७	७	७	७	७	७	७	७	७	७	७	७
८	८	८	८	८	८	८	८	८	८	८	८
९	९	९	९	९	९	९	९	९	९	९	९

ब्राह्मी लिपिको नमुना तथा सम्राट अशोकको ब्राह्मी लिपिको अक्षर ।

12.4 लिपिको प्रकार

संसारका विभिन्न भाषाहरू विभिन्न लिपिमा लेखिन्छन् । यसमध्ये नेपाली भाषा देवनागरी लिपिमा लेखिने गरिन्छ । मूलरूपमा लिपिको विभिन्न भेद तथा प्रकारहरू छन् । ती मध्ये संसारका प्रमुख लिपिहरू निम्नप्रकार छन् । ती हुन् -

१. अल्फाबेटिक (Alphabetic) लिपि -

यसमा स्वर आफ्नो पुरै अक्षरहरूका रूप लिएर व्यञ्जन पछि आउने गर्दछ । यसर्थ अल्फाबेटिक लिपिका पनि विभिन्न उप - भेदहरू छन् । ती हुन् -

लैटिन लिपि (रोमन लिपि) — अंग्रेजी, फ्रांसिसी, जर्मन, कम्प्युटर प्रोग्रामिंग र पश्चिमी तथा मध्य यूरोपका सबै भाषाहरू यस लिपिमा लेखिने गरिन्छ।

यूनानी लिपि — यूनानी भाषा, केही गणितीय चिन्ह ।

अरबी लिपि — अरबी, उर्दू, फ़ारसी, कश्मीरी ।

इब्रानी लिपि — इब्रानी भाषा ।

सीरिलिक लिपि — रूसी, सवियत संघका ज्यादातर भाषाहरू यस लिपिमा लेखिने गरिन्छ ।

२. अल्फासिलैबिक (Alphasyllabic) लिपि -

यस लिपिको हरेक एकाइमा एक या अधिक व्यञ्जन हुने गर्दछ । यसैमा स्वरका मात्राको चिह्न लगाउने गरिन्छ । यदि एकाइमा व्यञ्जन नभएको भए यस लिपिमा स्वरलाई पुर्ण चिह्नको रूपमा लेखिने गरिन्छ । यसर्थ अल्फासिलैबिक लिपिका पनि विभिन्न उप - भेदहरू छन् । ती हुन् -

देवनागरी लिपि — हिन्दी, उर्दू (नस्तालीक लिपि पनि), संस्कृत, मराठी, नेपाली आदि भाषामा लेखिने लिपि हो । देवनागरी लिपि तान्त्रिक लिपि हो । अक्षरात्मक यन्त्रलाई देवनागर भन्छन् । मूर्तिपूजापूर्वदेखि नै नेपालका तान्त्रिकहरूले देवनागरी लिपिकै अक्षरहरूको पूजा गर्थे । तन्त्रका

आदिस्रोत महादेवको भूमि काठमाडौं देवपत्तन अर्थात् देवनागर हो । देवराज इन्द्र, इन्द्रचोक, इन्द्रदहसमेतले काठमाडौं देवनागर हो । देवनागरी लिपि चित्रात्मक लिपि भएकाले थप पुष्टि चित्रकार थरले गर्छ ।

देवनागरी लिपि विशेष गरेर दक्षिण एसियामा प्रयोग हुन्छ । यो लिपि देब्रेदेखि दायाँतर्फ लेखिन्छ । यसको विकास ब्राह्मी लिपिबाट भएको हो । देवनागरी लिपिमा अनेक भारतीय भाषाहरू लेखिन्छन् । संस्कृत, पालि, हिन्दी, मराठी, कंकणी, सिन्धी, कश्मीरी, नेपाली, गढवाली, बोडो, अंगिका, मगही, भोजपुरी, मैथिली, संथाली आदि भाषाहरू देवनागरीमा लेखिन्छ। यसका अतिरिक्त केही स्थितिहरूमा गुजराती, पञ्जाबी, बिष्णुपुरिया मणिपुरी, रोमानी र उर्दू भाषाहरू पनि देवनागरीमा लेखिन्छन्। यो एक ध्वन्यात्मक लिपि हो जो प्रचलित लिपिहरू (रोमन, अरबी, चीनी आदि) मा सबभन्दा अधिक वैज्ञानिक छ।

ब्राह्मी लिपि — यो प्राचीन कालका संस्कृत र पाली भाषामा लेखिने लिपि हो । **ब्राह्मी लिपि** विश्वको प्राचीनतम लिपिमध्ये एउटा हो। यो लिपिको उत्पत्ति भारतमा भएको भन्ने विषयमा दुईमत छैन। यद्यपि ब्राह्मी लिपिको उत्पत्ति यसैबेला भएको भन्नलाई आज पनि कुनै निश्चित आधार छैन। ब्राह्मण समुदायबाट यो लिपिको उत्पत्ति भएको भन्ने जनविश्वास छ। त्यसैले यो लिपिको नाउँ पनि ब्राह्मणबाट ब्राह्मी भएको भनाइ छ। भारतमा ब्राह्मणले धार्मिक ग्रन्थ 'वेद'को संरक्षणका लागि नै यस लिपिको सिर्जना गरेको भन्ने आमविश्वास छ। भारतमा ई ४०० .पू. वर्षअघि यस लिपिबाट लिखित कुनै ऐतिहासिक सामग्री भेटिएको छैन।

लिपिमा १८जैनसूत्रमा उल्लेख भएका सबैभन्दा अग्रिमपङ्क्तिको लिपि ब्राह्मी लिपि हो।

गुरुमुखी लिपि - गुरुमुखी लिपि (गुरुमुखी लिपी) एक लिपि हो, जुन पंजाबी भाषामा लेखिने गरिन्छ । गुरुमुखीको अर्थ गुरुहरूका मुखबाट निकलिएको भन्ने हुन्छ । अवश्य नै यही शब्द 'वाणी' का द्योतक रहेको पाइन्छ, किनकि मुखसित लिपिको कुनै सम्बन्ध रहेको हुँदैन । तर वाणीबाट चलेर त्यस वाणीका अक्षरहरूका लागि यही नाम रूढ भएको पाइन्छ । यस प्रकार गुरुहरूले आफ्नो प्रभावद्वारा पंजाबमा एक भारतीय लिपिको प्रचलित गरेका थिए । यस भन्द पहिले सिन्धको जस्तै पंजाब भाषामा पनि फारसी लिपिको प्रचलन भइरहेको थियो ।

गुरुमुखी लिपिमा तीन स्वर र 32 व्यञ्जन रहेको छ । स्वरहरूको साथ मात्राहरू जोडेर अन्य स्वर बनाउने गरिन्छ । यनको नाम उड़ा, आया, इड़ी, सासा, हाहा, कका, खखा इत्यादि रहेका छन् । अन्तिम अक्षर डाडा हो । छैटौँ अक्षरबाट क वर्ग आरम्भ हुने गर्दछ र शेष अक्षरहरूका (व) वर्गसम्म त्यही क्रम रहने गरिन्छ । मात्राहरूका रूप र नाम यस प्रकार नै रहेको पाइन्छ । ट वर्गसित(मुक्ता) , टा (कन्ना), टि (स्यारी), टी (बिहारी), ट (ऐक डे), ट (दुलैकडे), टे (लावाँ), टै (दोलावाँ), (होड़ा), (कनौड़ा), (टिप्पी), ट ।(बिदै) :यस वर्णमालामा प्राय संयुक्त अक्षर हुँदैन । यद्यपि अनेक संयुक्त ध्वनिहरू गुरुमुखी लिपिमा विद्यमान छन्।

तमिल लिपि— तमिल लिपि तमिल भाषामा लेखिने गरिन्छ । यस अतिरिक्त सौराष्ट्र, बडगा, इरुला र पनिया आदि अल्पसंख्यक भाषाहरू पनि तमिल लिपिमै लेखिने गरिन्छ । यो लिपि भारत र श्रीलंकामा तमिल भाषाहरूलाई लेखिने कार्यमा प्रयोग गरिने गरिन्छ । यो लिपि र ब्राह्मी लिपि दुवै दक्षिणी रूपबाट विकसित भएको मानिन्छ । यस लिपिको शब्दावली भाषा हुन्छ ना की वर्णमाला जस्तै । यो बायाबाट दाया तर्फ

लेखिने गरिन्छ । सौराष्ट्र, बडगा, इरुला र पनिआ आदि जस्ता भाषाहरू सबै बायाँबाट दाहिने तर्फ नै लेखिने चलन छ ।

गुजराती लिपि - गुजराती लिपिलाई नागरी लिपिबाट व्युत्पन्न भएको मानिन्छ । गुजराती भाषा लेख्नका निम्ति देवनागरी लिपिलाई परिवर्तित गरेर गुजराती लिपि बनाइएको हो । गुजराती भाषा र लिपि अलग - अलग तीनवटा चरणहरूमा विकसित भएको देखिन्छ । यो दशौँदेखि पन्द्रहौँ शताब्दी, पन्द्रहौँदेखि सत्रौँ शताब्दी, सत्रौँदेखि उन्नाइसौँ शताब्दी आदिमा भिन्न - भिन्न रूपमा भएको पाइन्छ ।

पहलेचरणमा प्राकृत, अपभ्रंश, पैशाची, शौरसेनी, मागधी र महाराष्ट्री का उपयोग भएको देखिन्छ । दोस्रो चरणमा पुरानो गुजराती लिपि व्यापक उपयोगमा आएको पाइन्छ । पुरानो गुजराती लिपिमा सबैभन्जा पुराना ज्ञात दस्तावेज सन् 1591-92 को आदिपर्वलाई मानिन्छ, जसको एक हस्तलिखित पाण्डुलिपि पनि पाइएको छ । यही लिपि पहलोपल्ट सन् 1797 को एक विज्ञापनमा छापिएको थियो । तेस्रो चरणमा सजिलै र तेजसित लेखनका निम्ति विकसित लिपिका विकास भएको पाइन्छ । 19 औँ शताब्दीसम्म गुजराती लिपिको उपयोग मुख्य रूपमा पत्र लेख्न र हिसाब राख्नका लागि गरिने गर्थे, जबकि देवनागरी लिपिको उपयोग यससमय साहित्य र अकादमिक लेखनका लागि गरिने गर्थे । यसलाई शराफी या वाणियाशाई भनिन सकिन्छ । पछि यही लिपि आधुनिक गुजराती लिपिको आधार बनेको पाइन्छ । कालान्तरमा जैन समुदायहरूले धार्मिक ग्रन्थहरूको प्रतिलिपि बनाने कार्यका लागि गुजराती लिपिकै उपयोगमा बढावा दिए पछि यस लिपिको विकास भएर गएको मान्न सकिन्छ ।

यहाँ प्रस्तुत टेबल गुजराती लिपिको व्यञ्जन यसको हिन्दी - देवनागरी र आई पी एसित देखाएको छ ।

	स्पर्श								अनुनासि क	अन्तः स्थ	ऊष्मान्									
	अघोष				घोष															
	अल्पप्रा ण	महाप्राण	अल्पप्राण	महाप्राण	अल्पप्राण	महाप्राण	अल्पप्राण	महाप्राण												
क ण्ट्य	ક	ક	ક	ક	ખ	ખ	ખ	ખ	ગ	ગ	ગ	ઘ	ઘ	ઘ	ઘ	ઙ	ઙ			
ता ल व्य	ચ	ચ	ચ	ચ	છ	છ	છ	છ	જ	જ	જ	ઝ	ઝ	ઝ	ઞ	ઞ	ય	ય	શ	શ
मू र्ध न्य	ટ	ટ	ટ	ટ	ઠ	ઠ	ઠ	ઠ	ડ	ડ	ડ	ઢ	ઢ	ઢ	ણ	ણ	ર	ર	ષ	ષ
द न्त्य	ત	ત	ત	ત	થ	થ	થ	થ	દ	દ	દ	ધ	ધ	ધ	ન	ન	લ	લ	સ	સ

ओ																			
ष्ठ्य	प	प	प	इ	फ	प ^h	अ	ब	ब	भ	भ ^h	म	म	म	व	व	उ		
	प	प	प	इ	फ	प ^h	अ	ब	ब	भ	भ ^h	म	म	म	व	व	उ		
	प	प	प	इ	फ	प ^h	अ	ब	ब	भ	भ ^h	म	म	म	व	व	उ		

बंगाली लिपि — बांगला ।

कानो लिपि — जापानी ।

चित्र लिपि - प्राचीन शिलालेख, अभिलेख आदिका भाषा ।

प्राचीन मिस्री लिपि — प्राचीन मिस्री ।

चीनी लिपि — चीनी (मंदारिन, कैण्टोनी) ।

कांजी लिपि — जापानी ।

रञ्जना लिपि - छैटौं र सातौं शताब्दीतिर नेपालमा नै यो लिपिको उत्पत्ति भएको कथन छ । यसको पुनर्जागरण गर्न जरूरी रहेको देखिन्छ । यस लिपि उत्पत्तिबारे लिच्छविकालमा नेपालको राजकुमारी भृकुटी तिब्बत गएपछि रञ्जना लिपिको प्रचार भएको ऐतिहासिक पक्ष छ । नेपालमा कोठा र घरका आँगनमा सीमित लिपि भृकुटी गएपछि तिब्बतमा तीव्र रूपमा फैलियो । अहिले पनि तिब्बती तोरण र भित्ताहरूमा रञ्जना लिपि जताततै देखिने उनले जनाए । यसलाई आधार मान्ने हो भने पनि यस लिपिको मूल उद्गम थलो नेपाल नै हुनुपर्ने अनुमान छ । ११ औं शताब्दीतिर विकास भएको आधार मान्ने धार्मिक ग्रन्थ पनि रहेको छ । धर्मका ग्रन्थ लेख्न रञ्जना लिपिको विकास भएसँगै जनस्तरमा सामान्य

कामकाज र आर्थिक कारोबारका लागि भने नेपाल लिपि र भूजिमोल लिपि विकास भएको दाबी छ ।

नेपालमा १६ औं र १७ औं शताब्दीसम्म निकै प्रचलनमा रहेको रञ्जना लिपि महायानी बौद्ध धर्म मान्ने भारत, चीन, जापान, मंगोलियालगायत देशमा पनि प्रयोगमा छन् । नेपालमा पनि केही शिलालेख र अभिलेख र हाल कला विधामा पनि यसको प्रयोग बढ्दो छ । 'क्याली जात्रा' की प्रमुख अभियन्ता पूर्व मिस नेवा डंगोलले यसलाई नयाँ पुस्तामा लैजानुपर्ने आवश्यकता औल्याएका छन् । यो भाषाको रूपमा मात्र नभएर शैलीगत हिसाबमा पनि निकै सुन्दर छ, रञ्जना लिपिले संस्कृति, परम्परा, धर्म र मौलिक पहिचानलाई झल्काउँछ । सुरुमा रञ्जना लिपिलाई नेवार समुदायको लिपिका रूपमा बुझेका पनि छन् । लिपिमा रहेको सुन्दर लेखन कलाले मानिसलाई आकर्षित गर्दछ ।

12.5 उपसंहार

कुनै पनि भाषाको लेख्ने ढंग नै त्यो भाषाको लेख्ने प्रणाली वा लिपि हो । ध्वनि को प्रतिनिधित्व गरि लेखनको लागि जुन चित्र कोरिन्छ त्यो नै लिपि हो । वास्तवमा लिपि र भाषा दुवै अलग अलग चिज हुन् । भाषाको उपयोग भोलीमा हुन्छ भने लेखनको लागि लिपि प्रयोग हुन्छ । कुनै पनि भाषाको एक भाषा बात अर्को भाषामा लेख्नु भनेको नै लिप्यान्तरण हुनु हो । जसलाई अनुवाद पनि भनिन्छ ।

लिपि वाणीको चित्र हो । लिपिको उद्भवबारे अध्ययन गर्दै जाँदा सर्वप्रथम ब्राहमी लिपिबाट यसको उद्भव भएको पाइन्छ । ब्राहमी लिपि एक प्राचीन लिपि हो, जसबाट केही एशियाई लिपिहरूको विकास भएको मानिन्छ । प्राचीन ब्राहमी लिपिको उत्कृष्ट उदाहरण सम्राट अशोक

(असोक) - द्वारा ईसा पूर्व तेस्रो शताब्दीमा बनाइएको शिलालेखहरूका रूपमा अनेक स्थानहरूमा पाइन सकिन्छ । लिपिको विकास सोपानहरूको दृष्टिबाट “चित्रात्मक”, “भावात्मक” र “चित्रात्मक” लिपिहरूको अनंतर “अक्षरात्मक” स्तरको लिपिहरूको विकास मानिन्छ ।

संसारका विभिन्न भाषाहरू विभिन्न लिपिमा लेखिन्छन् । यसमध्ये नेपाली भाषा देवनागरी लिपिमा लेखिने गरिन्छ । मूलरूपमा लिपिको विभिन्न भेद तथा प्रकारहरू छन् । ती मध्ये संसारका प्रमुख लिपिहरू निम्नप्रकार छन् । ती हुन् - लैटिन लिपि (रोमन लिपि), ब्राह्मी लिपि, गुरुमुखी लिपि, गुप्त लिपि, कुटिल लिपि, गुजराती लिपि, लमिल लिपि, देवनागरी लिपि, यूनानी लिपि, अरबी लिपि, बंगाली लिपि, कानो लिपि, चित्र लिपि, प्राचीन मिस्री लिपि, चीनी लिपि, कांजी लिपि, रञ्जना लिपि, इब्रानी लिपि, सीरिलिक लिपि आदि ।

12.6 सार

यस प्रखण्डमा लिपिको परिचय, लिपिको उद्भव र प्रकारबारे सामान्य जानकारी प्राप्त भयो । उक्त जानकारीहरूलाई निम्न बुँदाहरूमा यसरी समेटिएको छ ।

- ❖ कुनै पनि भाषाको लेख्ने ढंग नै त्यो भाषाको लेख्ने प्रणाली वा लिपि हो।
- ❖ ध्वनि को प्रतिनिधित्व गरि लेखनको लागि जुन चित्र कोरिन्छ त्यो नै लिपि हो । वास्तवमा लिपि र भाषा दुवै अलग अलग चिज हुन् ।
- ❖ भाषाको उपयोग भोलिमा हुन्छ भने लेखनको लागि लिपि प्रयोग हुन्छ।

- ❖ कुनै पनि भाषाको एक भाषा बाट अर्को भाषामा लेख्नु भनेको नै लिप्यान्तरण हुनु हो । जसलाई अनुवाद पनि भनिन्छ ।
- ❖ लिपि वाणीको चित्र हो । लिपिको उद्भवबारे अध्ययन गर्दै जाँदा सर्वप्रथम ब्राह्मी लिपिबाट यसको उद्भव भएको पाइन्छ ।
- ❖ ब्राह्मी लिपि एक प्राचीन लिपि हो, जसबाट केही एशियाई लिपिहरूको विकास भएको मानिन्छ ।
- ❖ प्राचीन ब्राह्मी लिपिको उत्कृष्ट उदाहरण सम्राट अशोक (असोक) - द्वारा ईसा पूर्व तेस्रो शताब्दीमा बनाइएको शिलालेखहरूका रूपमा अनेक स्थानहरूमा पाइनु सकिन्छ ।
- ❖ लिपिको विकास सोपानहरूको दृष्टिबाट “चित्रात्मक”, “भावात्मक” र “चित्रात्मक” लिपिहरूको अनंतर “अक्षरात्मक” स्तरको लिपिहरूको विकास मानिन्छ ।
- ❖ संसारका विभिन्न भाषाहरू विभिन्न लिपिमा लेखिन्छन् । यसमध्ये नेपाली भाषा देवनागरी लिपिमा लेखिने गरिन्छ ।
- ❖ मूलरूपमा लिपिको विभिन्न भेद तथा प्रकारहरू छन् ।
- ❖ संसारका प्रमुख लिपिहरू निम्नप्रकार छन् । ती हुन् - लैटिन लिपि (रोमन लिपि), ब्राह्मी लिपि, गुरुमुखी लिपि, गुप्त लिपि, कुटिल लिपि, गुजराती लिपि, लमिल लिपि, देवनागरी लिपि, यूनानी लिपि, अरबी लिपि, बंगाली लिपि, कानो लिपि, चित्र लिपि, प्राचीन मिस्री लिपि, चीनी लिपि, कांजी लिपि, रञ्जना लिपि, इब्रानी लिपि, सीरिलिक लिपि आदि ।

यस प्रखण्डको अध्ययनले लिपिको परिचय, लिपिको उद्भव र प्रकारबारे बुनियाँदी जानकारी प्राप्त भयो । लिपिको परिचय र यसको उद्भव र विकास सम्बन्धी यस प्रखण्डमा अध्ययन गरियो ।

12.7 अनुशीलनी

१. लिपिको उत्पत्तिबारे चर्चा गर्दै यसको विकासबारे टिप्पणी प्रस्तुत गर्नुहोस् ।
२. लिपिविज्ञानको अवधारणा स्पष्ट पार्दै यस विज्ञानको विभिन्न धटकहरूबारे सबिस्तार चर्चा गर्नुहोस् ।
३. लिपिको स्वरूपबारे एउटा गरिलो लेख तयार पार्नुहोस् ।
४. भाषाको वैशिष्ट्यको आधारमा लिपिको मान्यताहरूबारे अध्ययन प्रस्तुत गर्नुहोस् ।
५. लिपिको अर्थ र परिभाषालाई केलाउँदै लिपिविज्ञानका विकासबारे समीक्षात्मक अध्ययन प्रस्तुत गर्नुहोस् ।
६. लिपि र लेखिमबीचको प्रार्थक्यलाई केलाउँदै यी दुईको सम्बन्धलाई चिनाउनुहोस् ।
७. भाषाको क्षेत्रमा लिपिको महत्त्व र मूल्य के कस्तो रहेको छ ? आफ्नो तर्क प्रस्तुत गर्नुहोस् ।
८. लिपिका मुख्य - मुख्य विशेषताबारे विश्लेषण गर्नुहोस् ।
९. लिपिको लोकप्रियता संसारका भाषाहरूमा कतिको रहेको ठान्नुहुन्छ ? आफ्नो तर्क पेश गर्नुहोस् ।
१०. लिपिका प्रकारबारे चिनाउँदै देवनागरी लिपि सम्बन्धि टिप्पणी गर्नुहोस् ।

12.8 अतिरिक्त अध्ययन

१. ढकाल, शान्तिप्रसाद - सामान्य भाषाविज्ञान ।

२. सिजापति, डा. रामविक्रम - भाषा परिचय ।
 ३. गौतम, देवीप्रसाद - नेपाली भाषा परिचय ।
 ४. न्यौपाने, टङ्कप्रसाद - भाषाविज्ञानको रूपरेखा ।
 ५. शर्मा, मोहनराज, लुङ्टेल, खगेन्द्र - आधुनिक भाषाविज्ञान ।
 ६. बन्धु, चूडामणि - नेपाली भाषाको उत्पत्ति ।
 ७. बन्धु, चूडामणि - भाषा विज्ञान ।
 ८. अधिकारी, हेमाङ्गराज - सामाजिक र प्रायोगिक भाषा विज्ञान ।
 ९. गिरी, जीवेन्द्र देव - भाषा विज्ञान, भाषा र भाषिका ।
 १०. गौतम, देवीप्रसाद - नेपाली भाषा परिचय ।
 ११. प्रेमप्रसाद चौलागाईं - भाषा विज्ञान ।
 १२. पोखरेल, बालकृष्ण - राष्ट्रभाषा ।
 १३. शर्मा, मोहन राज र कृष्णहरि बराल - भाषा विज्ञान र नेपाली भाषा।
 १४. डा. राजमणि शर्मा - आधुनिक भाषा विज्ञान ।
 १५. शर्मा, देवेन्द्रनाथ - भाषाविज्ञानको भूमिका ।
 १६. श्रीवास्तव, रविन्द्रनाथ - भाषा विज्ञान : सैद्धान्तिक चिन्तन ।
 १७. सिंह, दिलिप - भाषाको संसार ।
 १८. वाजपेयी, आचार्य किशोरीलाल - भारतीय भाषाविज्ञान ।
- यस अतिरिक्त लिपिबारे अन्य भाषासित सम्बन्धित पुस्तक र पत्र -
पत्रिकाको पनि अध्ययन ।

12.9 मूल्यबृद्धिको निमित्त उत्तर

नोट: तल दिएको खाली स्थानमा आफ्नो उत्तर लेख्नुहोस् -

२१. लिपिको सामान्य परिचय ।

.....

.....

.....

(प्रश्न १ को मूल्यबृद्धिको निमित्त विद्यार्थीले १२.१ को परिचय खण्डमा उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

२२. लिपिको अर्थ र परिभाषा ।

.....

.....

.....

(प्रश्न २ को मूल्यबृद्धिको निमित्त विद्यार्थीले १२.२ को खण्डमा उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

२३. लिपिको उद्भव ।

.....

.....

.....

(प्रश्न ३ को मूल्यबृद्धिको निमित्त विद्यार्थीले १२.३ को खण्डमा उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

२४. लिपिको प्रकार ।

.....

.....
.....

(प्रश्न ४ को मूल्यबृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले १२.४ को परिचय खण्डमा उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

२५. ब्राह्मी लिपि, गुरुमुखी लिपि, गुजराती लिपि ।

.....
.....
.....

(प्रश्न ५ को मूल्यबृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले १२.४ कै खण्डमा उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

एकाइ - 13, लिपि र लेखिम

संरचना

13.0 उद्देश्य

13.1 परिचय

13.2 लिपिको अवधारणा

13.3 लिपिको इतिहास तथा विकास

13.4 लेखिम

13.5 लिपि र लेखिममा सम्बन्ध र भिन्नता

13.6 उपसंहार

13.7 सार

13.8 अनुशीलनी

13.9 अतिरिक्त अध्ययन

13.10 मूल्यबृद्धिको निम्ति उत्तर

13.0 उद्देश्य

यस एकाइको अध्ययन पछि तपाईं निम्नलिखित विषयमा सक्षम बन्न

सक्नु हुनेछ :

- लिपिको सामान्य परिचय
- लिपिको अवधारणा
- लिपिको इतिहास तथा विकास

- लेखिम
- लिपि र लेखिममा सम्बन्ध र भिन्नता

13.1 परिचय

कुनै पनि भाषाको लेख्रे ढङ्ग नै त्यो भाषाको लेख्रे प्रणाली वा लिपि हो । ध्वनि को प्रतिनिधित्व गरि लेखनको लागि जुन चित्र कोरिन्छ, त्यो नै लिपि हो । वास्तवमा लिपि र भाषा दुवै अलग अलग चिज हुन् । भाषाको उपयोग भोलिमा हुन्छ भने लेखनको लागि लिपि प्रयोग हुन्छ । कुनै पनि भाषाको एक भाषा बात अर्को भाषामा लेख्नु भनेको नै लिप्यान्तरण हुनु हो । जसलाई अनुवाद पनि भनिन्छ ।

मानवका महान् आविष्कारहरूमा लिपिको स्थान सर्वोपरि रहेको मानिन्छ । मानव समाज जब ताम्रयुगमा पुगेको थियो, प्राचीन जगतका नदी - घाटी सभ्यताहरूमां जब नगरहरूका स्थापना हुन सुरु भएको थियो, तब हामी पहिलो पल्ट लिपिको जन्म भएको देख्छौं । मिस्र, मेसोपोटामिया र चीन आदि देशहरूको आरम्भिक लिपिहरू भाव र चित्रात्मक रहेको थियो । सिन्धु सभ्यताको लिपि कुन स्वरूपको थियो , यो आजसम्म थाहा लाग्न सकेको छैन । यस पूर्व दसौं शताब्दीको छेउछाउ पहिलो पल्ट वर्णमालात्मक लिपिहरूको जन्म भएको पाइन्छ । तबदेखि आजसम्म लिपिहरूको विशेष विकास भएको देखिन्छ । धेरै पुरालिपिहरू मरेर वा पतन भएर गएखो साथै ती लिपिहरूका ज्ञान लुप्त भएर गएको पनि देखिन्छ । गत दुईस वर्षको छेउछाउमा संसारका अनेक पुरालिपिविदहरूले पुनः ती पुरालिपिहरूका उद्घाटन गर्दै आएका पाइन्छ । परिणाम स्वरूप हामी प्राचीन सभ्यताहरूका बारेमा नयाँ - नयाँ

जानकारी पाउदै लिपिको विकास र उद्भवबारे पनि थाहा पाएको हो भन्न सकिन्छ ।

13.2 लिपिको अवधारणा

कुनै पनि भाषाको लेख्ने ढङ्ग नै त्यो भाषाको लेख्ने प्रणाली वा लिपि हो। ध्वनिको प्रतिनिधित्व गरि लेखनको लागि जुन चित्र कोरिन्छ, त्यो नै लिपि हो। वास्तवमा लिपि र भाषा दुवै अलग अलग चिज हुन् । बोलिने भाषालाई हामी के देख्छौं भने वक्ता र स्रोता एकै ठाउँमा हुनु आवश्यक छ। आवाजका तीक्ष्णता भएका वक्ता र स्रोता केही गज पर बसे तापनि विचारको आदन - प्रदान गर्न सक्छन्। तर लिखित सामग्रीलाई यस संसारको एक ठाउँबाट अर्को ठाउँमा जहाँ पनि पुऱ्याउन सकिन्छ। यस्तै लिखित सामग्रीलाई जति समयसम्म पनि राख्न सकिन्छ। आज पनि हामी सयौं बर्षसम्मको हजारौं सामग्रीहरूलाई लिपिका माध्यम सुरक्षित राख्न सक्छौं । संसारमा हराउँदै र बिलाउँदै गइरहेको तथ्यहरू लिपिकै माध्यम खोज्न र चिन्हीत पनि गर्न सक्छौं ।

संसार भरिमा प्रयोग भइरहेका भाषाहरूको संख्या अहिले पनि हजारौं भए तापनि ती भाषाहरूलाई लेख्नका लागि केवल लगभग दुई दर्जन लिपिहरूको मात्र प्रयोग भइरहेको छ। अझ गहराईमा जाँदा संसारमा केवल तीन प्रकारको मूल लिपिहरू पाइन्छन् । यसलाई **लिपि परिवार** पनि भनिने गरिन्छ । ती हुन् -

१. **चित्र लिपि** (ideographic scripts) -
चीन, जापान एवम् कोरिया आदि भाषामा प्रयुक्त लिपिहरू।
२. **ब्राह्मी लिपि वा यस लिपिबाट व्युत्पन्न लिपिहरू** - देवनागरी तथा दक्षिण एशिया एवं दक्षिणपूर्व एशिया-मा प्रयुक्त लिपिहरू ; तथा

3. फोनेशियन (Phonetician) - बाट व्युत्पन्न लिपिहरू -
सम्प्रति यूरोप, मध्य एशिया एवं उत्तरी अफ्रीका देशहरूमा प्रयुक्त
लिपिहरू।

भाषालाई नेत्रगाह्य बनाई देशकालको सीमाभन्दा बाहिर लैजाने काम गरेर
लिपिले मानव सभ्यताको विकासमा ठूलो सहयोग पुऱ्याएको छ। आज
हामी धेरैजसो जातिहरूका भाषामा अघिदेखि लिखित रूपमा आएका
सामग्री पाउँछौं। यस्ता सामग्री विभिन्न देशमा कागत, ढुङ्गा, ताबा, माटो
जस्तो विभिन्न बस्तुहरूमा लेखिएको पाइन्छ । यसरी यी बस्तुहरूमा
लेखिएका लिपिहरूमा पुरानो सामग्री तथा रूपहरूका अध्ययनबाट लिपिको
इतिहासबारे थाहा पाउन सकिन्छ । आज हामी हाम्रो प्रत्येक मूल्यवान
तथा प्राचिन वस्तुहरूलाई धेरै किसिमले सुरक्षित गर्न सकिन्छ तर
प्राचिनकालमा आजका जस्ता यान्त्रिक साधन थिएनन्। अतः धेरै कुरा
लिखित रूपमा नै सुरक्षित रहेका छन्। आज व्यक्तिगत, सामाजिक आदि
जीवनमा राष्ट्रिय तथा अन्तराष्ट्रिय रूपमा हामी लिपिकै प्रयोग गरिरहेका
छौं । लिपिको अभावमा वर्तमानका हामी मानवको जीवन व्यवस्थित
रूपमा चलाउन गाह्रो पर्छ। हाम्रो सामाजिक जीवनमा 'बकितम' मा भन्दा
'लिखितम' - मा बढी विश्वास हुन्छ र त्यो कानुनी रूपमा बढी प्रामाणिक
पनि मानिन्छ। लिपि हाम्रो सामाजिक जीवनको महत्त्वपूर्ण वस्तु भएकोले
नै हामीले यस विषयमा जानकारी राख्न आवश्यक देखिन्छ।

व्यवहारिक दृष्टिले हेर्दा लिपि भन्दा उपयोगी साधनको अविष्कार पनि
नभएको होइन । रेडियो, सेलफोन, रेकर्डर, टेलिफोन आदि यन्त्रहरूका
सहायताले भाषालाई एक ठाउँबाट अर्को ठाउँमा पुराउन सकिन्छ । लिपिमा
भाषालाई लिपिबद्ध गरिन्छ । लिपि बिना भाषा पनि अधुरो हुन्छ ।

भाषालाई स्थानको सीमादेखि बाहिर लैजाने प्रमुख साधन भनेको नै लिपिलाई मान्न सकिन्छ । आज पत्रलेखन, चिठी लेखन प्राय हराउँदै गएको देखिए तापनि फेसबुक, वाट्सएप,मेल आदिमा मानिस लिपिद्वारा नै आफ्नो मनका भावहरू व्यक्ता गर्दछन् । यसैले आजको डिजिटल युगमा पनि साथै लिखित माध्यमबाट ज्ञान प्राप्त गर्ने मान्छे बढी भएको कारण लिपिको मूल्य र महत्व सर्वोपरी रहेको छ ।

लिपिको पनि आफ्नो सीमा छ। त्यो आँखाद्वारा ग्रहण गरिने कुरा भएकाले प्रकाशका अभावमा यसको उपयोगिता छैन। कुनै कुरा लेख्न वा पढ्नका निम्ति उज्यालो चाहिन्छ र कुनै ठाउँमा स्थिर भएर नै लेख्न र पढ्न सकिन्छ। यसका अतिरिक्त लिपि कुनै वस्तुमा कलमद्वारा लेखिएको हुनुपर्छ र कलम र कागत अनि पुस्तक आजको जीवनमा अत्यावश्यक र व्यापक वस्तु भइसकेका छन्। लिपिको अर्को सीमा के हो भने यसमा भाषाको सम्पूर्ण विशेषताहरूको आलेखन हुँदैन। मान्छेका भाषामा मिसिएका सङ्केत, मुखमुद्रा, बावभाव, बलाघात आदि धेरै जसो लिपिमा लिपिबद्ध गर्न सकिन्दैन । यसका अतिरिक्त कतिपय भाषाका व्यतिरेकी वर्णहरूलाई छुट्याउने चिन्हहरू पनि बेगला - बेगलै हुन्छन् । यसैले संसारका प्रत्येक भाषाका लिपिहरूको आ - आफ्नै विशेषता रहेको हुन्छ ।

लिपि आँखाद्वारा ग्रहण गरिने वस्तु भएकाले दृष्टिहीनहरूका लागि हाम्रो जस्तो नेत्रगाह्य लिपि उपयोगी हुँदैन। उनीहरूका लागि 'ब्रेल' नामको स्पर्शगाह्य लिपिको अविष्कार विद्वान् लुइस ब्रेलले सन् १८०९ मा गरेको खोजकर्ताहरूले बताएका छन् । नेत्रहीनहरूका लागि विद्यालय पाठ्यपुस्तक पनि उनीहरूकै लिपिमा लेखिएको पाइन्छ । उनीहरूका लागि

पुस्तकहरूमा कागतमा बनाइएको स्पर्श - ग्राह्य बिन्दुहरू हुन्छन् र अन्धाहरूका लागि पठन सामग्रीका रूपमा प्रयुक्त भएको पाइन्छ । संसारका सबैभन्दा पहिलो लिपि ब्राह्मी लिपिलाई मानिन्छ । ब्राह्मी लिपिबाट जन्मेका लिपिहरू र तिनको समानता स्पष्टतया थाह लाग्छ। यसमा धेरै लिपिहरू ईसाको समयको छेउ - छाउ विकसित भएको पाइन्छ । संसारका भाषाहरूमा पाइने लिपिहरू यस प्रकार छन् - देवनागरी लिपि, बांगला लिपि, उडिया लिपि, गुजराती लिपि, गुरुमुखी लिपि, तमिल लिपि, मलयालम लिपि, सिंहल लिपि, कन्नड लिपि, तेलुगु लिपि, तिब्बती लिपि, रञ्जना, चित्र लिपि, कुटिल लिपि, कोरियाली लिपि, थाई लिपि, बर्मेली लिपि, कुटिल लिपि, साम्बोटे लिपि आदि ।

13.3 लिपिको इतिहास तथा विकास

लिपिको प्रारम्भ कहाँ र कहिले भयो भन्ने प्रश्नको उत्तर दिनु सजिलो छैन। तापनि लिपिको प्रारम्भिक अवस्थाका विषयमा हामी बिल्कुलै अनविज्ञ पनि छैनौं। आजभन्दा पाँच - छ हजार वर्षअघि केही लिपिहरू विभिन्न भाषामा विभिन्न रूपमा लेखिएको पाइन्छ । यसको प्रारम्भिक विकासका विषयमा केही कुरा थाहा भएको छ। यसै लिपिको प्रारम्भ त्यस बेला भयो जब मानिसले भाषाका ठाउँमा चिन्हहरूको उपयोग गर्न थाल्यो। सामान्यतः चिन्ह भन्नाले विभिन्न वस्तुमा बनाएका सङ्केत, रेखा वा रङ्गलाई बुझिन्छ । तर यो सबैलाई लिपि भन्न सकिन्न । यसमा केवल लिपिको आधारशीला मात्र निर्माण भएको प्रतीत हुन्छ ।

लिपिको विकास भन्नाले विशेष रूपमा कुनै ढुङ्गा, शिला, बस्तु आदिमा कुनै किलो, मसही आदिले लेखेको परम्परागत रूपमा प्रचलित भाषाहरूका चिन्हहरूबाट भएको मानिन्छ । यसैले लिपिको इतिहास पनि प्राचीन

चिन्हहरूसित रेहको पाइन्छ । प्राचिनकालमा सुमेरूवासी, बेलिनियाली, हिट्टेली, कस्सितेली, असिरेली, मितानेलीहरूले प्रयोग गरेको लिपिबाट आजको लिपिको उद्भव र विकास भएको विद्वान् , लिपिशास्त्रीहरूले मानेका छन् । ४००० इस्वी पूर्व वाणासार लिपिको प्रयोग भएको पाइन्छ । ती वाणाकार लिपि चित्रहरूबाट लिपिको विकसित रूप प्राप्त भएको पनि मान्न सकिन्छ । यसरी प्रारम्भमा वाणाकार लिपिबाट लिपिको विकास भएको हुनाले वाणाकार अथवा क्युनिफर्म लिपिको समय अझै प्राचिनकालसम्म पुग्छ। यस्ता लिपिलाई वाणाकार भन्नुको तात्पर्य के हो भने सर्वप्रथम गिलो इँट र माटामा कीलाले कोरेर चिन्हहरू बनाइन्थ्यो र यस्ता चिन्ह वाणाकारमा हुन्थे।

यस्ता प्रत्येक रेखा बनाउँदा गिलो इँटका एकातिर मोटा र अर्कोतिर पातला रेखाहरू रूपमा बस्न आउँथे। अर्को प्राचिन लिपि चिनियाँ लिपि हो। विद्वानहरूको विचारमा यसको प्रयोग इस्वी पूर्व ३००० तीर भाव र कार्यको लागि बेगला - बेगलै किसिममा भएको पाइन्छ । यसरी विभिन्न चित्र लिपिहरूको प्रयोग प्राचिनकालमा भएको देखिन्छ। यी चित्र लिपिहरूमा चित्रद्वारा नै अर्थ स्पष्ट गरिने हुनाले यस्ता लिपि सबैले बुझ्न सक्ने खालका हुन्थे। किनभने टोपीका लागि टोपीको चित्र नै बनाइन्थ्यो। तर यस्ता चित्र भाषाद्वारा अभिव्यक्त सबै कुराका लागि बनाउन सम्भव थिएन। चित्रलिपिका इतिहासमा यस्ता अभिव्यक्तिका लागि पनि चित्र बनाउने गरेको हामी पाउँछौं।

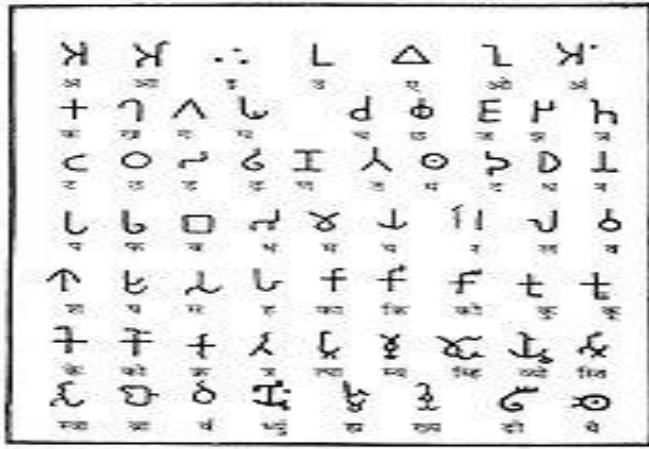
चित्र लिपिमा वस्तु र भावका लागि अनेक किसिमका चित्र बनाइन्थ्यो। यस्ता चित्रमा पहिले पहिले निकै विविधता हुँदो हो तर पछि विभिन्न चित्र रूढ हुँदै गए। यी चित्रहरूको व्यापक रूपमा प्रयोग गर्दै अनि

छिटोछिटो लेख्दा यस्ता चित्रहरू क्रमशः साना र सरल हुँदै गए। मानिसले कम परिश्रम गरेर काम चलाउने हुँदा राम्रा - राम्रा चित्र बनाएर आफ्नो भाव अभिव्यक्त गर्न फुर्सददैं नभएको प्रतीत हुन्छ । चिनियाँ लिपिहरूमा सूर्यको नक्सा वा चित्र बनाउँदा सूर्यको गोलाकार, विकसित चित्रको सट्टा सोढो रेखा र तल त्यसबाट निस्केको दुई रेखा मात्र देखाइएको पाइन्छ । यस्तै प्रकारको वाणाकार र मिस्र लिपि पनि चित्राक्षरमा रमिएको पाइन्छ । यसलाई इस्वी २००० पूर्वतीरको चिनियाँ र मिस्र लिपिको सङ्केतात्मक मानिएको छ ।

मिस्रेली भावात्मक लिपिका अनेक शाखा छन् र यसैबाट सामेली अनि फेनेसियन हुँदै एका लिपिहरूमा प्राचिन हिब्रु , ग्रीक र आरामाइक हुन् । युरोप र एसियाका विभिन्न लिपिहरूलाई पनि मिस्रेली लिपिको विकसित विभिन्न शाखाहरू मानिने गरिन्छ । भारतमा प्रचलित खरोष्ठी लिपि र ब्राह्मी लिपि पनि कतिपय विद्वानहरूले आरामाइक, सामेली तथा फेनिसिनृत्यनबाट विसकित भएको मानेका छन् । यसरी कतिपय त्यस्ता लिपिहरूको सहायताले भाषालाई केही चिन्हहरूद्वारा स्पष्ट गर्न सजिलो भयो। चेरकी भाषाका लागि सन् १८२१ मा पनि आक्षरिक लिपिको अविष्कार भएको थियो। लिपिको इतिहासमा अन्तिम चरण वार्णिक लिपिको विकास हो। फेनेसियन लिपिबाट नै वार्णिक लिपि र ग्रीक लिपि उत्पत्ति भएको मानिन्छ ।

संसारका विभिन्न लिपि छन् र ती विभिन्न लिपिहरूको विकासका विषयमा भने विद्वानहरूको मतभेद छ। लिपिको विकासक्रमका प्रसंगमा माथि चर्चा गरिएका लिपि नै प्राचिन संसारका तीन प्रमुख लिपि हुन् र धेरै जसो आधुनिक लिपि पनि तिनैसँग सम्बन्धित बताइन्छन्। नेपाली

भाषा देवनागरी लिपिमा लेखिन्छ र यो ब्राह्मी लिपिबाट विकसित भएको हो। ब्राह्मीलाई पनि विभिन्न विद्वानहरूमध्ये कुनैले ग्रीक, कसेले आरामाङ्क, कसैले फेनेशियनबाट विकसित भएको मानेका छन् । यस भनाइमा ब्राह्मी लिपि पनि कुनै आरामाङ्क तथा चित्रलिपिबाटै विकसित भएको मान्नु पर्ने हुन्छ । तर केही विद्वान ब्राह्मीलाई देवनागरीको पूर्वरूप ठानी भारतीय आर्यहरूको मौलिक लिपि मान्दछन्। ब्राह्मीका प्राचिनतम नमूना पाँचौ शताब्दी इस्वी पूर्वसम्मका पाइएको छ ।

ब्राह्मी लिपिको नमुना

ब्राह्मी लिपिको पछि गएर दुई शाखा हुन्छन्-उत्तरी र दक्षिणी। उत्तरी - शाखाबाट गुप्त'कुटिल' पूर्वलिच्छवि र तिब्बती लिपि आउँछन्। प्राचिन देवनागरीबाट आधुनिक देवनागरीबाट आधुनिक देवनागरीको विकास हुन्छ। देवनागरीको प्रयोग अहिले नेपाली, नेवारी, हिन्दी, मराठी भाषाका अतिरिक्त भारतका अरु केही भाषा र संस्कृत, प्राकृत, पालीका लागि पनि हुन्छन्। ब्राह्मीको दक्षिणी शाखाबाट दक्षिण भारतमा प्रचलित लिपिहरूको साथै सिंहली, इन्डोनेशियाली, बर्मेली र जाबाली लिपिहरू आएका हुन्।

लिपिको उद्भवबारे अध्ययन गर्दै जाँदा सर्वप्रथम ब्राह्मी लिपिबाट यसको उद्भव भएको पाइन्छ । ब्राह्मी लिपि एक प्राचीन लिपि हो, जसबाट केही एशियाई लिपिहरूको विकास भएको मानिन्छ । प्राचीन ब्राह्मी लिपिको उत्कृष्ट उदाहरण सम्राट अशोक (असोक) - द्वारा ईसा पूर्व तेस्रो शताब्दीमा बनाइएको शिलालेखहरूका रूपमा अनेक स्थानहरूमा पाउन सकिन्छ ।

लिपिको विकास सोपानहरूको दृष्टिबाट “चित्रात्मक”, “भावात्मक” र “चित्रात्मक” लिपिहरूको अनंतर “अक्षरात्मक” स्तरको लिपिहरूको विकास मानिन्छ । पाश्चात्य र अनेक भारतीय भाषाविज्ञानविज्ञहरूको मतबाट लिपिको अक्षरात्मक अवस्थाकोपछि अल्फाबेटिक अवस्थाको (वर्णात्मक) विकास भयो । सबभन्दा विकसित अवस्था मानिएको छ ध्वन्यात्मक लिपिलाई। (फोनेटिक)“देवनागरी” लाई अक्षरात्मक यसकारण भनिन्छ कि यसका वर्ण स्वर पनि र व्यंजन पनि -छन् (सिलेबिल) अक्षर -“क”, “ख” आदि व्यंजन सस्वर छन्अकारयुक्त छन् । ती केवल ध्वनिहरू छैनन् - ग्रीक :अपितु सस्वर अक्षर छन् । अत, रोमन आदि वर्णमालाहरू छन् । परन्तु यहाँ यो ध्यान राख्नु पर्ने कुरा छ कि भारतको “ब्राह्मी” या “भारती” वर्णमालाको ध्वनिहरूमा व्यंजनहरूको “पाणिनि” - ले वर्णसमाम्नायको १४ सूत्रहरूमा जो स्वरूप परिचय दिएका छन् , तयसबाट लिपिको उद्भवबारे थाहा पाउन सकिन्छ ।

यस दृष्टिबाट विचार गर्दै भन्न सकिन्छ कि यस लिपिको वर्णमाला तत्त्वतध्वन्यात्मक छ :, अक्षरात्मक छैन । लिपिहरू हुन्छन् । बन्छन् । बनाइन्छन् । देवनागरी स्वार्जित लिपि हो । रोमन बनेको लिपि हो । थाई बनाइएको लिपि हो । देवनागरी लिपि नादबाट जन्मियो । नाद धुन

हो । ब्रह्म भनेको पनि त्यही नाद हो । अर्थात् आफ्नो शरीरको धुन आफैले सुन्नु । त्यसैमा रमाउनु नाद ब्रह्म हो । नादबाट शब्द बन्छ । नटेश्वर शिवले त्यसै गरे । शिव नादबाट १४ कोटी का शब्द (थरी) निस्किए— अ, इ, उ, ण, ऋ, लृ क आदि । यी निस्किएका शब्द नै शब्द ब्रह्म हुन् । ध्यानस्थले सुन्ने शब्द तिनै हुन् । यी नाद र शब्दहरूलाई एकसाथ झंकारित गर्ने अक्षर ॐ हो । त्यसैले ॐ आफैमा नाद ब्रह्म हो । शब्द ब्रह्म हो । मान्त्रिक एवं तान्त्रिकहरूको चिन्तनमा नाद र शब्दले गति दिन्छ । ॐले गतिलाई झंकारित गर्ने तागत दिन्छ । यस अर्थमा ॐ ब्रह्म ऊर्जा तान्ने एकल नाद हो । शब्द हो ।

ऋग्वेदको पहिलो मण्डल त्यसै भन्छ । शिवले निकालेका १४ कोटीका शब्दमा क्रमबद्धता छ । फोनिक्स छ । संकेत छ । संगीत छ (नोटेसन) छ । अनि नाचको ताल छ । अर्थात् शब्द (दभवत) । धड्कन, गीत, संगीत, संकेत, धुन, धड्कन, नाच, ताल आदि सबै १४ कोटीकै अक्षरमा गुम्फित छन् । त्यसैबाट बन्छन् । त्यही नमिले ताल भंग हुन्छ । शब्द भंग हुन्छ । लय भंग हुन्छ । क्रम भंग हुन्छ । यी कुरालाई हृदयंगम गरी पाणिनीले शिव प्रदत्त शब्द ब्रह्मलाई लयबद्ध गरे । चारवटा संयुक्त स्वर पनि राखे । अनि १८ कोटीका स्वर अक्षर पारी लयबद्ध गरिएका अक्षरहरूका नाम हो, बाह्रखरी । अर्थात् शब्दहरूको ध्वनिको प्रस्तुति बैखरी हो । बैखरी ऋग्वेद १०)–२५ हो । को शब्दमा वाक शक्तिकै अभिव्यक्ति बोलीचालीमा बाह्रखरी भयो । शास्त्रीय शब्द बैखरी हो । त्यही नाद मासिए अर्थ लाग्छ त ? नाद ब्रह्मवाला भन्छन्— लाग्दैन । लाग्यो भने देवनागरीको मूल जरो टुट्छ । उनीहरूको विचारमा अर्थ गर्नेले त भाव ब्रह्मका कुरा गर्छन् । मानसिक कुरा । काल्पनिक कुरा । त्यसैमा मक्ख

पछन् । सापेक्ष अर्थ लगाउँछन् । यसो हुँदा देवनागरीको मूल सुक्छ ।
अर्थको अनर्थ लाग्छ ।

देवनागरी लिपिको प्रयोग भएका वैदिक वाङ्मय बचाउन पुर्खाले षट्कोण
को एउटा कोणमा शिक्षा राखे । पुरख्यौली शब्दमा शिक्षा (सरस्वती कोण)
अर्थान्तर हुन नदिन तान्त्रिक र नै व्याकरण हो । वैदिक वाङ्मयको
मान्त्रिकहरूले यो चिन्तनको विस्तार गरे । उनीहरूले भने- मानव शरीरमा
७२ हजार ऊर्जावाहक नाडी छन् । तिनका सन्धि हुन्छन् । मर्मस्थान
हुन्छन् । चक्र हुन्छन् । दुई नाडीका ऊर्जा जोडिएको ठाउँ सन्धि हो ।
तीन नाडीको ऊर्जा जोडिएको ठाउँ मर्मस्थान हो । तीनभन्दा बढी
नाडीहरूको ऊर्जा मिल्ने ६ वटा ठाउँको नाम चक्र हो । चक्र भनेको ऊर्जा
सञ्चालन केन्द्र हो । योनि क्षेत्रमा मूलाधार चक्र हुन्छ । पेट क्षेत्रमा
स्वाधिष्ठान चक्र । छाती क्षेत्रमा मणिपुर चक्र । घाँटी क्षेत्रमा अनाहत
चक्र । आँखीभाँै क्षेत्रमा आज्ञा चक्र । तालु क्षेत्रमा सहश्र चक्र । प्रत्येक
चक्रको आआफ्नै मूल ध्वनि हुन्छ । त्यहाँ भएका अरू नाडीले त्यही
ध्वनि पछ्याउँछन् । मूलाधारको ध्वनिमा चिपचिप गर्ने नाद हुन्छ ।
स्वाधिपठानमा चञ्च गर्ने । मणिपुरमा घन्ट ध्वनि हुन्छ । अनाहतमा
बाँसुरी नाद वा ध्वनि हुन्छ । आज्ञा चक्रमा हं अं, क्षं, ॐ नाद हुन्छ ।
सहश्र चक्रमा ज्ञानको स्फुरण हुन्छ । नाद हराउँछ । देवनागरीको मूल
जरो नै हराउँछ ।

जुन भाषामा पनि शब्द र ध्वनिहरू परिवर्तित हुन्छन् नि । बनेका
भाषामा ठीक होला । बनाइएका भाषामा ठीक होला । तर देवनागरी त
बने-बनाइएको लिपि हैन नि । त्यो त भएको लिपि हो । नाद-शब्द र
ब्रह्मलिपि । विज्ञहरूको तर्क पनि ठीक होला । पश्चिमा भाषाविदका
सिद्धान्त पढ्दा । युनिकोडबाट देवनागरी लिपि टाइप गर्दा । तर हामी

अर्के हौं भन्ने बुझ्ने र बुझाउने कसले हो ? नाद ब्रह्मबाट शब्द ब्रह्म जानेका हामीले हैन र ? शब्द ब्रह्मबाट अक्षर ब्रह्म बुझेका हामीले हैन र ? अविनाशी ब्रह्म बुझेका हामीले हैन र ? क्षर ब्रह्म बुझेका (नाशवान) पश्चिमी भाषाविदको बुद्धि बोकेर देवनागरी लिपिमा खेल्दा के होला ? युनिकोडबाट देवनागरी लेख्दा रोमन लिपिको भजन त हुन्छ । भियतनामीलाई बाध्य पारेजस्तो । गुरुङको खेमा लिपिमा रोमन लिपिवालाले धावा बोलेजस्तो । रोमन लिपिमा देवनागरी पढ्न त सकिएला, तर आफ्ना पुर्खाको तत्त्वज्ञान बुझ्न चाहने भोलिका सन्ततिले के भन्लान् ? समकालीनहरूकै कुरा के होला ? यस मानेमा व्याकरणीय अपराध भएन र ?

ब्राह्मी लिपि विश्वको प्राचीनतम् लिपिमध्ये एउटा हो। यो लिपिको उत्पत्ति भारतमा भएको भन्ने विषयमा दुईमत छैन। यद्यपि ब्राह्मी लिपिको उत्पत्ति यसैबेला भएको भन्नलाई आज पनि कुनै निश्चित आधार छैन। ब्राह्मण समुदायबाट यो लिपिको उत्पत्ति भएको भन्ने जनविश्वास छ। त्यसैले यो लिपिको नाउँ पनि ब्राह्मणबाट ब्राह्मी भएको भनाइ छ। भारतमा ब्राह्मणले धार्मिक ग्रन्थ 'वेद' को संरक्षणका लागि नै यस लिपिको सिर्जना गरेको भन्ने आमविश्वास छ।

13.4 लेखिम

कुनै पनि भाषाको लेख्ने ढंग नै त्यो भाषाको लेख्ने प्रणाली वा लिपि हो । ध्वनिको प्रतिनिधित्व गरी लेखिएका चिन्हहरूलाई लिपि मानिने हुनाले लिपद्वारा कुनै पनि लेखिने बस्तुलाई लेखिम भनिन्छ । बास्तवमा भाषालाई विशेष चिन्हहरूद्वारा अङ्कित गर्न सकिन्छ । त्यस्ता चिन्हहरूलाई नै लिपि भनिन्छ अनि लिपिद्वारा भाषालाई अङ्कित गर्ने

काम वा कार्यलाई लिप्याङ्कन भनिन्छ । कुनै पनि भाषाको एक भाषालाई अर्को भाषामा लेख्नु भन्को लिप्यान्तरण गर्नु हो ।

प्रत्येक वर्ण लेखनको आफ्नो एकाई हुने गर्दछ, यस एकाइलाई सामान्य भाषामा **लेखिम** भनिने गरिन्छ । यस लेखिमको एक निश्चित स्वनिम नियम पनि हुने गर्दछ । भाषा भनेको मान्छेकै इतिहाससँग जोडिएर आएको मान्छे मात्रको निजी सम्पत्ति हो । यसको भण्डारभिन्न रूप, रूपावली, शब्द, पद, पदावली, वाक्यांश, वाक्यहरू रहेका हुन्छन् । साथै भाषामा व्याकरण र अर्थ पनि आफैं निहित हुने विषयहरू हुन् । स्वनिम, वर्णिम, व्याकरण र अर्थको समष्टि नै भाषा हो । भाषा मान्छेसँग जोडिएर आएको मान्छेकै एक निजी अमूल्य सम्पत्ति हो भन्नेमा अब कुनै दुविधा छैन । लामो इतिहास बोकेका मान्छेसँग यो पनि बगदै आएको छ । मान्छेको इतिहास बोक्दै आएको छ । मान्छेले गर्दै आएका विकास र परिवर्तनसँग भाषा पनि जोडिँदै आएको छ । समयसँग बगदै जाँदा मान्छेले एक अवस्थाबाट अर्को अवस्थामा जसरी पाइलो चाल्छ सोही अनुरूप उसका भाषामा र बोलीचालीमा पनि भिन्नता आउँछ । यही भाषामा आउन सक्ने भिन्नतालाई भाषाको परिवर्तन भनिन्छ । यसको परिवर्तन सोलोलो सिंगो भाषाको रूपमा भनेकै बेलामा हुने चाहिँ होइन । यसका विविध घटकहरूमा बिस्तारै बिस्तारै परिवर्तनका रूपरेखाहरू देखिन थाल्छन् । त्यस्ता परिवर्तनहरूलाई समाजले बिस्तारै ग्रहण गर्दै जान्छ र ती परिवर्तनहरू स्वाभाविक रूपमा चलनमा आउन थाल्छन् ।

परिवर्तनहरू एक घटकबाट अर्को घटकमा नजानिदो गरी सर्न थाल्छन् र परिवर्तनको स्वरूप फैलँदै जान थाल्छ । यस्तै उकाली ओराली पार गर्दै आएको भाषाहरूको बगादपभिन्नको एक भाषा सदस्य नेपाली भाषा पनि हो । नेपाली भाषाको लगभग एक हजार वर्ष जति लामो इतिहास मात्र छ ।

एक हजार वर्षकै इतिहास भए पनि यसका आफ्ना इतिहासको चरणमा भाषिक विकासमा हुने लक्षणहरू देखाएकै छ । यसका पुराना सामग्रीहरूमा पाइएका रूपहरूका साथ वर्तमानका रूपसँग तुलना गर्नु हो भने यस भनाइका धेरै धेरै प्रमाणहरू पुष्टिदै जान्छन् । पन्ध्रौं शताब्दीको भाषा र आजको यसै भाषाको रूपलाई तुलना गर्दा यो कुरा यसरी प्रमाणित हुन्छ -

यो कनकपत्र भितरकि भाषा घाल घलाव षोस षोसाव सो आफ्ना द्योपितर एकै सै पुरुषा कुँभी नरक घाल । (इ. पूर्व १४१३ को कनकपत्र)

यही भषालाई आजको भाषामा लेख्नु पर्दा यस्तो हुन सक्छ -

जसले यस कनकपत्रको भाकालाई नष्ट गर्ला, नास्ला, नास गर्न लगाउला, खोस्ला र खोस्न लगाउला उसले आफ्ना देउपितृसहित एक सय पुर्खालाई समेत कुम्भिपाक नरकमा गिराउला ।

शब्द, शब्दको अर्थ, ध्वनि, वर्ण, व्याकरण जस्ता भाषिक एकाइहरूको अवस्था कुन भाषामा कता झुकिरहेको छ वा कुन रूपमा अघि बढ्दो छ सो कुराको साँचो पारख समसामयिक भाषाका अध्ययनबाट पुष्टि गरिन्छ । जुन भाषामा धेरै अघि के कति वर्णहरूको उच्चारण हुन्थ्यो र अध्ययन गरिएका अवस्थामा के कति हराए, रहे वा थपिए भन्ने कुराको अध्ययन वर्णविज्ञानको इतिहासमा कालक्रमिक रूपबाट गरिने अध्ययनबाट पुष्टि हुन्छ । त्यही भाषामा चलाइएका वर्णमालाका वर्णहरू सही सही रूपमा बोलिन्छन् बोलिन्नन् वा लेख्य रूपमा मात्र छन् कि कथ्यमा पनि छन् भन्ने कुराको खोजी पनि वर्णविज्ञानको विषय हो ।

पाली भाषाका प्रायः सबै अभिलेख, ताम्रपत्र र कनकपत्रहरूमा लेखिएको भाषाको कालक्रमिक रूपमा अध्ययन गर्दै आउँदा यो वर्ण सबैतिर पाइन्छ

। वर्तमान नेपाली भाषामा ता यो वर्णको उपस्थिति बाकलो छ । बाकलो छ भन्ने कुराको उदाहरण तलका शब्दहरूले दर्साउँछन् -

शब्दको सुरुमा हुने वर्णहरू - छर् , छस् , छट्पटी, छ, छैन, छाता, छाला, छानु, छाया, छिमेकी, छिनु , छुचो, छुद्दे , छेस्को, छेउ, छेपारो, छैटी, छैमल, छैन, छोरी, छोटो, छौंडाछौंडी, छौं आदि ।

शब्दको माझमा हुने वर्णहरू - बछडो, बिछट् , मच्छड, दुच्छर, पुच्छर, पिच्छा, बाछो, बाछी, गछ, मुछा आदि ।

शब्दको अन्तमा हुने वर्णहरू - मुछ , ताछ, पुछ, काछ, गाछ, पछ आदि ।

माथिका उदाहरणहरूले स्पष्ट रूपमा के कुरा जाहेर गर्छन् भने नेपाली भाषाको लेखनमा यो ःछः वर्ण पूर्ण रूपमा जीवित छ । लेख्य रूपमा यसको अस्तित्व सर्वत्र देखिएको भए पनि कथ्य नेपालीमा भने यसको स्थिति निकै नै विचारणीय हुन गइरहेको छ । लेख्य नेपालीको कुरा गर्दा लगभग प्रत्येक जस्तो वाक्यमा एउटा न एउटा ःछः वर्णको उपस्थिति हुन्छ । तर कथ्य नेपाली र त्यसका पनि स्थानीय भेदहरूको कुरा गर्ने हो भने यस वर्णले ठाउँ छाड्दै गएका धेरै उदाहरणहरू देखिन आउँछन् । कथ्य नेपाली भाषाको ःछः वर्णको प्राणत्व ठाउँ हेरेर निरन्तर रूपमा अल्पतातिर झुकिरहेको देखिन्छ । लेख्य रूपको यस वर्णमा पनि प्राणत्वको पूर्णता सैद्धान्तिक रूपमा मात्र स्वीकार गर्न सकिन्छ । वस्तुतः त्यसले पनि आंशिक रूपमा मात्र महाप्राणत्वलाई बोकिरहेको आभास हुन्छ । यस वर्णको प्राणत्वमा आएको न्यूनता वा अल्पता ःच्ः वर्णमा झर्ने प्रक्रिया नेपाली र यसका स्थानीय भेद उपभेदहरूमा सहज

रुपमा देखिन्छ, देख्न सकिन्छ ।

लेख्य रूप कथ्य रूप

भएछ, छेस्को, रहेछ, छाद, सक्छस्भएच =, छेस्को, रहेच, छाद, सक्चस्
 गन्छ, हुन्छ, सुन्छ, गर्छस्, छेपारोगन्छ =, हुन्छ, सुन्छ, गर्चस्, छेपारो
 छैन, छ, छाता, छिनो, छुरी, छायाछैन =, छ, छाता, छिनो, छुरी, छाया
 छापा, छोरो, छोरी, छुचुन्द्रो, छोटोछापा =, छोरो, छोरी, छुचुन्द्रो, छोटो
 छारो, बाछो, बाछी, माछो, छट्टारो =, बाछो, बाछी, माछो, छट्ट
 सछ, भान्छा, पछ, कान्छो, मछसर्च =, भान्छा, पच, कान्छो, मच,
 सोहोछ, सुन्छु, थाहा छैन, भन्छुसोहोच =, सुन्छु, था हैन, था छैन, भन्छु
 आँखा तछस्, मार्छन्, जान्छन्तर आँखा =चस्, मार्चन्, जान्चन्
 जान्छु, खान्छु, बुन्छन्, सुन्छन्जान्छु =, खान्छु, बुन्छन्, सुन्छन्,
 पिँदछन्, लिन्छन्, दिन्छन्, रुन्छन्पिस्चन् =, लिन्छन्, दिन्छन्, रुन्छन्
 पुछपाछ, ताछतुछ, काछ, लुछपुस्पास् =, तास्तुस्, कास्, लुस्
 मुछ, लाछ, पाछ, पछ, पुछ =मुस्, लास्, पास्, पस्, पुस् इत्यादि ।

माथि टिपिएका उदाहरणहरू खालि उदाहरणका लागि मात्र हुन् । भाषामा
 ःछः वर्णको स्थिति यतिमै समाप्त भएको मान्नु हुन्न । यसको प्रयोग
 क्षेत्र व्यापक छ । यहाँ उदाहरण थोरै टिपिए पनि टिपिएका ती
 उदाहरणमा प्रयोग भएका शब्दहरूले यसको प्रयोगक्षेत्रको व्यापकता
 देखाउँछन् । यिनलाई असचेत रूपमा पढ्दा वा बोल्दा अथवा असचेत
 रूपमा वक्ताले यस वर्णलाई प्रयोग गर्दा हुने स्थिति कथ्यतिरका
 उदाहरणहरूले देखाउँछन् । शब्दहरूको आदिमा वा आरम्भिक कोटीमा
 ःछःवर्ण स्पष्ट रूपमा देखिन्छ । यो क्रम कथ्य तथा लेख्य दुबै रूपमा
 पाइन्छ । किनभने छाता, छानो, छैन, छ, छक्का, छातो, छतिस, छबिस, छुन,
 छेक आदि शब्दहरूमा प्राप्त हुने ःछः वर्णको महाप्राणत्वले अल्पता कायम

गर्ने बित्तिकै अर्थ समेत खल्बलिन वा अनर्थ हुन सक्छ । चाता, च, चातो, चतिस, चबिस जस्ता शब्दहरूको ःछः वर्ण ःचः वर्णमा परिणत हुनासाथ अर्थ शून्य हुन सक्छ भने अरु शब्दहरू जस्तो चानो, चैन, चक्का, चुन, चेक आदि बनाउँदा अन्य अर्थ देखिन सक्छ । यसरी ःछः लाई ःचः बनाउँदा कतै अर्थ फरक भयो भने कतै अन्य अर्थ देखियो । अतः माथिका शब्दहरूमा रहेको ःछः वर्ण अल्पप्राण भई ःचः भएको होइन भन्ने प्रमाण पुग्छ । यस उसले पदादिमा रहेको ःछः वर्णको उत्रो धेरै विचलन भएको छैन । लोपै हुने अवस्थामा छैन ।

शब्दको मध्य वा स्वरमध्यस्थ ःछः वर्ण ख, अ, ज आदिमा भने आंशिक अल्पप्राण लक्षणहरू देखिन्छन् । तर यस स्थितिमा ःछः वर्णका साथ व्यञ्जन वर्ण पनि हुने पर्ने देखिन आउँछ । हुन त कथ्य नेपालीका स्थानीय भेदको समग्रता यहाँ आएको छैन । सर्वेक्षणको कमीले यसो भएको हुन सक्छ । नेपाली भाषा आफ्ना भाषिका र उपभाषिकाहरू प्रशस्तै भएको भाषाका रूपमा परिचित छ । त्यसो हुँदा ती सबै भाषिका र उपभाषिकाहरूमा ःछः वर्णको यथार्थता के छ त्यसमा यस सानो लेखको पूर्ण दृष्टि कमै पुगेको छ । यसै भएर पनि ःछः वर्णको मध्यपश्चिमाञ्चलका नेपाली भाषाका केही स्थानीय भेदहरूको उच्चारणको ठाउँ ठाउँमा यो वर्ण ःहः का रूपमा वा ःहः वर्णतर्फ झुक्ने क्रम टढ्कारो हुँदो छ ।

लेखिमको उपयोगिता

- लेखिमको ज्ञानबाट भाषाको शुद्ध लेखनमा सरलता प्राप्त हुँदछ । यसको माध्यम नै कुनै पनि भाषाको मूल वर्ण, अक्षर, ध्वनि आदिको ज्ञान हुने गर्दछ ।

- लेखिमको उच्चरित भाषासित सम्बन्धित रहन्छ । यसको माध्यमबाट भाषाका ध्वनिहरूको संख्यालाई नियन्त्राण गर्न सकिन्छ । यस प्रकारको नियन्त्राणले भाषा उच्चारणमा समुचित व्यवस्था बनि रहन्छ।
- लेखिम भाषाको अर्थ भेदक एकाई हो । भाषाका अन्य एकाइहरूमा शब्द, पद, वाक्य आदिको ज्ञान तबसम्म सम्भव हुँदैन जबसम्म हामीलाई लिपि र लेखिमबारे ज्ञान हुँदैन । कारण भाषाको परवर्ती वृहतर एकाइहरू लेखिममा नै आधारित हुने गर्दछ ।
- लिपिको निर्माणमा लेखिमले महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्ने गर्दछ । कुनै भाषाको लेखिमद्वारा नै लिपिको पनि निर्माण, विकास हुने हुनाले लिपिको मुलाधार गर्ने प्रमुख घटक लेखिमलाई मानिन्छ ।
- आदर्श लिपि निश्चय नै लेखिमको माध्यमनै प्रभावित हुने गर्दछ । जुन लिपिमा एक लेखिमको लागि एक लिपि चिह्न हुने गर्दछ , त्यसलाई **आदर्श लिपि** भनिने गरिन्छ ।
- लेखिमको माध्यमद्वारा नै अन्तर्राष्ट्रीय ध्वनितात्विक वर्णमाला वा लिपि (I.N.P.A) - को रूप निर्धारण भएको पाइन्छ । सबै भाषाहरूको विभिन्न लेखिमको लागि लिपिमा समुचित रूपले एक - एक चिह्नको व्यवस्था हुने गर्दछ । यस प्रकार भाषाको प्रयोग, लेखन साथै आदर्श लिपि, अन्तरराष्ट्रीय लिपि आदिको निर्माणमा लेखिमको महत्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ ।

लेखिमको विशेषता

- लेखिम भाषाको लघुतम एकाई हो ।

- लेखिमले विभिन्न समान लिपिगत रेखा, ध्वनि आदिलाई प्रतिनिधित्व गर्ने गर्दछ । यदि एक भाषालाई एक भन्दा अधिक या अनेक तरहले लेखियो भने यसको लागि एकै प्रकारको लेखिम हुनु पर्दछ । जस्तै - 'क' वर्णलाई दश व्यक्तिहरू आ - आफ्नै हस्ताक्षरले लेखे यसको दश रूप पाउन सकिन्छ । तर यी दशै लिपि चिन्हहरूका लागि एउटै लेखिमको प्रयोग हुने गर्दछ ।
- ध्वनि-रूपों के लिए एक ही स्वनिम होगा।
- लेखिमको अस्तित्व भाषासित सम्बन्धित हुने गर्दछ । मोखिक भाषासित यसको सम्बन्ध नभएर केवल लिखित भाषासित मात्र रहेको हुन्छ । लिखित भाषामा केही प्रकारका एकाई हुने गर्दछ, जसलाई लेखिम भन्न सकिन्छ ।
- नेपाली भाषामा एक लेखिम पाइन्छ भने अङ्ग्रेजी भाषामा केही लेखिमहरूको प्रयोग भएको पाइन्छ । जस्तै - C > कैमल (camel), K > काइट (kite) > केमेस्ट्री (chemistry), Que > चैक (cheque) ck > बैक (Back) आदि ।
- प्रत्येक भाषाको आफ्नै लेखिम हुन्छ, जो अन्य कुनै पनि भाषाका लेखिम भन्दा भिन्न हुने गर्दछ । अर्थात् लेखिम भाषा विशेषमा आधारित रहन्छ । जस्तै - प, फ नेपाली भाषाको लेखिम हो । यसरी नेपालीमा पानीलाई पानी, हिन्दीमा 'जल' , बङ्गलामा 'जॉल' वा बृष्टि, अङ्ग्रेजीमा वाटर, शेर्पामा छु आदि भनिने गरिन्छ । यसर्थ प्रत्येक भाषाको लेखिम भिन्न - भिन्दै हुने गर्दछ ।
- भाषामा लेखिम जस्तै स्वनिम रहेको हुन्छ । यो समपवर्ती ध्वनिहरूबाट प्रभावित हुने गर्दछ । त अघोष, अल्पप्राण, दन्त्य ध्वनि

जब न वर्णको साथ प्रयुक्त हुन्छ , तब नासिक्य ध्वनि 'न' - को प्रभाव त्यसमा पर्ने गर्दछ ।

13.5 लिपि र लेखिममा सम्बन्ध र भिन्नता

कुनै पनि भाषाको लेख्ने ढंग नै त्यो भाषाको लेख्ने प्रणाली वा लिपि हो । ध्वनिको प्रतिनिधित्व गरी लेखिएका चिन्हहरूलाई लिपि मानिने हुनाले लिपिद्वारा कुनै पनि लेखिने बस्तुलाई लेखिम भनिन्छ । प्रत्येक वर्ण लेखनको आफ्नो एकाई हुने गर्दछ, यस एकाइलाई सामान्य भाषामा **लेखिम** भनिने गरिन्छ । यस लेखिमको एक निश्चित स्वनिक नियम पनि हुने गर्दछ । भाषा भनेको मान्छेकै इतिहाससँग जोडिएर आएको मान्छे मात्रको निजी सम्पत्ति हो । बास्तवमा भाषालाई विशेष चिन्हहरूद्वारा अङ्कित गर्न सकिन्छ । त्यस्ता चिन्हहरूलाई नै लिपि भनिन्छ अनि लिपिद्वारा भाषालाई अङ्कित गर्ने काम वा कार्यलाई लिप्याङ्कन भनिन्छ । कुनै पनि भाषाको एक भाषालाई अर्को भाषामा लेख्नु भन्को लिप्यान्तरण गर्नु हो ।

देवनागरी वर्णमाला वा लिपि अन्य लिपिहरूको तुलनामा निकै नै प्रामाणिक र ध्वनि वा वर्णविज्ञानका निकट रहेको तथ्य छ । ध्वनितात्विक आलेखनका तत्वहरूलाई यसले समेट्दै विकास गरिएको हो । आरम्भमा यो लिपि ध्वनिका सारै नै निकट थियो । ध्वनिका सबै विशेषताहरू यसमा समाहित थिए । तर ध्वनिको कालक्रमिक परिवर्तन हुँदै जाने क्रम र लिपिमा सुधार नगर्ने परिपाटीका कारण यसमा नाना समस्या जन्मेका हुन् । लोप भएकाहरूलाई लिपि चिन्हबाट सप्रमाण हटाउने र नयाँ सम्भावित ध्वनिहरूलाई चिनेर नयाँ चिन्न स्थापित गर्ने काम हुनु आवश्यक थियो तर हालसम्म पनि यो कार्य कुनै भाषाका लिपिमा भएको पाइन्न । देवनागरि लिपिमा पनि समस सापेक्ष परिवर्तन

गर्ने गरिएको भए समस्या कम हुने थियो, लेखनको जटिलता अझै कम हुने थियो । यो एक आशा मात्र हो । वास्तवमा तलको रोमन लिपिको लेखन र उच्चारणको भद्रगोले पन देवनागरीमा कहिल्यै पनि आएको देखिन्न । उदाहरण -

कनाउलेङ्गे लेखेर नलेज बोल्नु पर्छ ।

बुट लेखेर बट बोल्नु पर्छ ।

पोट लेखेर पट बोल्नु पर्छ । पाल्म लेखेर पाम बोल्नु पर्छ ।

काल्म लेखेर काम बोल्नु पर्छ ।

हिस्टोरी लेखेर हिस्ट्री बोल्नु पर्छ । ओउट लेखेर आउट बोल्नु पर्छ ।

प्सिचोलोगी लेखेर साइकोलोजीबोल्नु पर्छ ।

यस्तै गरी ठाउँ पिच्छे एकै वर्णको बेग्ला - बेग्लै उच्चारण गर्दाको हैरानी पनि बेहोर्नु पर्छ । जस्तै - अ कतै च, कतै क, कतै स, श हुन्छ । त वर्ग र ट वर्गका लागि त, तज, म, मज को दोहोरो उपयोग हुन्छ । न, ण, ङ, चन्द्रबिन्दु र सिरबिन्दु का लागि ता एउटै ल मात्र उपयोग हुन्छ । खैर यो बेग्लै विषय हो । यसबारे अन्यत्रै छलफल हुनु आवश्यक छ । यहाँ ता नेपाली भाषामा चलाइएका वर्णहरूले यति विधि समस्या पार्दैछन् भन्नु यी उदाहरण टिप्पुको तात्पर्य हो । एक थोक लेखेर बेग्लाबेग्लै ठाउँमा बेग्लाबेग्लै उच्चारण गर्नु पर्ने समस्यायुक्त लिपि नेपाली अवश्य नै होइन र अहिले पनि त्यति विधि यसले पिरोलेको छैन । तर यसमा पनि समय अनुरूप र उच्चारणको प्रकृतिलाई नपछ्याइदिएको कारण केही समस्याहरू छन् । परिवर्तन पनि गर्दै जाने हो भने यो लिपि वर्णविज्ञानका आधारमा निकै नै वैज्ञानिक लिपि हो । यसमा दीर्घ, स, श, ष, ज, व, ब, ऋ,

रि वा री, ये, ए, अइ, ऐ, अउ, औ हरुलाई सही सँग लेख्न नसक्ने र पदयोग तथा पदवियोग गर्न नजान्नेहरूको एक असन्तुष्ट जमात छ ।

सबैतिर स मात्र लेख्ने, सबैतिर ह्रस्व वा दीर्घ मात्र लेख्ने, समस्यायुक्त वर्णहरूलाई हटाउन सकिने सुझाव पनि उनीहरूको छ । यो कुरा नराम्रो अवश्य पनि होइन । लिपिलाई सुधारको बाटोमा लाने संकेतको यो सूचक हो । तर आज चलेकै देवनागरी पनि तुलनात्मक रूपमा पर्याप्त वैज्ञानिक छ । जथाभावी यस लिपिलाई प्रहार गरिरहनु पर्दैन । उनीहरूले अन्य अन्तरराष्ट्रिय लिपिहरूसँग तुलना पनि गर्नुपर्छ । दीर्घता, सत्व मात्र नभई यस लिपिमा प्लुत, सूर, लय, बलाघात वर्णकै (खण्डेतर र खण्डीय समेत) कोटीमा रहेर अहिले पनि काम गरिरहेका छन् । तर लेखनमा ता ती सबै हटिसकेका छन्, तिनको अस्तित्व लेखनमा रहेको छैन, यद्यपि बोलीचालीमा अवश्य नै छ । यसबारे पनि सोच्नुपर्छ लिपिको परिवर्तन गर्न चाहनेहरूले । जब कुनै ध्वनि हुन्छ भने लिपिविज्ञानमा त्यसका लागि लेख्य चिन्नको व्यवस्था भएको हुन्छ । ध्वनि नै नभएको ठाउँमा अनावश्यक लिपि चिन्न राख्नु भनेको समस्या जन्माउनु हो । कसले प्लयधभिमनभ लाई नलेज नभनी कनाउलेङ्गे भन्छ ? नलेज भन्दा कुरा बुझिन्छ भने यस्ता पुडमाडलाई किन लबभिव नबनाउने ? यो एक सोच हो वर्णविज्ञानको वैज्ञानिकीकरण गर्ने सन्दर्भको । जेहोस् देवनागरी लिपिमा लेखन वैज्ञानिक रूपमा नै आरम्भ भएको हो । यसलाई वर्णवैज्ञानिक विधिले कसी लगाएरै निर्माण गरिएको हो ।

अहिले पनि आफूमा यो उत्तिकै वैज्ञानिक छ । तर यसको लामो चलन र उच्चारणक्रममा आएको विभेद वा जिब्रोले यसको मूल रूपको सही उच्चारण गर्न नसक्नुका कारण पर्याप्त विभेद भने आएकै छ । नेपाली भाषामा चलाइएको यस लिपिका केही वर्णहरूको उच्चारणमा तिनीहरू

आफ्नो उ बेलाको मौलिक रुपबाट खस्किस्केको उदारणको सानो विवरण मात्र यो हो । यहाँ चर्चा गरिएका मात्र नभई अन्य कतिपय वर्णहरू पनि नजानिदो गरी परिवर्तनको बाटो समाइरहेका छन् । यसका लागि विशेष अध्ययनको खाँचो छ । अन्तमा रामायण पढिसकेर पनि सीताको अतोपतो नपाउनेहरू पनि समाजमै हुन्छन् । मानवीय स्वभाव हो । यसैले उहाँहरूदेखि खुब सावधान हुन आवश्यक छ । अरु अरु सन्दर्भ आए पनि यस लेखको खास क्षेत्र भनेको नेपाली भाषामा चलाइएका सबै वर्णहरू जे हुनु पथ्र्यो र उनीहरूको जे विशेषता थियो त्यही छ छैन भनेर खोज्ने कामको आरम्भ मात्र हो यो । अनि केही वर्णहरू कसरी च्यूत हुँदैछन् भन्ने कुराको सानो दिग्दर्शन मात्र हो ।

नेपाली भाषामा वर्ण विन्यास सम्बन्धी समस्याहरू अहिले निकै तन्किएका छन् । यसबारेका बहसहरू नभएका भने होइनन् । भाषाको लेखाइलाई निकै जनाले गिजोलगाजोल गर्दै आएका छन् । अर्थात् भाषाको लेखनलाई लिएर अलिक लामै खिचोलाहरू भएका छन् । थोरै मात्र इतिहासतिर लागेर अहिलेको वर्णविन्यासमा देखिएको खिचोलोको पृष्ठभूमिसँग केही आफ्नै विचार राख्ने पक्षमा पनि विद्वानहरू छन् । लेखनका बारेमा निकै अघिदेखिको रडाको छ नेपाली लेखनमा । झर्खावादी आन्दोलन (वि, सं, २०१३) बास्तवमा लेखन भन्दा पनि भाषाको शब्दप्रयोगमा बढी केन्द्रित थियो तापनि यसका अभियन्ताहरूका वर्णविन्यासका बारेमा पनि केही धारणा नभएका हैनन् । यस आन्दोलनका अभियन्ताहरूमध्ये विशेष गरी तारानाथ शर्मा र बालकृष्ण पोखरेलले वर्णविन्यासका बारेमा अलिक अघिदेखि नै विभिन्न पत्रपत्रिकाहरूका माध्यममा केही लेखहरू लेखी पटकपटक आफ्ना अभिमत जाहेर गरेको पाइन्छ । नेपाली भाषामा वर्णविन्यासको गिजोला हुने स्थान भनेको ह्रस्व-दीर्घ, हलन्त-अजन्त, सषश,

व ब व., क्षे-छे-क्ष-क्षये-क्षय, ये-ए, ग्यँ-ज, ज-यँ, ऋ-रि-री, द्य, ध्य, घ्य, चन्दबिन्दु-अनुस्वार, र वर्णका अनेकौ प्रकार जस्तै , र्, ङ, « आदि र एकै वर्णका थाप्लामा, पेटमा र पुछारमा अरु वर्णहरु जोडिनु नै हो । यिनको प्रयोगबाट अर्थभेदकता भइदिएको भए कुनै समस्या नै हुने थिएन । इ-ई, उ-ऊ, ये-ए, क्षे-छे, शषस आदिका एकै नासका उच्चारण हुन्छन् । शिशु, सिसु, षिषु, शिशु, षिशु, लाई जसरी लेखे पनि उच्चारणमा र अर्थमा कुनै फरक छैन ।

उच्चारणमा नै फरक नभएपछि अर्थमा भेद नहुनु स्वाभाविक हो । केही अपावदका रूपमा केही व्यक्तिविशेषले यिनको उच्चारणमा भेद गर्न सक्लान् तर आम वक्ता यिनको उच्चारणमा भेद गर्न सक्तैनन् । नत यिनलाई शीशू, सीसू, षीषू, शीसू आदि गरी दीर्घ लेख्ता नै फरक हुन्छ । माथि देखाइएका अरु वर्णको पनि स्थिति यही नै हो । अतः अर्थमा फरक नदेखाउने तर व्यवहारमा भने लेखिरहनु परेका कारणले यिनले गाँजेमाजे बनाउने काम गरेका हुन् । यो कुरा मेरा चालिस वर्षे प्रमाणपत्र, स्नातक र लगभग स्नातकोत्तरका उत्तर पुस्तिकाको परीक्षणबाट सिद्ध जस्तै भएको हो । कारण यस्तो भए पनि यिनलाई हामीले छाड्न सकेका छैनौ । लामो लेखनलाई आत्मसात् गरेकाहरुले वा व्याकरणविद् वा वर्णविन्यासका मोहमा परेकाहरुले यी वर्णका रूपहरुलाई र यिनैबाट लेखिने परिपाटीलाई छोड्ने काम गर्न सकेका छैनन् छाड्नु हुन्न भनेका छन् । साथै कति परिवर्तनका इच्छुकहरुले भने यिनलाई हटाएर सजिलो बाटो लिन इच्छा पनि देखिएका छन् । अहिलेको विवाद यसै दुई विचारका माझको हो ।

13.6 उपसंहार

कुनै पनि भाषाको लेख्ने ढंग नै त्यो भाषाको लेख्ने प्रणाली वा लिपि हो । ध्वनि को प्रतिनिधित्व गरि लेखनको लागि जुन चित्र कोरिन्छ त्यो नै लिपि हो । वास्तबमा लिपि र भाषा दुवै अलग अलग चिज हुन् । भाषाको उपयोग भोलिमा हुन्छ भने लेखनको लागि लिपि प्रयोग हुन्छ । कुनै पनि भाषाको एक भाषा बात अर्को भाषामा लेख्नु भनेको नै लिप्यान्तरण हुनु हो । जसलाई अनुवाद पनि भनिन्छ ।

लिपि वाणीको चित्र हो । लिपिको उद्भवबारे अध्ययन गर्दै जाँदा सर्वप्रथम ब्राह्मी लिपिबाट यसको उद्भव भएको पाइन्छ । ब्राह्मी लिपि एक प्राचीन लिपि हो, जसबाट केही एशियाई लिपिहरूको विकास भएको मानिन्छ । प्राचीन ब्राह्मी लिपिको उत्कृष्ट उदाहरण सम्राट अशोक (असोक) - द्वारा ईसा पूर्व तेस्रो शताब्दीमा बनाइएको शिलालेखहरूका रूपमा अनेक स्थानहरूमा पाइन सकिन्छ । लिपिको विकास सोपानहरूको दृष्टिबाट “चित्रात्मक”, “भावात्मक” र “चित्रात्मक” लिपिहरूको अनंतर “अक्षरात्मक” स्तरको लिपिहरूको विकास मानिन्छ ।

संसारका विभिन्न भाषाहरू विभिन्न लिपिमा लेखिन्छन् । यसमध्ये नेपाली भाषा देवनागरी लिपिमा लेखिने गरिन्छ । मूलरूपमा लिपिको विभिन्न भेद तथा प्रकारहरू छन् । ती मध्ये संसारका प्रमुख लिपिहरू निम्नप्रकार छन् । ती हुन् - लैटिन लिपि (रोमन लिपि), ब्राह्मी लिपि, गुरुमुखी लिपि, गुप्त लिपि, कुटिल लिपि, गुजराती लिपि, लमिल लिपि, देवनागरी लिपि, यूनानी लिपि, अरबी लिपि, बंगाली लिपि, कानो लिपि, चित्र लिपि, प्राचीन मिस्री लिपि, चीनी लिपि, कांजी लिपि, रञ्जना लिपि, इब्रानी लिपि, सीरिलिक लिपि आदि ।

13.7 सार

यस प्रखण्डमा लिपि र लेखिमबारे सामान्य जानकारी प्राप्त भयो । उक्त जानकारीहरूलाई निम्न बुँदाहरूमा यसरी समेटिएको छ ।

- ❖ कुनै पनि भाषाको लेखे ढंग नै त्यो भाषाको लेखे प्रणाली वा लिपि हो।
- ❖ ध्वनिको प्रतिनिधित्व गरी लेखिएका चिन्हहरूलाई लिपि मानिने हुनाले लिपिद्वारा कुनै पनि लेखिने बस्तुलाई लेखिम भनिन्छ ।
- ❖ प्रत्येक वर्ण लेखनको आफ्नो एकाई हुने गर्दछ, यस एकाइलाई सामान्य भाषामा **लेखिम** भनिने गरिन्छ ।
- ❖ यस लेखिमको एक निश्चित स्वनिक नियम पनि हुने गर्दछ । भाषा भनेको मान्छेकै इतिहाससँग जोडिएर आएको मान्छे मात्रको निजी सम्पत्ति हो ।
- ❖ बास्तवमा भाषालाई विशेष चिन्हहरूद्वारा अङ्कित गर्न सकिन्छ । त्यस्ता चिन्हहरूलाई नै लिपि भनिन्छ अनि लिपिद्वारा भाषालाई अङ्कित गर्ने काम वा कार्यलाई लिप्याङ्कन भनिन्छ ।
- ❖ कुनै पनि भाषाको लेखे ढंग नै त्यो भाषाको लेखे प्रणाली वा लिपि हो।
- ❖ ध्वनि को प्रतिनिधित्व गरि लेखनको लागि जुन चित्र कोरिन्छ त्यो नै लिपि हो । वास्तवमा लिपि र भाषा दुवै अलग अलग चिज हुन् ।
- ❖ भाषाको उपयोग भोलिमा हुन्छ भने लेखनको लागि लिपि प्रयोग हुन्छ ।
- ❖ कुनै पनि भाषाको एक भाषा बात अर्को भाषामा लेख्नु भनेको नै लिप्यान्तरण हुनु हो । जसलाई अनुवाद पनि भनिन्छ ।

- ❖ लिपि वाणीको चित्र हो । लिपिको उद्भवबारे अध्ययन गर्दै जाँदा सर्वप्रथम ब्राह्मी लिपिबाट यसको उद्भव भएको पाइन्छ ।
- ❖ ब्राह्मी लिपि एक प्राचीन लिपि हो, जसबाट केही एशियाई लिपिहरूको विकास भएको मानिन्छ ।
- ❖ प्राचीन ब्राह्मी लिपिको उत्कृष्ट उदाहरण सम्राट अशोक (असोक) - द्वारा ईसा पूर्व तेस्रो शताब्दीमा बनाइएको शिलालेखहरूका रूपमा अनेक स्थानहरूमा पाइन सकिन्छ ।
- ❖ संसारका विभिन्न भाषाहरू विभिन्न लिपिमा लेखिन्छन् । यसमध्ये नेपाली भाषा देवनागरी लिपिमा लेखिने गरिन्छ ।
- ❖ संसारका प्रमुख लिपिहरू निम्नप्रकार छन् । ती हुन् - लैटिन लिपि (रोमन लिपि), ब्राह्मी लिपि, गुरुमुखी लिपि, गुप्त लिपि, कुटिल लिपि, गुजराती लिपि, लमिल लिपि, देवनागरी लिपि, यूनानी लिपि, अरबी लिपि, बंगाली लिपि, कानो लिपि, चित्र लिपि, प्राचीन मिस्री लिपि, चीनी लिपि, कांजी लिपि, रञ्जना लिपि, इब्रानी लिपि, सीरिलिक लिपि आदि ।

यस प्रखण्डको अध्ययनले लिपि र लेखिमबारे बुनियाँदी जानकारी प्राप्त भयो । लिपिको परिचय र यसको लेखिमसितको सम्बन्ध, भिन्नता सम्बन्धी यस प्रखण्डमा अध्ययन गरियो ।

13.8 अनुशीलनी

१. लिपिको उत्पत्तिबारे चर्चा गर्दै यसको विकासबारे टिप्पणी प्रस्तुत गर्नुहोस् ।
२. लिपिविज्ञानको अवधारणा स्पष्ट पार्दै यस विज्ञानको विभिन्न धटकहरूबारे सबिस्तार चर्चा गर्नुहोस् ।

३. लिपिको स्वरूपबारे एउटा गरिलो लेख तयार पार्नुहोस् ।
४. भाषाको वैशिष्ट्यको आधारमा लिपिको मान्यताहरूबारे अध्ययन प्रस्तुत गर्नुहोस् ।
५. लिपिको अर्थ र परिभाषालाई केलाउँदै लिपिविज्ञानका विकासबारे समीक्षात्मक अध्ययन प्रस्तुत गर्नुहोस् ।
६. लिपि र लेखिमबीचको प्रार्थक्यलाई केलाउँदै यी दुईको सम्बन्धलाई चिनाउनुहोस् ।
७. भाषाको क्षेत्रमा लिपिको महत्त्व र मूल्य के कस्तो रहेको छ ? आफ्नो तर्क प्रस्तुत गर्नुहोस् ।
८. लिपि र लेखिमको मुख्य - मुख्य विशेषताबारे विश्लेषण गर्नुहोस् ।
९. लिपिको लोकप्रियता संसारका भाषाहरूमा कतिको रहेको ठान्नुहुन्छ ? आफ्नो तर्क पेश गर्नुहोस् ।
१०. लेखिमको महत्त्व, उपयोगिता र विशेषताबारे चिनाउँदै देवनागरी लिपि सम्बन्धि टिप्पणी गर्नुहोस् ।

13.9 अतिरिक्त अध्ययन

१. ढकाल, शान्तिप्रसाद - सामान्य भाषाविज्ञान ।
२. सिजापति, डा. रामविक्रम - भाषा परिचय ।
३. गौतम, देवीप्रसाद - नेपाली भाषा परिचय ।
४. न्यौपाने, टङ्कप्रसाद - भाषाविज्ञानको रूपरेखा ।
५. शर्मा, मोहनराज, लुङ्गटेल, खगेन्द्र - आधुनिक भाषाविज्ञान ।

६. बन्धु , चूडामणि - नेपाली भाषाको उत्पत्ति ।
 ७. बन्धु , चूडामणि - भाषा विज्ञान ।
 ८. अधिकारी, हेमाङ्गराज - सामाजिक र प्रायोगिक भाषा विज्ञान ।
 ९. गिरी, जीवेन्द्र देव - भाषा विज्ञान, भाषा र भाषिका ।
 १०. गौतम, देवीप्रसाद - नेपाली भाषा परिचय ।
 ११. प्रेमप्रसाद चौलागाईं - भाषा विज्ञान ।
 १२. पोखरेल, बालकृष्ण - राष्ट्रभाषा ।
 १३. शर्मा, मोहन राज र कृष्णहरि बराल - भाषा विज्ञान र नेपाली भाषा।
 १४. डा. राजमणि शर्मा - आधुनिक भाषा विज्ञान ।
 १५. शर्मा, देवेन्द्रनाथ - भाषाविज्ञानको भूमिका ।
 १६. श्रीवास्तव, रविन्द्रनाथ - भाषा विज्ञान : सैद्धान्तिक चिन्तन ।
 १७. सिंह, दिलिप - भाषाको संसार ।
 १८. वाजपेयी, आचार्य किशोरीलाल - भारतीय भाषाविज्ञान ।
- यस अतिरिक्त लिपि र लेखिमबारे अन्य भाषासित सम्बन्धित पुस्तक र पत्र - पत्रिकाको पनि अध्ययन ।

13.10 मूल्यबृद्धिको निमित्त उत्तर

नोट: तल दिएको खाली स्थानमा आफ्नो उत्तर लेख्नुहोस् -

२६. लिपिको अवधारणा ।

.....

.....
.....
(प्रश्न १ को मूल्यबृद्धिको निमित्त विद्यार्थीले १3.2 को खण्डमा उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

२७. लिपिको इतिहास तथा विकास ।

.....
.....
(प्रश्न २ को मूल्यबृद्धिको निमित्त विद्यार्थीले १३.3 को खण्डमा उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

२८. लेखिम - अर्थ, अवधारणा ।

.....
.....
(प्रश्न ३ को मूल्यबृद्धिको निमित्त विद्यार्थीले १3.4 को खण्डमा उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

२९. लिपि र लेखिममा सम्बन्ध र भिन्नता ।

.....
.....
(प्रश्न ४ को मूल्यबृद्धिको निमित्त विद्यार्थीले १3.5 को परिचय खण्डमा उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

३०. लिपिको उपयोगिता र विशेषता ।

.....
.....
(प्रश्न ५ को मूल्यबृद्धिको निमित्त विद्यार्थीले १3.4 कै खण्डमा उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

एकाइ - 14, देवनागरी लिपि र यसको विशेषता

संरचना

14.0 उद्देश्य

14.1 परिचय

14.2 देवनागर शब्दको अर्थ र परिभाषा

14.3 देवनागरी लिपिको अध्ययन

14.4 देवनागरी लिपिको विकासक्रम

14.5 देवनागरी लिपिको विशेषता

14.6 उपसंहार

14.7 सार

14.8 अनुशीलनी

14.9 अतिरिक्त अध्ययन

14.10 मूल्यबृद्धिको निमित्त उत्तर

14.0 उद्देश्य

यस एकाइको अध्ययन पछि तपाईं निम्नलिखित विषयमा सक्षम बन्न

सक्नु हुनेछ :

- लिपिको सामान्य परिचय
- देवनागर शब्दको अर्थ र परिभाषा

- देवनागरी लिपिको अध्ययन
- देवनागरी लिपिको विकासक्रम
- देवनागरी लिपिको विशेषता

14.1 परिचय

कुनै पनि भाषाको लेख्ने ढंग नै त्यो भाषाको लेख्ने प्रणाली वा लिपि हो । ध्वनि को प्रतिनिधित्व गरि लेखनको लागि जुन चित्र कोरिन्छ त्यो नै लिपि हो । वास्तवमा लिपि र भाषा दुवै अलग अलग चिज हुन् । भाषाको उपयोग भोलिमा हुन्छ भने लेखनको लागि लिपि प्रयोग हुन्छ । कुनै पनि भाषाको एक भाषा बात अर्को भाषामा लेख्नु भनेको नै लिप्यान्तरण हुनु हो ।

लिपिको उद्भवबारे अध्ययन गर्दै जाँदा सर्वप्रथम ब्राह्मी लिपिबाट यसको उद्भव भएको पाइन्छ । ब्राह्मी लिपि एक प्राचीन लिपि हो, जसबाट केही एशियाई लिपिहरूको विकास भएको मानिन्छ । संसारका सबैभन्दा पहिलो लिपि ब्राह्मी लिपिलाई मानिन्छ । ब्राह्मी लिपिबाट जन्मेका लिपिहरू र तिनको समानता स्पष्टतया थाह लाग्छ। यसमा धेरै लिपिहरू ईसाको समयको छेउ - छाउ विकसित भएको मानिन्छ । संसारमा रहेका लिपिहरू यस प्रकार छन् - देवनागरी लिपि, बांगला लिपि, उडिया लिपि, गुजराती लिपि, गुरुमुखी लिपि, तमिल लिपि, मलयालम लिपि, सिंहल लिपि, कन्नड लिपि, तेलुगु लिपि, तिब्बती लिपि, रञ्जना, चित्र लिपि, कुटल लिपि, खरोष्ठी लिपि, थाई लिपि, बर्मेली लिपि, जापानी लिपि आदि ।

देवनागरी लिपिको प्रयोग भएका वैदिक वाङ्मय बचाउन पुर्खाहरूले षट्कोण (सरस्वती खोण) भएको एउटा कोणमा शिक्षालाई राखेको पाइन्छ । देवहरूका नगरसित सम्बन्धित देवनागरी लिपिलाई कतिपय

विद्वानहरूले तान्त्रिक लिपि पनि भनेका छन् । वैदिक वाङ्मयको अर्थान्तर हुन नदिनका निम्ति तान्त्रिक र मान्त्रिकहरूले यस लिपिको विस्तार गरेर लगेको पनि मानिन्छ ।

स्वर	व्यंजन
अ () a	क ख ग घ ङ
आ (ऀ) A	k kh g gh n
इ (ऎ) i	च छ ज झ ञ
ई (ए) l	c ch j jh n
उ (ँ) u	ट ठ ड ढ ण
ऊ (ऒ) U	T Th D Dh N
ऋ (ॠ) R	त् थ द ध न्
ॠ (ॡ) RR	t th d dh n
ऌ (ॢ) lr.	प फ ब भ म्
ए (ॣ) e	p ph b bh m
ऐ (।) ai	
ओ (॥) o	य र ल व्
औ (०) au	y r l v/w
अं (ः) m.	श ष स ह ङ
अः (ॣ) :	S sh s h jn

लिपिको नमूना ।

14.2 देवनागर शब्दको अर्थ र परिभाषा

देवनागरी लिपि मानवीय तथा भाषिक सम्पत्तिमात्र होइन, दैवी तथा सांस्कृतिक सम्पत्ति पनि हो । बुद्ध र उनका मूर्तिहरूभन्दा प्राचीनतम शब्द 'बुद्ध, विद्या, विद्वान्, पद्म' आदिलाई 'बुद्ध, विद्या, विद्वान्, पद्म' बनाउनुपर्ने र नबनाए बालबालिकाले दण्डभागी हुनुपर्ने ? यही सिको गरेर नवमूर्तिकारले बुद्धको सालिकमा टाई, कोट र पाइँट हालिदियो भने के होला ? दुईसय वर्षसम्म पनि टिक्न नसकेको धरहरा चाहिँ पुरातत्व हुने, त्यसको मौलिकताको सुरक्षाका लागि प्रधानमन्त्रीसमेतले एकएक महिनाको पारिश्रमिक दान गर्नुपर्ने अनि प्राचीनतम पुरातत्व देवनागरी लिपिलाई चाहिँ परिवर्तन गराएरै छोड्ने ढिपी सनातन धर्मसंस्कृतिकै विरुद्ध छ ।

नेपालका ९० प्रतिशतभन्दा बढी सङ्ख्यामा रहेका हिन्दु, बौद्ध, जैन, सिख आदि धर्मावलम्बीका धार्मिक ग्रन्थहरू संस्कृत भाषामा छन् । पूर्ण साक्षर भई शास्त्रीय छन्दका नेपाली कविता वाचन गर्न सक्नेले धार्मिक ग्रन्थका सबै मन्त्र तथा श्लोकहरू सहजतापूर्वक वाचन गर्छन् र अब नगरून् भनेर पनि संयुक्त अक्षर हटाइएको हो ? यो लिपि प्राचीनतम मौलिक पुरातत्व हो । देवनागरी लिपिका प्रत्येक अक्षरहरूमा अनेकौं देवी-देवता छन् । ऐतिहासिक पत्रिका 'माधवी'को पहिलो अङ्कमा ऋकार र लृकारकै नाममा मङ्गलाचरण गरिएको छ । पौराणिक शास्त्रहरूअनुसार कमलमा लेखिएका हाम्रा वर्ण वा अक्षरहरूबाट आद्या शक्ति सरस्वती तथा ब्रह्मा आदि देवताका साथै सम्पूर्ण प्राकृत संसारको उत्पत्ति भएको देखिन्छ । शिवपुराणअनुसार अदेखि क्षसम्मका पचास अक्षरहरू पशुपतिनाथका दिव्याङ्ग हुन् । मन्त्रजपको अक्षमाला तिनै अक्षरसँग सम्बन्धित छ । सोह्रवटा स्वरवर्णले तिथिको प्रतिनिधित्व गर्छन् ।

देवनागर भन्ने शब्दसँग काठमाडौं उपत्यकाको अनन्य सम्बन्ध छ । देवनागरी लिपि तान्त्रिक लिपि हो । अक्षरात्मक यन्त्रलाई देवनागर भन्छन् । मूर्तिपूजापूर्वदेखि नै नेपालका तान्त्रिकहरूले देवनागरी लिपिकै अक्षरहरूको पूजा गर्थे । तन्त्रका आदिस्त्रोत महादेवको भूमि काठमाडौं देवपत्तन अर्थात् देवनागर हो । देवराज इन्द्र, इन्द्रचोक, इन्द्रदहसमेतले काठमाडौं देवनागर हो । देवनागरी लिपि चित्रात्मक लिपि भएकाले थप पुष्टि चित्रकार थरले गर्छ । देवनागरी लिपिका मातृकाक्षरको तीर्थ अर्थात् मातृतीर्थ काठमाडौंमै छ ।

14.3 देवनागरी लिपिको अध्ययन

देवनागरी लिपि विशेष गरेर दक्षिण एसियामा प्रयोग हुन्छ । यो लिपि देब्रेदेखि दायाँतर्फ लेखिन्छ । यसको विकास ब्राह्मी लिपिबाट भएको हो । देवनागरी लिपिमा अनेक भारतीय भाषाहरू लेखिन्छन् । संस्कृत, पालि, हिन्दी, मराठी, कंकणी, सिन्धी, कश्मीरी, नेपाली, गढवाली, बोडो, अंगिका, मगही, भोजपुरी, मैथिली, संथाली आदि भाषाहरू देवनागरीमा लेखिन्छ। यसका अतिरिक्त केही स्थितिहरूमा गुजराती, पञ्जाबी, बिष्णुपुरिया मणिपुरी, रोमानी र उर्दू भाषाहरू पनि देवनागरीमा लेखिन्छन्। यो एक ध्वन्यात्मक लिपि हो जो प्रचलित लिपिहरू (रोमन, अरबी, चीनी आदि) - मा सबभन्दा अधिक वैज्ञानिक छ।

भारतीय भाषाहरूका कुनै पनि शब्द वा ध्वनिलाई देवनागरी लिपिमा जस्ताको तस्तै लेख्न सकिन्छ र फेरि लेखिएको पाठलाई लगभग 'जस्ताको तस्तै' उच्चारण गर्न सकिन्छ, जो रोमन लिपि र अन्य धेरै लिपिहरूमा सम्भव छैन। जब सम्म त्यसको केही खास मानकीकरण गरिँदैन, जस्तै- आइट्रान्सया आइएएसटी । देवनागरी लिपिमा अक्षरहरूको क्रम व्यवस्था (विन्यास) पनि धेरै नै वैज्ञानिक छ । स्वर - व्यञ्जन, कोमल-कठोर, अल्पप्राण-महाप्राण, अनुनासिक्य-अन्तस्थ-उष्म इत्यादि वर्गीकरण पनि वैज्ञानिक छन् । एउटा मतअनुसार देवनागर (काशी) - मा प्रचलनको कारण यसको नाम देवनागरी भएको हो ।

14.4 देवनागरी लिपिको विकासक्रम

देवनागरी लिपिलाई भारोपेली परिवारका विभिन्न भाषाहरूले व्यापक रूपमा प्रयोग गर्ने प्रथम लिपि मानिन्छ । इ. पू. पाँचौं शताब्दीदेखि सन् ३५० सम्म प्रचलित ब्राह्मी लिपिको दुई शाखा - उत्तरी र दक्षिणी शैली मध्ये देवनागरी लिपिको विकास उत्तरी शैलीबाट भएको हो । ब्राह्मी

दक्षिण एसियाकै सबैभन्दा पुरानो लिपि हो । यसलाई कसैले अर्माइक, कसैले खरोष्ठी र कसैले ग्रिसेली लिपिबाट विकसित भएको मानेका छन् । यस लिपिको नमुना पाँचौँ शताब्दीको राजा अशोकको शिलालेखहरूबाट प्राप्त भएका छन् । प्राचीन नेपालका सिन्जाली खस राजाहरूद्वारा लेखिएका शिलालेखमा तथा अभिलेखहरूमा यही देवनागरी लिपिको प्रयोग भएको पाइन्छ ।

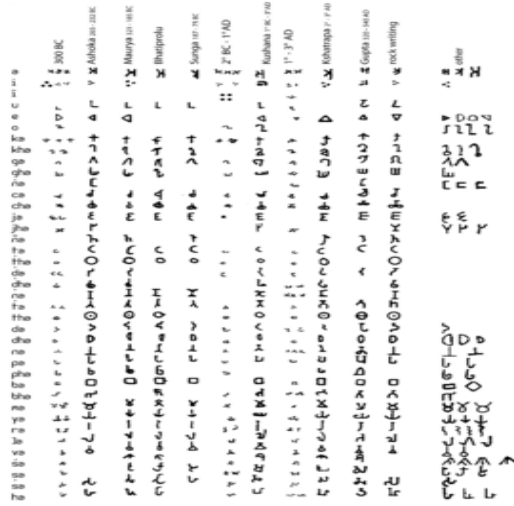
इसा पूर्व पाँचौँ शताब्दीदेखि सन् ३५० सम्म प्रचलित ब्राह्मी लिपिको दुई शाखामध्ये उत्तरी शाखाबाट गुप्त लिपिको विकास हुनगयो । ब्राह्मी लिपिबाट विकसित गुप्त लिपि इसाको ३५० देखि ५०० सम्म प्रचलनमा रहयो । नेपालमा यसलाई पूर्वलिच्छवी लिपिका रूपमा चिनिएको पाइन्छ । गुप्त लिपिबाट कुटिल लिपिको लगभग इस्वी सम्बत् ६०० देखि ८०० सम्म प्रचलनमा रहयो । कुटिल लिपि पछिको अवस्थामा प्राचीन देवनागरी लिपिको नामले परिचित भयो । आठौँ शताब्दीतिर आधुनिक देवनागरी लिपिको विकास भएको मानिन्छ ।

कान्हेरी गुफाको एउटा शिलामा ब्राह्मी लिपिको नमूना ।

ब्राह्मी लिपि विश्वको प्राचीनतम् लिपिमध्ये एउटा हो। यो लिपिको उत्पत्ति भारतमा भएको भन्ने विषयमा दुईमत छैन। यद्यपि ब्राह्मी लिपिको उत्पत्ति यसैबेला भएको भन्नलाई आज पनि कुनै निश्चित आधार छैन। ब्राह्मण समुदायबाट यो लिपिको उत्पत्ति भएको भन्ने जनविश्वास छ। त्यसैले यो लिपिको नाउँ पनि ब्राह्मणबाट ब्राह्मी भएको भनाइ छ। भारतमा ब्राह्मणले धार्मिक ग्रन्थ 'वेद'को संरक्षणका लागि नै यस लिपिको सिर्जना गरेको भन्ने आमविश्वास छ। भारतमा ई.पू. ४०० वर्षअघि यस लिपिबाट लिखित कुनै ऐतिहासिक सामग्री भेटिएको छैन। जैनसूत्रमा उल्लेख भएका १८ लिपिमा सबैभन्दा अग्रिमपङ्क्तिको लिपि ब्राह्मी लिपि हो। बौद्धग्रन्थ 'ललित विस्तर'मा ६४ वटा लिपिको वर्णनमध्ये क्रमागतरूपले सबैभन्दा पहिलो लिपि ब्राह्मी लिपि हो। ब्राह्मी लिपिको उत्पत्ति राजा अशोक (ई. पूर्व २७३ - २३२) भन्दा दुई शताब्दी अघि भएको विश्वास छ। राजा अशोकको शिलालेखमा यो लिपि धेरै प्रयोग भएको छ। यस लिपिको प्रचारप्रसारको मूल आधार यही शिलालेखहरूलाई लिइन्छ। यद्यपि भारतको गुप्त शासनकालमा आएर यो लिपिको आकृति र स्वरूपमा केही परिवर्तन भयो। त्यसरी परिवर्तित लिपिलाई गुप्त लिपि भन्न थालियो। फेरि समयको अन्तरालमा गुप्त लिपिको आकृतिमा पनि परिवर्तन हुन थाल्यो, त्यस्तो परिवर्तित लिपिलाई कुटिल लिपि वा कुटिलाक्षर भन्ने गरियो। यो कुटिल लिपि ईसाको छैठौँ शताब्दीतिर देखापरेको थियो।

ब्राह्मीबाट जन्मेका लिपिहरू

ब्राह्मी लिपिबाट जन्मेका लिपिहरू र तिनको समानता स्पष्टतया थाह लाग्छ। यसमा धेरै लिपिहरू ईसाको समयको छेउ - छाउ विकसित भएका थिए। केही यस प्रकार छन् -

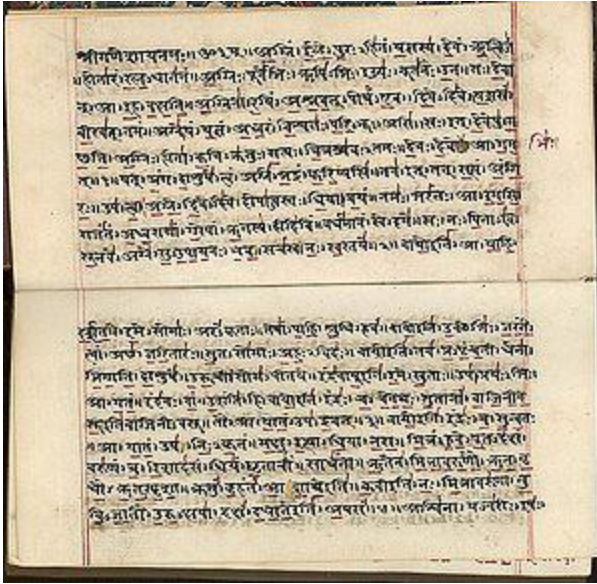
- देवनागरी
- बांग्ला लिपि
- उडिया लिपि
- गुजराती लिपि
- गुरुमुखी
- तमिल लिपि
- मलयालम लिपि
- सिंहल लिपि
- कन्नड लिपि
- तेलुगु लिपि
- तिब्बती लिपि
- रंजना
- प्रचलित नेपाल
- भुंजिमोल

Notes

y	j	య	జ	ఱ	ది	య	య	య	య	ఱ	ఱ	య	ఱ
r	r	ర	ర	ర	రి	ర	ర	ర	ర	ర	ర	ర	ర
l	l	ల	ల	ల	లి	లి	లి	లి	లి	లి	లి	లి	లి
!	!	!	!	!	!	!	!	!	!	!	!	!	!
l	l	ల	ల	ల	లి	లి	లి	లి	లి	లి	లి	లి	లి
v	v	వ	వ	వ	వి	వి	వి	వి	వి	వి	వి	వి	వి
s	s	శ	శ	శ	ష	ష	ష	ష	ష	ష	ష	ష	ష
s	s	ష	ష	ష	ష	ష	ష	ష	ష	ష	ష	ష	ష
s	s	స	స	స	సి	సి	సి	సి	సి	సి	సి	సి	సి
h	h	హ	హ	హ	హి	హి	హి	హి	హి	హి	హి	హి	హి
స్వ													
ర													
వ													
ర్ణ													
-	౧	అ	ఇ	ఎ	ఊ	ఋ	ౠ	అ	క	ల	ల	ల	ల
స్వ													
ర													

6	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६
7	१७	१८	१९	२०	२१	२२	२३	२४	२५	२६	२७
8	२८	२९	३०	३१	३२	३३	३४	३५	३६	३७	३८
9	३९	४०	४१	४२	४३	४४	४५	४६	४७	४८	४९

देवनागरी एउटा प्राचीन लिपि हो । यो लिपि विशेष गरेर दक्षिण एसियामा प्रयोग हुन्छ । यो लिपि देब्रेदेखि दायँतर्फ लेखिन्छ । यो लिपि संस्कृत, नेपाली, नेवारी, हिन्दी, मराठी, भोजपुरी, मैथिली, पाली, रोमानी आदि भाषाहरू लेख्नमा प्रयोग भएको पाइन्छ ।

देवनागरीमा लिखित ऋग्वेदको पाण्डुलिपि

देवनागरी अनेक भारतीय भाषाहरू तथा नेपाली भाषाहरू लेखिन्छन् । संस्कृत, पालि, हिन्दी, मराठी, कंकणी, सिन्धी, कश्मीरी, नेपाली, तामाङ, गढवाली, बोडो, अंगिका, मगही, भोजपुरी, मैथिली, संथाली आदि भाषाहरू देवनागरीमा लेखिन्छ । यसका अतिरिक्त केही स्थितिहरूमा गुजराती,

Notes

पञ्जाबी, बिष्णुपुरिया मणिपुरी, रोमानी र उर्दू भाषाहरू पनि देवनागरीमा लेखिन्छन् । अधिकतर भाषाहरू झैं देवनागरी पनि देब्रेबाट दाहिने लेखिन्छ । प्रत्येक शब्दमाथिबाट एउटा रेखा खिचिन्छ (केहि वर्णहरूको माथिबाट रेखा हुँदैन) यसलाई शिरोरेखा भनिन्छ । यसको विकास ब्राह्मी लिपिबाट भएको हो । यो एक ध्वन्यात्मक लिपि हो जो प्रचलित लिपिहरू (रोमन, अरबी, चीनी आदि)मा सबभन्दा अधिक वैज्ञानिक छ । योभन्दा वैज्ञानिक र व्यापक लिपि शायद केवल आइपीए लिपि हो । भारतका धेरै लिपिहरू देवनागरीसित धेरै मिल्दा -जुल्दा छन् । जस्तै - बांग्ला, गुजराती, गुरुमुखी आदि । कम्प्यूटर प्रोग्रामहरूको सहायताबाट भारतीय लिपिहरूलाई परस्परमा परिवर्तन गर्न धेरै सजिलो भएकोछ ।

भारतीय भाषाहरूका कुनै पनि शब्द या ध्वनिलाई देवनागरी लिपिमा जस्ताको तस्तै लेख्न सकिन्छ र फेरि लेखिएको पाठलाई लगभग 'जस्ताको तस्तै' उच्चारण गर्न सकिन्छ, जो कि रोमन लिपि र अन्य धेरै लिपिहरूमा सम्भव छैन, जब सम्म कि त्यसको केही खास मानकीकरण गरिंदैन, जस्तै आइट्रांसया आइएएसटी । यसमा कुल ५२ अक्षर छन् , जसमा १४ स्वर र ३८ व्यंजन छन् । अक्षरहरूको क्रम व्यवस्था (विन्यास) पनि धेरै नै वैज्ञानिक छ । स्वर-व्यंजन, कोमल-कठोर, अल्पप्राण - महाप्राण, अनुनासिक्य - अन्तस्थ - उष्म इत्यादि वर्गीकरण पनि वैज्ञानिक छन् । एउटा मत अनुसार देवनागर (काशी)मा प्रचलनको कारण यसको नाम देवनागरी भएको हो ।

भारत तथा एसियाका अनेक लिपिहरूको संकेत देवनागरीबाट अलग छ (उर्दूलाई छोडेर),मा उच्चारण व वर्ण - क्रम आदि देवनागरी कै समान छन् - किन कि ती सबै ब्राह्मी लिपिबाट उत्पन्न भएका हुन् । यसकारण यी लिपिहरूलाई परस्पर सजिलैसित लिप्यन्तरित गर्न

सकिन्छ। देवनागरी लेखनको दृष्टिबाट सरल, सौन्दर्यको दृष्टिबाट सुन्दर र वाचनको दृष्टिबाट सुपाठ्य छ । जस प्रकार भारतीय अंकहरूलाई तिनको वैज्ञानिकताको कारण विश्वले सहर्ष स्वीकार गरेकोछ त्यसैगरी देवनागरी पनि आफ्नो वैज्ञानिकताको कारण नै एक दिन विश्वनागरी बन्नेछ ।

14.5 देवनागरी लिपिको विशेषता

नेपालमा प्रचलित देवनागरी लिपिको जननी ब्राह्मी लिपि हो। नेपालमा ई. पू. २०० वर्षअघिको लुम्बिनीको अशोक स्तम्भ र कपिलवस्तुको निग्लिहवामा रहेको पुष्पीकरणको अशोकस्तम्भ अभिलेखमा उल्लेखित लिपि ब्राह्मी लिपि हो। नेपालको लागि यो सबैभन्दा प्राचीन, ऐतिहासिक सामग्री र लिपि भएको छ। यसरी नेपालको यो स्तम्भ र लिपिको ऐतिहासिक महत्त्व रहेको छ।

देवनागरी लिपि नेपालको मौलिक, सांस्कृतिक र संविधानतः राष्ट्रिय लिपि हो । यसमा विचलन ल्याउने कार्य स्वतः असांस्कृतिक, असंवैधानिक र अराष्ट्रिय हो । ‘नेपालको संविधान, २०७२’ नै पढ्न नसक्ने गरी प्रतिबन्ध लगाउन कसरी पाइन्छ ? परराष्ट्रको भोजन पचाउनु अथवा पदीय उन्माद र अहंकारको पोषण गर्नुबाहेक लिपिबिगारासँग अर्को कारण छैन । लिपि, वर्णमाला र वर्णविन्यास दूध र दूधको सेतोपनजस्तै सम्बन्धित छन् । संसारका कुनै पनि भाषामा वर्णविन्यास र व्याकरण अपरिवर्तनीय विषय हुन् । व्याकरण तथा भाषाविज्ञानसङ्गत भई मानक शब्दकोशमा प्रविष्टि पाएर त्यस भाषाका शिक्षित प्रयोक्ता वा साहित्यकारबाट सहजतापूर्वक स्वीकार गरिसकिएको वर्णविन्यासलाई अशुद्ध मान्ने अधिकार कुनै पनि तहका अधिकारीलाई हुँदैन । त्रिभुवन विश्वविद्यालयका दुईचार जना तानाशाही तथा निरङ्कुश प्राध्यापकहरूले

नै विभिन्न निकायमा प्रवेश गरी पदीय अधिकारको ठाडै दुरुपयोग गरेर भाषिक अराजकताको खेती गरेका छन् ।

कोही अपराध गरिसकेर वर्षौं बितेपछि प्रायश्चित्त गरें भन्दै छन् त कोही अपराध दोहोराउनुलाई नै गुरुभक्ति मान्दै छन् । भाषा मानवीय सम्पत्ति हो । विशिष्ट र सूक्ष्मतम अभिव्यक्तिको एकमात्र माध्यम हो । 'मित-मीत, फुल-फूल, नशा-नसा, शहर-सहर' आदि शब्दहरूले वहन गरेको विशिष्ट अर्थलाई सामान्यीकरण गर्ने गरी गरिएको नियमन भाषाविज्ञानको सिद्धान्तविपरीत छ । भाषा यादृच्छिक हुन्छ यसकारण भाषाको नियम भाषा आफैले बनाउँछ । प्रयोक्ताले त्यसकै अनुसरण गर्छ । शिक्षित प्रयोक्तासँग सम्बन्धित वर्णविन्यास लेख्य भाषाको सर्वाधिक संवेदनशील विषय हो ।

मातृभाषी, शिक्षित र सचेत प्रयोक्ताहरूको सर्वस्वीकृतिजन्य प्रयोगका आधारमा मानक शब्दकोश बनाइन्छ । नेपाली भाषाका अनेकौं दिग्गज विद्वान् वा विद्वच्छिरोमणिहरूको अनेक पुस्ताले सिङ्गो जीवनभरि नै अध्ययन, अनुसन्धान, चिन्तन र मनन गरी 'नेपाली भाषा कसरी शुद्ध लेख्ने ?' भन्ने पुस्तिका १९९२ मा तयार गरे । त्यसै नियमको संशोधन र परिमार्जनपछि लेख्य नेपाली भाषाको पहिलो मानक शब्दकोश 'बगली कोष' १९९८ मा प्रकाशित गराए । अराजकताका प्रणेता मानिएका बालकृष्ण पोखरेलसमेतले मुक्त कण्ठबाट 'नेपाली भाषाको सर्वाधिक वैज्ञानिक शब्दकोश' भनी उक्त शब्दकोशकै प्रशंसा गरेका छन् । त्यसपछिका संशोधनहरूमा प्रत्यक्ष र परोक्षरूपमा उनकै भूमिका रहेको र तिनकाप्रति उनी स्वयंले विभिन्न समाचारमाध्यमबाट प्रायश्चित्त गरिसकेकाले संशोधनहरूको अनौचित्य स्वतः स्पष्ट हुन्छ । नेपाली वर्णविन्यासको आधारभूमि 'बगली कोष' नै हो । त्यसैको

मान्यताअनुरूप नेपाली साहित्यको श्रीवृद्धि गर्ने स्वनामधन्य तथा राष्ट्रिय उपाधिप्राप्त सबै साहित्यकारहरूले सहजतापूर्वक प्रयोग गरेर आधिकारिकताको परिपुष्टि गरिसकेका छन् । आधिकारिक र प्रतिनिधिप्रयोक्ताहरूबाट परम्पराकै पक्षमा हार्दिक समर्थन जनाएर हस्ताक्षर गरिसकिएको पुस्तिका 'गौतम प्रकाशन'बाट प्रकाशित भइसकेको छ । अतः सम्बन्धित निकायबाट स्थापित र वैज्ञानिक लेख्य परम्पराकै पक्षमा अविलम्ब परिपत्र गरिनु आवश्यक छ । अन्यथा नेपाली भाषा बचाऔं अभियान, २०७२'का अभियन्ताहरू वैकल्पिक उपाय अवलम्बन गर्न बाध्य हुनेछौं ।

देवनागरीमा १२ स्वर र ३४ व्यंजन छन् । शून्य या एक या अधिक व्यंजनहरू र एक स्वरको मेलबाट एक अक्षर बन्दछ।

स्वरयी स्वर नेपालीका लागि दिइएको छ । संस्कृतमा तिनको उच्चारण अलिकति अलग हुन्छ ।

वर्णाक्षर	“प”को साथ मात्रा	IPA उच्चारण	“प्”को साथ उच्चारण	IAST समतुल्य	अङ्ग्रेजी समतुल्य	हिन्दीमा वर्णन
अ	प	/ ə /	/ pə /	a	short or long en:Schwa a: as the a in above or ago	बीचको मध्य प्रसृत स्वर
आ	पा	/ a: /	/ pa: /	ā	long en:Open back	दीर्घ

Notes

					unrounded vowel: as the <i>a</i> in father	विवृत पश्व प्रसृत स्वर
इ	पि	/ i /	/ pi /	i	short en:close front unrounded vowel: as <i>i</i> in bit	ह्रस्व संवृत अग्र प्रसृत स्वर
ई	पी	/ i: /	/ pi: /	ī	long en:close front unrounded vowel: as <i>i</i> in machine	दीर्घ संवृत अग्र प्रसृत स्वर
उ	पु	/ u /	/ pu /	u	short en:close back rounded vowel: as <i>u</i> in put	ह्रस्व संवृत पश्व वर्तुल स्वर
ऊ	पू	/ u: /	/ pu: /	ū	long en:close back rounded vowel: as <i>oo</i> in school	दीर्घ संवृत पश्व वर्तुल स्वर

ए	पे	/ e: /	/ pe: /	e	long en:close- mid front unrounded vowel: as a in game (not a diphthong)	दीर्घ अर्धसंवृ त अग्र प्रसृत स्वर
ऐ	पै	/ æ: /	/ pæ: /	ai	long en:near- open front unrounded vowel: as a in cat	दीर्घ लगभग- विवृत अग्र प्रसृत स्वर
ओ	पो	/ o: /	/ po: /	o	long en:close- mid back rounded vowel: as o in tone (not a diphthong)	दीर्घ अर्धसंवृ त पश्व वर्तुल स्वर
औ	पौ	/ ɔ: /	/ pɔ: /	au	long en:open- mid back rounded vowel: as au in caught	दीर्घ अर्धविवृ त पश्व वर्तुल स्वर
<none >	<none >	/ ɛ /	/ pɛ /	<none>	short en:open- mid front unrounded vowel: as e in	ह्रस्व अर्धविवृ त अग्र

					get	प्रसृत स्वर
--	--	--	--	--	-----	----------------

संस्कृतमा ऐ दुई स्वरहरूको युग्म हुन्छ र “अ-इ” या “आ-इ” झैं बोलिन्छ ।
यस्तै प्रकार औ “अ-उ” या “आ-उ” झैं बोलिन्छ । यसका अतिरिक्त नेपाली
र संस्कृतमा निम्न वर्णाक्षर पनि स्वर मानिन्छन् :

- ऋ — आधुनिक हिन्दीमा “रि” झैं
- ॠ — केवल संस्कृतमा
- ऌ — केवल संस्कृतमा
- ॡ — केवल संस्कृतमा
- अं — आधे न्, म्, इ, ज्, ण् कोलागि या स्वरको नासिकीकरण
गर्नकोलागि
- अँ — स्वरको नासिकीकरण गर्नको लागि ।
- अः — अघोष “ह्” (निःश्वास) - को लागि ।

देवनागरी सङ्ख्या पद्धति

देवनागरी वर्णमालाका अक्षरहरू	
स्वर	स्वर वर्णका
वर्णः	अक्षरहरू: अ • आ • इ • ई • उ • ऊ • ऋ • ए • ऐ • ओ • औ • अं • अः
व्यञ्जन	व्यञ्जन वर्णका अक्षरहरू
वर्ण :	
क बर्ग	क बर्गका अक्षरहरू - क • ख • ग • घ • ङ ।
च बर्ग	च बर्गका अक्षरहरू - च • छ • ज • झ • ञ ।

ट बर्ग	ट बर्गका अक्षरहरू - ट • ठ • ड • ढ • ण ।
त बर्ग	त बर्गका अक्षरहरू - त • थ • द • ध • न ।
प बर्ग	प बर्गका अक्षरहरू - प • फ • ब • भ • म ।
य बर्ग	य बर्गका अक्षरहरू - य • र • ल • व • श • ष • स • ह • क्ष • त्र • ज्ञ ।

भाषाविज्ञानको दृष्टिबाट देवनागरी

भाषावैज्ञानिक दृष्टिबाट देवनागरी लिपि अक्षरात्मक (सिलेबिक) लिपि मानिन्छ । लिपिको विकाससोपानहरूको दृष्टिबाट “चित्रात्मक”, “भावात्मक” र “चित्रात्मक” लिपिहरूको अनंतर “अक्षरात्मक” स्तरको लिपिहरूको विकास मानिन्छ । पाश्चात्य र अनेक भारतीय भाषाविज्ञानविज्ञहरूको मतबाट लिपिको अक्षरात्मक अवस्थाकोपछि अल्फाबेटिक (वर्णात्मक) अवस्थाको विकास भयो । सबभन्दा विकसित अवस्था मानिएको छ ध्वन्यात्मक (फोनेटिक) लिपिलाई। “देवनागरी”लाई अक्षरात्मक यसकारण भनिन्छ कि यसका वर्ण- अक्षर (सिलेबिल) छन्- स्वर पनि र व्यंजन पनि “क”, “ख” आदि व्यंजन सस्वर छन्- अकारयुक्त छन् । ती केवल ध्वनिहरू छैनन् अपितु सस्वर अक्षर छन् । अतः ग्रीक, रोमन आदि वर्णमालाहरू छन् ।

यहाँ यो ध्यान राख्नु पर्ने कुरा छ कि भारतको “ब्राह्मी” या “भारती” वर्णमालाको ध्वनिहरूमा व्यंजनहरूको “पाणिनि”ले वर्णसमाम्नाय के १४ सूत्रहरूमा जो स्वरूप परिचय दिएकाछन्- त्यसको विषयमा “पंतजलि” (द्वितीय शती ई.पू.) - ले यो स्पष्ट गरेकाछन् कि व्यंजनहरूमा संनियोजित “अकार” स्वरको उपयोग केवल उच्चारणको उद्देश्यबाट छ ।

त्यो तत्त्वतः वर्ण होइन । यस दृष्टिबाट विचार गर्दै भन्न सकिन्छ कि यस लिपिको वर्णमाला तत्त्वतः ध्वन्यात्मक छ, अक्षरात्मक छैन । लिपिहरू हुन्छन् । बन्छन् । बनाइन्छन् । देवनागरी स्वार्जित लिपि हो । रोमन बनेको लिपि हो । थाई बनाइएको लिपि हो । देवनागरी लिपि नादबाट जन्मियो । नाद धुन हो । ब्रह्म भनेको पनि त्यही नाद हो । अर्थात् आफ्नो शरीरको धुन आफैले सुन्नु । त्यसैमा रमाउनु नाद ब्रह्म हो । नादबाट शब्द बन्छ । नटेश्वर शिवले त्यसै गरे । शिव नादबाट १४ कोटी (थरी) का शब्द निस्किए— अ, इ, उ, ण, ऋ, लृ क आदि । यी निस्किएका शब्द नै शब्द ब्रह्म हुन् । ध्यानस्थले सुन्ने शब्द तिनै हुन् । यी नाद र शब्दहरूलाई एकसाथ झंकारित गर्ने अक्षर ॐ हो । त्यसैले ॐ आफैमा नाद ब्रह्म हो । शब्द ब्रह्म हो ।

मान्त्रिक एवं तान्त्रिकहरूको चिन्तनमा नाद र शब्दले गति दिन्छ । ॐ ले गतिलाई झंकारित गर्ने तागत दिन्छ । यस अर्थमा ॐ ब्रह्म ऊर्जा तान्ने एकल नाद हो, शब्द हो । ऋग्वेदको पहिलो मण्डल त्यसै भन्छ । शिवले निकालेका १४ कोटीका शब्दमा क्रमबद्धता छ । फोनिकस छ । संकेत (नोटेसन) छ । संगीत छ । धड्कन (दभवत) छ । अनि नाचको ताल छ । अर्थात् शब्द, गीत, संगीत, संकेत, धुन, धड्कन, नाच, ताल आदि सबै १४ कोटीकै अक्षरमा गुम्फित छन् । त्यसैबाट बन्छन् । त्यही नमिले ताल भंग हुन्छ । शब्द भंग हुन्छ । लय भंग हुन्छ । क्रम भंग हुन्छ । यी कुरालाई हृदयंगम गरी पाणिनीले शिव प्रदत्त शब्द ब्रह्मलाई लयबद्ध गरे । चारवटा संयुक्त स्वर पनि राखे । अनि १८ कोटीका स्वर अक्षर पारी लयबद्ध गरिएका अक्षरहरूका नाम हो, बाह्यरी । अर्थात् शब्दहरूको ध्वनिको प्रस्तुति बैखरी हो ।

बैखरी ऋग्वेद (१० - २५) - को शब्दमा वाक शक्तिकै अभिव्यक्ति हो । बोलीचालीमा बाह्रखरी भयो । शास्त्रीय शब्द बैखरी हो । त्यही नाद मासिए अर्थ लाग्छ त ? नाद ब्रह्मवाला भन्छन् - लाग्दैन । लाग्यो भने देवनागरीको मूल जरो टुट्छ । उनीहरूको विचारमा अर्थ गर्नेले त भाव ब्रह्मका कुरा गर्छन् । मानसिक कुरा । काल्पनिक कुरा । त्यसैमा मक्ख पछिन् । सापेक्ष अर्थ लगाउँछन् । यसो हुँदा देवनागरीको मूल सुक्छ । अर्थको अनर्थ लाग्छ । देवनागरी लिपिको प्रयोग भएका वैदिक वाङ्मय बचाउन पुर्खाले षट्कोण (सरस्वती कोण) को एउटा कोणमा शिक्षा राखे । पुर्ख्यौली शब्दमा शिक्षा नै व्याकरण हो । वैदिक वाङ्मयको अर्थान्तर हुन नदिन तान्त्रिक र मान्त्रिकहरूले यो चिन्तनको विस्तार गरे । उनीहरूले भने मानव शरीरमा ७२ हजार ऊर्जावाहक नाडी छन् । तिनका सन्धि हुन्छन् । मर्मस्थान हुन्छन् । चक्र हुन्छन् । दुई नाडीका ऊर्जा जोडिएको ठाउँ सन्धि हो । तीन नाडीको ऊर्जा जोडिएको ठाउँ मर्मस्थान हो । तीनभन्दा बढी नाडीहरूको ऊर्जा मिल्ने ६ वटा ठाउँको नाम चक्र हो ।

चक्र भनेको ऊर्जा सञ्चालन केन्द्र हो । योनि क्षेत्रमा मूलाधार चक्र हुन्छ । पेट क्षेत्रमा स्वाधिष्ठान चक्र । छाती क्षेत्रमा मणिपुर चक्र । घाँटी क्षेत्रमा अनाहत चक्र । आँखीभौं क्षेत्रमा आज्ञा चक्र । तालु क्षेत्रमा सहश्र चक्र । प्रत्येक चक्रको आआफ्नै मूल ध्वनि हुन्छ । त्यहाँ भएका अरु नाडीले त्यही ध्वनि पछ्याउँछन् । मूलाधारको ध्वनिमा चिपचिप गर्ने नाद हुन्छ । स्वाधिपठानमा चञ्च गर्ने । मणिपुरमा घन्ट ध्वनि हुन्छ । अनाहतमा बाँसुरी नाद वा ध्वनि हुन्छ । आज्ञा चक्रमा हं अं, क्षं, ॐ नाद हुन्छ । सहश्र चक्रमा जानको स्फुरण हुन्छ । नाद हराउँछ । देवनागरीको मूल जरो नै हराउँछ ।

जरो जोडिएको बाह्रखरी

मान्त्रिकमा कुण्डलिनी जगाउने मान्त्रिक क्षमता छ । तान्त्रिकमा पनि त्यही क्षमता छ । लौकिक अर्थमा सन्धि, मर्मस्थान र चक्रमा भएका नाडीहरूको ऊर्जा क्रियाशील बनाउने विधिको नाम जगाउनु हो । स्वर र व्यञ्जन दुवै खाले अक्षरबाट ती ऊर्जाहरू जगाइन्छन् । त्यसैले तान्त्रिक एवं मान्त्रिकको ज्ञानमा स्वर एवं व्यञ्जनवर्णले कुन-कुन ऊर्जा कहाँबाट जगाउने ठाउँहरू उल्लेख गरिएका छन् । निधारको ऊर्जा 'अ' अक्षरले चलाउँछ । 'आ' अक्षरले अनुहारको । 'क' अक्षरले दायाँ काँधको सन्धिको ऊर्जा चलाउँछ । 'ख'ले दाहिने कुहुनाको । यसरी बैखरीका सबै अक्षरको तान्त्रिक र मान्त्रिक हुन् ।

ऊर्जा प्रवाहित गर्ने कडी हुन् (अनुसूची हेर्नुहोस) । यसको अर्थ हो - एउटा नाद छुट्टा नाडीको एउटा विन्दुमा ऊर्जा पुग्दैन । बढी हुन्छ । निष्क्रिय हुन्छ । बढी सक्रिय हुन्छ । मन्त्र लाग्दैन । थोते व्यक्तिले मन्त्र गर्दा लाग्दैन भन्ने कुराको गुत्थी यही बुझिन्छ । मन्त्र नहुने अक्षर हुन्न भन्ने कुराको झड्को मिल्छ । ध्यान गर्नेले किन मन्त्र जप्यो रहेछ भन्ने थाहा हुन्छ । मन्त्र नजपे नाद सुन्न खोज्यो रहेछ भन्ने बुझिन्छ । शब्द सुन्न किन जाग्रत बन्दो रहेछ भन्ने कुराको भेड पाइन्छ । अनि नाद र शब्द ब्रह्मभन्दा पर पुग्दा स्थितप्रज्ञ भइसकिन्छ भन्ने कुराको रहस्य थाहा हुन्छ ।

अक्षर चलाउनेको अपराध

तालव्य 'श' किन चाहियो ? मूर्धन्य 'ष' किन चाहियो ? शहीद सहीद बनाए भैगयो नि ? शर्मा सर्मा लेखे बुझियो नि । विज्ञहरूले तर्क गर्‍यो । तर्क कुतर्क बन्यो । वितर्क बन्यो । अब वितण्डा बोक्तै छौं । ताना सर्मा

स्वीकार्नुभयो । शर्मा आराध्य हुने रहेछ । सर्मा कुकुर हुने रहेछ । राज नबुझ्दा भाषाविज्ञ हुनुहुन्थ्यो । बुझ्दा अज्ञ हुनुभएको हो त ? मान्त्रिक एवं तान्त्रिक ज्ञाताको शब्दमा तालव्य 'श' - ले मुटुदेखि दाहिने हातसम्मका नाडी, सन्धि, मर्मस्थान र चक्र झंकरित हुन्छ । दन्त्य 'स' - ले चाहिँ मुटुदेखि दाहिने खुट्टाको बुढीआँलासम्मको भाग झंकरित हुन्छ । मूर्धन्य 'ष' झिक्ता मुटुदेखि बायाँ हातसम्मको क्षेत्रमा ऊर्जा प्रवाह घट्छ । मान्त्रिक हिसाबमा त्यस क्षेत्रमा मन्त्रको असर पर्दैन । तन्त्रको असर पर्दैन । ध्वनिमा पनि देवनागरी अक्षरले त्यही सन्देश बोकेको हुन्छ । इन्द्रोशत्रु विवर्धस्वः, इन्द्रशत्रु विवर्धस्वः । पहिलोले इन्द्रको शत्रु नाश गर्ने प्रार्थना गर्छ । दोस्रोले इन्द्र नै शत्रु भन्ने बुझाउँछ । फूल र फुलले त्यही ध्वनिको सन्देश दिएको थियो । अहिलेका भाषाविदहरूले एउटै बनायौं । कति राम्रो अपराध गर्‍यो, ध्वनिभेद बुझेको देवनागरी लिपिलाई ।

आपराधिक वितण्ड

तर्कका आधारहरू सहज छन् । जनजिब्रोले मान्दैन । प्रश्न त्यहीँ आयो— कसको जनजिब्रो ? मै घर ज्ञानु (म घर जान्छु) । यो बैतडीको नेपाली हो । तिनको बोलीमा मानक जनजिब्रो कुन हो ? सायद उत्तर छैन, भाषाविज्ञसँग । भए कुतर्क होला । वितर्क होला । वितण्डा होला । अर्को तर्क छ, उहाँहरूको विश्वविद्यालय छुट्टै हो । विश्वविद्यालय र विश्व विद्यालयको अर्थ एउटै हो र ? हुन्छ र ? बुद्ध सही लेखाइ हो र ? बुद्ध झनै शुद्ध हो र ? बुद्ध र बुद्धि अशुद्ध हुन् र ? विद्यालय शुद्ध हो र ? विद्यालय अशुद्ध हो र ? कसले भनिदिने ती भाषाविज्ञलाई 'द्' र 'ध' जोडेर 'द्ध' बनेको हो भनेर । 'द' र 'य' जोडेर 'द्य' बनेको भनेर । पुर्याली शब्दमा नाडीहरू सन्धि बनिसकेको अवस्था हो यो ।

सन्धिहरू मर्मस्थान बनिसकेको अवस्था हो यो । मर्मस्थानहरू चक्र बनिसकेको अवस्था हो यो । जुन भाषामा पनि शब्द र ध्वनिहरू परिवर्तित हुन्छन् नि । बनेका भाषामा ठीक होला । बनाइएका भाषामा ठीक होला । तर देवनागरी त बने, बनाइएको लिपि हैन नि । त्यो त भएको लिपि हो । नाद-शब्द र ब्रह्मलिपि । विज्ञहरूको तर्क पनि ठीक होला । पश्चिमा भाषाविदका सिद्धान्त पढ्दा । युनिकोडबाट देवनागरी लिपि टाइप गर्दा । तर हामी अर्कै हौं भन्ने बुझ्ने र बुझाउने कसले हो ? नाद ब्रह्मबाट शब्द ब्रह्म जानेका हामीले हैन र ? शब्द ब्रह्मबाट अक्षर ब्रह्म बुझेका हामीले हैन र ? अविनाशी ब्रह्म बुझेका हामीले हैन र ? क्षर (नाशवान) ब्रह्म बुझेका पश्चिमी भाषाविदको बुद्धि बोकेर देवनागरी लिपिमा खेल्दा के होला ? युनिकोडबाट देवनागरी लेख्दा रोमन लिपिको भजन त हुन्छ । भियतनामीलाई बाध्य पारेजस्तो । गुरुडको खेमा लिपिमा रोमन लिपिवालाले धावा बोलेजस्तो । रोमन लिपिमा देवनागरी पढ्न त सकिएला, तर आफ्ना पुर्खाको तत्त्वज्ञान बुझ्न चाहने भोलिका सन्ततिले के भन्लान् ? समकालीनहरूकै कुरा के होला ? यस मानेमा व्याकरणीय अपराध भएन र ?

स्रोतहीन मतियारा

जरो काटिएको पाठ्यपुस्तक र शब्दकोश छापी देशभर पुऱ्याउने प्राज्ञ, भाषाविद, राजनीतिज्ञ र कर्मचारी एकसाथ देवनागरी लिपिमा खेलाँची गर्ने स्रोतहीन मतियारा बन्न पुग्यौं । निहित स्वार्थले । बाध्यताले । अज्ञानताले । दबाबले । कसैको इसाराले । मूल जरामा पुग्ने क्षमताको अभावले । मन्त्र र तन्त्र भनेको हावा कुरा हुन् भन्ने मानसिकताले । ब्रह्म, ब्रह्माण्ड र लिंग (शरीर) एउटै तत्त्वले बनेको छ भन्ने पुरख्यौली

गुढज्ञानमा नपुगेकाले । पश्चिमी भाषिक सिद्धान्तमा अभ्यस्त भएकाले । उनैको ढंग नै ठीक ढंग हो भन्ने 'कम्प्राइडोर बुर्जुवा'को दिमागी बनौटले । अभ्यस्त पश्चिमा बन्ने रहरले । अथवा अन्य कारणले ? जे भए पनि हामी देवनागरी लिपिको गहिराइमा पुगेौं । परिणामतः व्याकरणीय अपराधी बन्यौं । अथवा त्यही अपराधको मतियारा बन्यौं ।

झर्खावाद, खुट्टाकाट जस्ता अभियानहरू आए । गए । ती व्यक्तिगत भुल्का बने । समूहगत भुल्का बने । अहिले चाहिँ संस्थागत व्याकरणीय अपराधको थालनी भयो । अर्थात् झर्खावादमा पाठ्यपुस्तक बनेनन् । प्रामाणिक शब्दकोश निकालिएनन् । अहिले स्कुल र कलेजमा संस्थागत रूपले देवनागरी लिपिमा प्रहार भयो । त्यसका मतियारा सबै बन्ने भयौं । संस्कृत वाङ्मयको आँखाबाट अर्को अपराध भयो । किनकि अबको एक दशकमा बुर्द्ध पढ्नेले संस्कृत शब्द कसरी खुट्ट्याउने ? यस अर्थमा भुटानी सरकारले नेपाली भाषा हटाउन गरेको अहिलेको तरिकाजस्तो भयो । बुढा भुटानी अक्सर नेपाली बोल्थे । नयाँ भुटानी जोङ्खा जान्ने बने । अंग्रेजीका रक्षक नै बने । कतै हाम्रो अहिलेको व्याकरणीय अपराध तथा मतियारीले त्यतै पो लग्यौं कि ? संस्कृत वाङ्मयमा प्रवेशै नदिने साजिस पो ग्यौं कि ? भारोपेली परिवारले लेख्ने तिरहुती र कँथी लिपिमा पनि असर पाय्यौं कि ? भोट-बर्मेली भाषा समूहको ब्राह्मी र रञ्जना लिपि लेख्ने नेवार समुदायलाई पनि बिथोल्ने प्रयास पो ग्यौं कि ।

सम्भावनाको खोजी

ताना सर्मा तारानाथ शर्मा भएझैं फर्कने एउटा सम्भावना हो । अर्थात् भुल्के बनिदिने सम्भावना । अर्को शब्दमा भन्दा देवनागरी लिपि खेलाउने प्राज्ञ, भाषाविद, राजनीतिज्ञ र कर्मचारीले गल्ती स्वीकार्नु । मौनी

सम्भावना । दोस्रो सम्भावना हो- परिवर्तित पाठ्यपुस्तक र शब्दकोशको भाषा र व्याकरणलाई शिक्षणमा सीमित राख्ने । शिक्षक तालिममा जोड्ने । त्यसको अर्थ लगाउने बुद् + धि मिलेर बुद्धि हुन्छ । द्+य जोडेर द्य बन्छ । विश्व+विद्यालय मिलेर विश्वविद्यालय बन्छ । छुट्टै विश्व विद्यालय लेखे विश्व नै विद्यालय भन्ने बुझिन्छ । विश्वविद्यालय लेखे उच्चशिक्षाको शिक्षण थलो भन्ने थाहा हुन्छ । यसको अर्थ हो- अहिले बदलिएका पाठ्यपुस्तक र शब्दकोशहरूलाई शिक्षण सामग्री मात्रै मान्ने । शिक्षाको सामग्री नठान्ने । तेस्रो सम्भावना हो - अंग्रेजको तरिका पछ्याउने । देवनागरीको मर्म मार्ने । अनि भन्ने रामको सन्तति ज्याक्सन हुँ । सीताकी छोरी डायना हुँ । यसरी पुरख्यौली पहिचान फेर्ने । अनि भन्न थाल्ने वेद त अप्रामाणिक हो । संस्कृत वाङ्मय त भाषिक सिद्धान्तका आधारमा लेखिएकै छैनन् । चौथो सम्भावना हो - व्याकरणीय अपराध गर्नेहरूलाई उन्मुक्तिको बाटो दिने- म 'आधुनिक' देवनागरीमा लेख्छु । नयाँ व्याकरण नै प्रयोग गर्छु । अमेरिकी व्याकरणमा लेखेको नि! बेलायती व्याकरणमा लेखेको नि! त्यही बुद्धि नेपालमा पनि लागु गर्ने । अनि भनी देवनागरीलाई जननागरी बनायौं । संस्कृत वाङ्मय पढ्न रोमन लिपि भित्र्याऔं । तन्त्र र मन्त्रका पूर्वीय बुद्धिलाई बेकम्मा सावित गरौं । त्यसैमा बनेका सनातनी संस्कारहरूलाई तिलाञ्जली दिने । पाँचौं सम्भावना हो- भाषिक प्रयोगशालामा नजाँची, पुरख्यौली मूलमा नपुगी, शब्द र व्याकरण बदल्नेहरूलाई सजाय दिने । अथवा अरूलाई व्याकरणीय अपराध गर्नु भन्ने म जस्ता रुढपन्थीहरूलाई सजाय दिने । निर्णय गर्ने अधिकार समयमा छाडें । संस्कृत वाङ्मयका ज्ञानका वकालतकर्ताहरूमा छाडें संस्कार र सनातनमा गर्व गर्नेहरूमा छाडें, देवनागरी लिपिका प्रयोगकर्तामा छाडें ।

14.6 उपसंहार

लिपि वाणीको चित्र हो । लिपिको उद्भवबारे अध्ययन गर्दै जाँदा सर्वप्रथम ब्राह्मी लिपिबाट यसको उद्भव भएको पाइन्छ । ब्राह्मी लिपि एक प्राचीन लिपि हो, जसबाट केही एशियाई लिपिहरूको विकास भएको मानिन्छ । प्राचीन ब्राह्मी लिपिको उत्कृष्ट उदाहरण सम्राट अशोक (असोक) - द्वारा ईसा पूर्व तेस्रो शताब्दीमा बनाइएको शिलालेखहरूका रूपमा अनेक स्थानहरूमा पाइन सकिन्छ । लिपिको विकास सोपानहरूको दृष्टिबाट “चित्रात्मक”, “भावात्मक” र “चित्रात्मक” लिपिहरूको अनंतर “अक्षरात्मक” स्तरको लिपिहरूको विकास मानिन्छ ।

संसारका विभिन्न भाषाहरू विभिन्न लिपिमा लेखिन्छन् । यसमध्ये नेपाली भाषा देवनागरी लिपिमा लेखिने गरिन्छ । मूलरूपमा लिपिको विभिन्न भेद तथा प्रकारहरू छन् । ती मध्ये संसारका प्रमुख लिपिहरू निम्नप्रकार छन् । ती हुन् - लैटिन लिपि (रोमन लिपि), ब्राह्मी लिपि, गुरुमुखी लिपि, गुप्त लिपि, कुटिल लिपि, गुजराती लिपि, लमिल लिपि, देवनागरी लिपि, यूनानी लिपि, अरबी लिपि, बंगाली लिपि, कानो लिपि, चित्र लिपि, प्राचीन मिस्री लिपि, चीनी लिपि, कांजी लिपि, रञ्जना लिपि, इब्रानी लिपि, सीरिलिक लिपि आदि ।

देवनागर भन्ने शब्दसँग काठमाडौँ उपत्यकाको अनन्य सम्बन्ध छ । देवनागरी लिपि तान्त्रिक लिपि हो । अक्षरात्मक यन्त्रलाई देवनागर भन्छन् । मूर्तिपूजापूर्वदेखि नै नेपालका तान्त्रिकहरूले देवनागरी लिपिकै अक्षरहरूको पूजा गर्थे । तन्त्रका आदिस्रोत महादेवको भूमि काठमाडौँ देवपत्तन अर्थात् देवनागर हो । देवराज इन्द्र, इन्द्रचोक, इन्द्रदहसमेतले

काठमाडौं देवनागर हो । देवनागरी लिपि चित्रात्मक लिपि भएकाले थप पुष्टि चित्रकार थरले गर्छ ।

14.7 सार

यस प्रखण्डमा देवनागरी लिपि र यसको विशेषता परिचयबारे सामान्य जानकारी प्राप्त भयो । उक्त जानकारीहरूलाई निम्न बुँदाहरूमा यसरी समेटिएको छ ।

- ❖ कुनै पनि भाषाको लेख्ने ढंग नै त्यो भाषाको लेख्ने प्रणाली वा लिपि हो।
- ❖ भाषाको उपयोग भोलिमा हुन्छ भने लेखनको लागि लिपि प्रयोग हुन्छ।
- ❖ लिपि वाणीको चित्र हो । लिपिको उद्भवबारे अध्ययन गर्दै जाँदा सर्वप्रथम ब्राह्मी लिपिबाट यसको उद्भव भएको पाइन्छ ।
- ❖ ब्राह्मी लिपि एक प्राचीन लिपि हो, जसबाट केही एशियाई लिपिहरूको विकास भएको मानिन्छ ।
- ❖ संसारका विभिन्न भाषाहरू विभिन्न लिपिमा लेखिन्छन् । यसमध्ये नेपाली भाषा देवनागरी लिपिमा लेखिने गरिन्छ ।
- ❖ संसारका प्रमुख लिपिहरू निम्नप्रकार छन् । ती हुन् - लैटिन लिपि (रोमन लिपि), ब्राह्मी लिपि, गुरुमुखी लिपि, गुप्त लिपि, कुटिल लिपि, गुजराती लिपि, लमिल लिपि, देवनागरी लिपि, यूनानी लिपि, अरबी लिपि, बंगाली लिपि, कानो लिपि, चित्र लिपि, प्राचीन मिस्री लिपि, चीनी लिपि, कांजी लिपि, रञ्जना लिपि, इब्रानी लिपि, सीरिलिक लिपि आदि ।

- ❖ देवनागरी लिपिलाई भारोपेली परिवारका विभिन्न भाषाहरूले व्यापक रूपमा प्रयोग गर्ने प्रथम लिपि मानिन्छ ।
- ❖ इ. पू. पाँचौँ शताब्दीदेखि सन् ३५० सम्म प्रचलित ब्राह्मी लिपिको दुई शाखा - उत्तरी र दक्षिणी शैली मध्ये देवनागरी लिपिको विकास उत्तरी शैलीबाट भएको हो ।
- ❖ देवनागरी लिपिको नमुना पाँचौँ शताब्दीको राजा अशोकको शिलालेखहरूबाट प्राप्त भएका छन् ।
- ❖ प्राचीन नेपालका सिन्जाली खस राजाहरूद्वारा लेखिएका शिलालेखमा तथा अभिलेखहरूमा यही देवनागरी लिपिको प्रयोग भएको पाइन्छ ।
- ❖ कुटिल लिपि पछिको अवस्थामा प्राचीन देवनागरी लिपिको नामले परिचित भयो । आठौँ शताब्दीतिर आधुनिक देवनागरी लिपिको विकास भएको मानिन्छ ।

यस प्रखण्डको अध्ययनले देवनागरी लिपि र यसको विशेषता परिचयबारे बुनियाँदी जानकारी प्राप्त भयो । देवनागरी लिपिको परिचय र यसको उद्भव र विशेषता सम्बन्धी यस प्रखण्डमा अध्ययन गरियो ।

14.8 अनुशीलनी

१. देवनागरी लिपिको उत्पत्तिबारे चर्चा गर्दै यस लिपिको विकासबारे टिप्पणी प्रस्तुत गर्नुहोस् ।
२. लिपिविज्ञानको अवधारणा स्पष्ट पार्दै देवनागरी लिपिको विभिन्न विशेषताहरूबारे सबिस्तार चर्चा गर्नुहोस् ।
३. देवनागरी लिपिको स्वरूपबारे एउटा गरिलो लेख तयार पार्नुहोस् ।

४. भाषाको वैशिष्ट्यको आधारमा देवनागरी लिपिको मान्यताहरूबारे अध्ययन प्रस्तुत गर्नुहोस् ।
५. लिपिको अर्थ र परिभाषालाई केलाउँदै देवनागरी विकासबारे समीक्षात्मक अध्ययन प्रस्तुत गर्नुहोस् ।
६. ब्राह्मी लिपि र देवनागरी लिपिबीचको प्रार्थक्यलाई केलाउँदै यी दुईको सम्बन्धलाई चिनाउनुहोस् ।
७. भाषाको क्षेत्रमा देवनागरी लिपिको महत्त्व र मूल्य के कस्तो रहेको छ ? आफ्नो तर्क प्रस्तुत गर्नुहोस् ।
८. देवनागरी लिपिका मुख्य - मुख्य विशेषताबारे विश्लेषण गर्नुहोस् ।
९. देवनागरी लिपिको लोकप्रियता भारतेली भाषाहरूमा कतिको रहेको ठान्नुहुन्छ ? आफ्नो तर्क पेश गर्नुहोस् ।
१०. देवनागरी लिपिका प्रकारबारे चिनाउँदै यस लिपि सम्बन्धि टिप्पणी गर्नुहोस् ।

14.9 अतिरिक्त अध्ययन

१. सिजापति, डा. रामविक्रम - भाषा परिचय ।
२. गौतम, देवीप्रसाद - नेपाली भाषा परिचय ।
३. न्यौपाने, टङ्कप्रसाद - भाषाविज्ञानको रूपरेखा ।
४. शर्मा, मोहनराज, लुइटेल, खगेन्द्र - आधुनिक भाषाविज्ञान ।
५. बन्धु, चूडामणि - भाषा विज्ञान ।
६. गिरी, जीवेन्द्र देव - भाषा विज्ञान, भाषा र भाषिका ।

७. गौतम, देवीप्रसाद - नेपाली भाषा परिचय ।
८. प्रेमप्रसाद चौलागाईं - भाषा विज्ञान ।
९. पोखरेल, बालकृष्ण - राष्ट्रभाषा ।
१०. शर्मा, मोहन राज र कृष्णहरि बराल - भाषा विज्ञान र नेपाली भाषा।
११. शर्मा, देवेन्द्रनाथ - भाषाविज्ञानको भूमिका ।
१२. श्रीवास्तव, रविन्द्रनाथ - भाषा विज्ञान : सैद्धान्तिक चिन्तन ।
१३. वाजपेयी, आचार्य किशोरीलाल - भारतीय भाषाविज्ञान ।
- यस अतिरिक्त देवनागरी लिपिबारे अन्य भाषासित सम्बन्धित पुस्तक र पत्र - पत्रिकाको पनि अध्ययन ।

14.10 मूल्यबृद्धिको निमित्त उत्तर

नोट: तल दिएको खाली स्थानमा आफ्नो उत्तर लेख्नुहोस् -

३१. देवनागरी लिपिको सामान्य परिचय ।

.....

.....

.....

(प्रश्न १ को मूल्यबृद्धिको निमित्त विद्यार्थीले १४.१ को परिचय खण्डमा उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

३२. देवनागरी लिपिको अर्थ र परिभाषा ।

.....

.....

.....

(प्रश्न २ को मूल्यबृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले १४.२ को खण्डमा उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

३३. देवनागरी लिपिको अध्ययन ।

.....
.....
.....

(प्रश्न ३ को मूल्यबृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले १४.३ को खण्डमा उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

३४. देवनागरी लिपिको विकासक्रम ।

.....
.....
.....

(प्रश्न ४ को मूल्यबृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले १४.४ को परिचय खण्डमा उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

३५. देवनागरी लिपिको विशेषता ।

.....
.....
.....

प्रश्न ५ को मूल्यबृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले १४.४ को खण्डमा उत्तर खोज्न सक्नेछन्)